

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom

**A bevándorlással kapcsolatos szemlélet
megváltozása**

Az asszimiláció és a disszimiláció elméletei

**Állam és átmenet
Románia • Észtország • Ukrajna**

Asszimilációs folyamatok

Kisebbségi jogok liberális elmélete

Kelet-európai ambivalens diskurzusok

2002/1

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom 13. évfolyam, 2002. 1. szám

MINERVA

- ROGERS BRUBAKER
Az asszimiláció visszatérése? 3
- J. MILTON YINGER
Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé 24

ÁLLAM ÉS ÁTMENET

- IRINA CULIC
Vidék és főváros. A román állam és a regionalizáció problematikája 45
- KÜLLIKI KORTS
Az állam és kisebbségek viszonya Észtországban 69
- TARAS KUZIO
Identitás és nemzetépítés Ukrajnában. A „másik” meghatározása 94

ASSZIMILÁCIÓ

- GYURGYÍK LÁSZLÓ
Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében 121
- KATARZYNA WARMIŃSKA
A lengyel tatárok vallási identitása 151
- VARGA E. ÁRPÁD
Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán 171

LÁTÓSZÖGEK

SALAT LEVENTE
Multikulturális demokrácia? 206

D. LŐRINCZ JÓZSEF
A kelet-európai ambivalens diskurzusról 226

DOKUMENTUM

TABAJDI CSABA
A romák jogi helyzete Európában 249

MINERVA

ROGERS BRUBAKER

Az asszimiláció visszatérése?

A bevándorlással kapcsolatos szemlélet megváltozása és ennek következményei Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban ¹

A differencialista fordulat

„Az olvasztótégely legfőbb tulajdonsága, hogy nem létezik” – írta „Nathan Glazer és Daniel Patrick Moynihan a nagy hatású *Beyond the Melting Pot* előszavában. A „sikertelen összeolvadás”-tézis eretnekségnek hatott 1963-ban, a könyv megjelenése idején. Ám széles körben elfogadottá vált az évtized végére – még az előtt tehát, hogy az 1965 utáni bevándorlási hullám átformálta volna az amerikai városképet. Az 1980-as évekre, amikor az „új »új bevándorlás«” hatásai egyértelműek lettek, a régebbi asszimiláció-felfogások elvesztették jelentőségüket. Amikor Glazertől 1997-ben megjelenik a *We are Multiculturalists Now*, abban ő szürke eminenciásként, és egyáltalán nem eretnek gondolkodóként szólal meg.² A létező különbségek pluralisztikus felfogása, amely régebben kihívást jelentett a konvencionális gondolkodás számára, maga is konvencióvá lett, és nem csak az Egyesült Államokban és a többi klasszikus bevándorlási célpontnak számító országban, mint Kanada, Ausztrália, hanem Észak- és Nyugat-Európa legnagyobb részén is.

Nyilvánvaló, hogy ez a konvencionális gondolkodás sok igazságot rejt magában. A bevándorlók integrációjához fűződő nyilvános diskurzus és a közgondolkodás sokkal „differencialistább” – sokkal érzékenyebb a különb-

1 Eredetileg megjelent: The return of assimilation? Changing perspectives on immigration and its sequels in France, Germany, and the United States. In: *Ethnic and Racial Studies* Vol. 24 No. 4 July 2001, 531–548

2 A Glazer címe inkább fanyar, mint dicsérő. A multikulturalizmus aktuális fölényének inkább a tudomásulvételét és nem az elismerését fejezi ki.

ségekre, és támogatóbban viszonyul ezekhez – ma, mint például a két háború közötti Franciaországban vagy Egyesült Államokban, vagy a háborút követő évtizedekben az Egyesült Államokban. Az 1980-as és 90-es évek a differencialista diskurzus – és vele a differencialista integrációs politika – addig soha nem látott fellendülését hozták minden nyugati bevándorlási célszágban.

Ez a differencialista fordulat nem korlátozódott a bevándorlási kérdésekre, és nem is ezek álltak a középpontjában. Különösen az Egyesült Államokban, de bizonyos értelemben véve Nyugat-Európában is szélesebb körű, általánosabb gondolati- és véleménybeli változás zajlott. Ez kifejeződött a helyi nyelvek és kultúrák megőrzésére és erősítésére irányuló mozgalmakban Nyugat-Európában (Keating 1996); a bennszülöttek nagyobb fokú elismerésében és autonómiájában az Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában, Oroszországban, Latin-Amerikában és másutt (Brøsted és mások 1985; Kymlicka 1995); a Black Powerhez hasonló, afrocentrista és más antiasszimilációs mozgalmakban Afrikában és Amerikában (Howe 1998); ez áll az azelőtt individualista és „színvak” Egyesült Államok-beli polgárjogi törvénykezés kollektivistává, eredményközpontúvá és bőrszín-érzékennyé válása mögött (Glazer 1978); ez tette lehetővé az iskolai és egyetemi tananyagok multikulturális szempontból történő felülvizsgálatát (Glazer 1997; Nash és mások 1997); ez a változás fejeződik ki a nőközpontú vagy „különbség alapú” feminizmusban (Irigaray 1993); a homoszexualitás vállalásában és más, a szexualitás alternatíváit nyilvánosan hirdető mozgalmakban (Johnston 1973); egyéb kulturális közösségek – mint például a süketek – (Lane 1992) autonómia-törekvéseiben; a modern nemzetállam egyenlősítési, központosítási törekvésével szemben megmutakozó általános ellenállásban; a tudás megteremtésének függetlenségén alapuló felfogásában, meghatározott, történelmileg és társadalmilag körülhatárolt tudományos közösségekben (Hollinger 1997); a felvilágosodás-kori gondolkodás által tévesen egyetemesnek vélt tételék posztstrukturalista és posztmodern kritikájában; a politikai gondolkodásban az egyetemesnek vélt érdekek hangsúlyozásától a nem titkoltan partikuláris érdekek elismeréséig vivő változásban (Young 1990).

Mára azonban a társadalmi gondolkodás, a nyilvános diskurzus és politika e nagymértékű differencialista fordulata a kifulladás jeleit mutatja. A differencialista nézetrendszer sokáig villámhárító volt a kultúrkonzervatív kritika (D’Souza 1991) és az eltökélten identitás-ellenes baloldal számára. A legutóbbi években azonban a kritika egyre inkább „belülről”, azaz a kulturális baloldal részéről érkezett, olyan személyektől, akik szimpatizáltak a kulturális

különbözőség tételeivel, mégis ellenezték azok abszolutizálását (Giltin 1995; Hollinger 1995; Brubaker és Cooper 2000). Az episztemológiai befelé fordulás relativisztikus és szélsőségesen szolipszista következményeivel való szembehelyezkedés; az identitás-központúság szétszabduló, és bizonyos tekintetben bénító hatásának felismerése; a polgári közösségi formák újbóli felértékelése; a pozitív cselekvés módjainak és értelmének újragondolása nemcsak régi, jobboldali kritikussai, de régi baloldali védelmezői részéről is megtörtént. Ez és más fejlemények arra engednek következtetni, hogy, legalábbis néhány tekintetben, a differencializmus csúcspontján valószínűleg már túl vagyunk.

A bevándorlás területén is érzékelhető a differencialista hullám szelődülése. Az asszimilációtól a multikulturalizmusig vivő, határozott és egyirányú fordulat helyett most egy ellentétes irányú változást kezdünk észlelni. Az itt tárgyalt, viszonylag szerény és akadozva haladó változást kétség kívül túlzás volna az „asszimiláció visszatérése” címkével jelölni. Ám attól is óva kell inteni magunkat, hogy az asszimilációt elhamarkodva a történelem szemetes-edényébe dobjuk.

Az asszimiláció két jelentése

Mit is értek az „asszimiláció visszatérésén”? Ez alatt *nem* az anglo-konformitás ideáljához, vagy az első világháború utáni amerikanizációs mozgalomhoz (Gleason 1980) fűződő normatív elvárásokhoz, analitikus modellekhez, politikai elvekhez vagy informális szokásokhoz való visszatérést értem. Nem is azoknak a Harmadik Köztársaság-beli francia tanároknak a viselkedésére gondolok, akik megszegényítették és megalázták a hivatalos francia nyelvtől eltérő dialektust beszélőket (Weber 1976, 313. o.). Nem is a birodalmi Németország törekvésére, hogy erőszakosan „germanizálja” a határterületek túlnyomó részt lengyelajkú lakosságát (Broszat 1972, 129–72. o.)³, vagy bármelyre a többi száználmas, erőszakos, állami homogenizációs törekvés közül.

Mindez magától értetődő lenne, ám az asszimiláció olyannyira rossz színben tűnik fel amerikai differencialista körökben, hogy mostanra feltételes reflex-szerűen összekapcsolják az anglo-konformitás legszűkebb látókörű értelmezésével, vagy az amerikanizációs hadjáratok legrosszabb túlzásaival. Németországban pedig az „asszimiláció” szó még „fertőzöttebbnek” és lejáratottabbnak tűnik, mivel az erőltetett németesítéshez kötődik. Ezzel szemben

3 Itt a császári, és nem a náci Németországra gondolok, hiszen a náci politika mélységes disszimiláció-pártisága és asszimiláció-ellenessége nyilvánvaló.

Franciaországban maga a szó sohasem járatódott le széles körben, de itt is hoztákötődtek a jakobinus republikanizmus néha kíméletlen homogenizációs törekvései és cselekedetei.

Tehát mire is gondolunk, amikor az asszimilációról beszélünk? Mi is az, ami visszatér, ha nem a fenti normatívan és analitikusan hitelüket vesztett modellek? A kérdés megválaszolásához meg kell különböztetnünk az asszimiláció két alapjelentését: az egyik általános és elvont, a másik pedig egyedi és organikus. A két jelentés összefügg egymással, de eltérő felhangokkal, erkölcsi és politikai konnotációkkal és intellektuális elismertséggel rendelkezik.

Általános és elvont értelemben a szó elsődleges jelentése növekvő hasonlóság és egyezés. Nem azonosság, hanem hasonlóság. Asszimilálódni (tárgyatlan ige) annyit tesz, mint hasonlóvá *válni*, míg ha asszimilálunk (tárgyas ige), akkor hasonlóvá *tesziünk* vagy hasonlóként *kezelünk*. Ez alapján az asszimiláció a hasonlóvá válás, hasonlóvá tétel, illetve a hasonlóként kezelés folyamata.

Egyedi és organikus értelemben az ige tárgyas jelentése az alapvető. Valamit asszimilálni azt jelenti, „saját természetének megfelelő szerkezetűvé alakítani, ahogy a test szervei alakítják a táplálékot vérré, vagy szövetté ... a rendszerbe olvasztani, bekebelezni” (*Oxford English Dictionary*). Az asszimiláció ebben az értelemben teljes beolvasztást jelent.

Az általános, elvont jelentés esetében a hangsúly a folyamaton volt, nem pedig a végállapoton, és ebben az értelemben az asszimilációnak fokozatai is lehettek. Az asszimiláció egy *változási irányt*, nem pedig egy adott *hasonlósági fokot* jelentett. Egyedi és organikus értelemben viszont a hangsúly a végállapokra kerül, és az asszimilációra nem alkalmazhatók fokozatok: vagy megtörténik, vagy nem.

Főleg a bekebelezés metaforáját tartalmazó organikus értelmezés rontotta el a fogalom hitelét: normatív szempontból retrográdnak tűnik (mivel ma nagyra értékeli a másságot és az eltérőséget), analitikus szemszögből hiteltelen (tekintettel a mögötte álló, túlhaladott organikus társadalomfelfogásra), empirikusan pedig téves (a benne foglalt teljes beolvadás-gondolat miatt).

Ezen felül az általános és elvont jelentés egyik aspektusa is problematikusnak mutatkozik mind normatív, mind analitikus megközelítésből. Ez pedig a tárgyas „asszimilálni” ige „hasonlóvá tenni” jelentése, amely az erőszakos asszimiláció állami politikájára és programjára enged gondolni, de legalábbis olyan politikai törekvésekre és programokra, amelyek azok akarata ellenére akarják asszimilálni az embereket. Ezek a politikai törekvések és programok joggal váltak erkölcsileg és politikailag is ellenszenvenessé. Számítalan

történelmi és kortárs példa mutatja, hogy ezek ritkán működnek, és valójában sokkal nagyobb az esélye, hogy a különbségek elmosása helyett éppen kiélesítik azokat, mivel az asszimilációs nyomás hatására felébrednek az asszimiláció-ellenes erők. Analitikus értelemben beszélhetünk asszimilációs *politikákról*, de e politikáknak nem feltétlenül van asszimilatív *kimenetelük*.⁴

Míg ha az ige *tárgyatlan*, általános és elvont jelentését tekintjük – hasonlóvá válni *bizonyos szempontból*, amely szempontot pontosan meghatározhatjuk – az asszimiláció nem tűnik erkölcsileg problematikusnak, nem hasznavehetetlen analitikus szempontból, és – mint a bevándorló népesség tanulmányozásának fogalmi eszköze – empirikusan sem téves. Tulajdonképpen ennek a fogalomnak bizonyos használata – ha másra nem, hát arra, hogy feltehesünk bizonyos kérdéseket az integráció, adaptáció vagy beépülés fogalmaival kapcsolatban, amely fogalmakat sok jelenlegi tanulmány előnyben részesít⁵ az asszimilációval szemben – analitikus nézőpontból elengedhetetlennek tűnik. Erre a kérdésre a konklúzióban még visszatérek, itt csak azt emelném ki, hogy az asszimiláció-fogalomnak ez a tárgyatlan, a bevándorló és a „befogadó” népesség között egyes területeken kialakuló hasonlóságok mértékére és természetére vonatkozó értelmezése „tér vissza” mostanában a normatív és analitikus leírásban.

Három példa

Az általam vizsgált tendencia sokkal erősebben jelentkezett Franciaországban, mint Németországban, az Egyesült Államokban pedig a kettő közötti erősségű volt. Ez alapján arra gondolhatnánk, hogy az „asszimiláció visszatérése” csak az általam választott példák sajátossága, hiszen az Egyesült Államok a bevándorlási asszimiláció paradigmaticus példája, Franciaország pedig a legrégebb, legerősebb és ideológiailag leginkább kifinomult asszimilációs hagyományokkal rendelkező európai ország. Ha más példákat választottam volna – mondjuk az Egyesült Királyságot, Svédországot, Hollandiát és Németországot – a tendencia nem rajzolódott volna ki ennyire világosan.

4 Az „asszimilálni” igének van más, tárgyas jelentése is, amely analitikusan és normatívan sem ennyire problematikus. Ez a *hasonlóként bánni vele*, amely nem azonos a *hasonlóvá tenni* értelemmel. Hasonlóan bánni X-szel, mint Y-nal inkább azt jelenti, hogy ugyanolyannak tekintjük, nem pedig különbözőnek. A differencialista értékítélet szempontjából e hasonló bánásmód problematikusnak látszik. De általános értelemben a „hasonlóként bánni vele” kifejezés az asszimiláció egyik tárgyas jelentése, amely eléggé eltér a „hasonlóvá tenni” jelentéstől, és normatív, illetve analitikus szempontból kevésbé gyanús nála..

5 Az integráció gondolatát részletesen tárgyalja Favell (2000) és Bauböck (2001).

Márpedig ezt a tendenciát nem lehet figyelmen kívül hagyni azzal, hogy csak a bemutatásra kiválasztott példák sajátossága. Először is, mert Franciaországban és az Egyesült Államokban az asszimiláció visszatérése *fokozott mértékű* visszatérést jelent, nem csak egy mindig is meglévő jelenség továbbélését. Fontos hangsúlyozni a visszatérés e reaktív mozzanatát és a korábbi differencialista irányzathoz viszonyítani azt, mind Franciaországban, mind az Egyesült Államokban. Mindemellett szerény asszimilációs fordulat zajlott nemcsak Németországban (amellyel alább foglalkozom), de Hollandiában (Koopmans és Statham 2000; Thränhardt 2000) és Svédországban is (Soinien 1999, 689–91. o.), azaz két viszonylag differencialista befogadórendszerrel rendelkező országban. Hosszú távon, a bevándorlók harmadik generációjának megjelenésével valószínű, hogy az asszimilációnak legalábbis néhány dimenziója élesen érzékelhető lesz egész Európában.

Itt természetesen nem adhatok teljes körű beszámolót a bevándorlók integrációjának folyamatáról Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban, sem pedig a többi említett országban. Ehelyett három példa értékű helyzetképet fogok felvázolni, az egyes országokban eltérő témákban. Az asszimiláció visszatértét a franciaországi közéleti diskurzusban, a németországi politikában és az Egyesült Államok-beli tudományos kutatásban fogom szemügyre venni.

Franciaország: a droit à la différence-től a droit à la ressemblance-ig

Azt gondolhatnánk, hogy Franciaországról nem sokat lehet mondani. Miért kellene az asszimiláció visszatéréséről beszélni egy olyan ország esetében, amely régóta az asszimiláció paradigma-értékű példája, ahol – Gérard Noiriel kifejezésével – *a creuset français*, a francia olvasztótégely (Weber 1976; Noiriel 1988) a parasztokat és a bevándorlókat is francia polgárrá változtatja? Ám e kérdést nem kezelhetjük csak a jakobinus-republikánus asszimilációs hagyományra, illetve asszimilációs mítoszra hagyatkozva, mert ez azt jelentené, hogy megfeledekszünk arról a markáns differencialista fordulatról, amely a 70-es években és a 80-as évek elején éppen e jakobinus asszimilációs hagyomány *ellenében* jelent meg a bevándorlással és más kérdésekkel kapcsolatban a francia közéleti diskurzusban. A differencialista diskurzus az ezekből az évekből származó, jellegzetes francia szlogenben nyeri el egyik legpontosabb, legtalálhatóbb, mindamellett kétértelmű megfogalmazását: *droit à la différence* (a különbözőséghez való jog). El kell ismerni azonban, hogy a differen-

cialista fordulat nagyobb volt a közbeszédben, mint a valóságban: a differencializmus főként szimbolikus maradt (Schnapper 1992, 119. o.), és csekély mértékben honosodott meg a politikában, valamint az intézményes gyakorlatban. Erre példa az a program, amelynek keretében külföldi kormányok által kiválasztott és fizetett külföldi tanítók a Francia Állammal kötött kétoldalú megállapodás eredményeképpen úgynevezett „származási országok nyelve és kultúrája” órákat tartottak a rendes iskolai tanítás keretében (Boyzon-Fradet 1992, 155. o. skk.).⁶ De a közéleti diskurzus szintjén a differencializmus pályája egyértelműen fölfelé ívelt, és uralkodóvá is vált a szocialista kormányzás első éveiben, azaz a 80-as évek első felében.⁷

Fontos megjegyezni, hogy a differencializmus éppúgy teret nyert a francia jobboldalon is, mint a baloldalon. Pierre-André Taguieff történész és filozófus elemezte e differencialista – vagy azt is mondhatjuk, multikulturális – „új jobboldalnak” a kialakulását az 1970-es és 80-as években, melynek középpontjában Alain de Benoist rejtélyes alakja állt. Ezek az új jobboldali differencialisták, akik nem idegengyűlölők, hanem látszólag „másságkedvelők”, rasszizmus-ellenesek és az egyenlőség hívei voltak, hangsúlyozták, sőt, kizárólagossá tették a kulturális különbségeket, és arra törekedtek, hogy „mindenáron megőrizték a kollektív identitást és az egyes közösségek közötti különbségeket – a fizikai és kulturális keveredés veszélyével szemben” (Taguieff 1994, 66–67. o.).

Mi történt azonban a felfelé ívelő differencializmussal? Röviden: találkozott Le Pen-nel. Bár Le Pen és a körébe tartozó értelmiségiek valójában a jobboldalnak egy más szegmensét képviselik, mint a Taguieff által vizsgált kisebb differencialista kör, ám ők is magukévá tették a differencialista szólásokat, saját szándékaik szerint ügyesen átalakítva azokat. *Droit à la différence? Mais, oui, bien sûr, chez vous.* (Jog a különbözőséghez? Igen, ez természetes – *otthon.*) De itt, Franciaországban – viszik tovább érvüket – mi vagyunk az „igazi” franciák, akiknek jogunk van különbözni, jogunk van megőrizni saját identitásunkat a kéretlenül betolakodókkal szemben. Ennek következményeként Franciaországban világosodott meg leginkább

6 Bár ez a program, amely a kultúra megőrzése érdekében jött létre, azért, hogy a visszatérés lehetősége nyitva maradjon a bevándorlók előtt, erősen differencialista irányultságú, ám mégsem volt valami népszerű. A differencializmus kiterjedésének idején, az 1980-as évek elején a megcélzott diákoknak csak kb. 20%-a vett részt benne (Boyzon-Fradet 1992, 158. o.). 1992–93-ban a francia általános iskolába járó algériai állampolgároknak csak 12%-a, az algériai származású diákoknak pedig ennél is jóval kisebb része járt ezekre az órákra (Vermes 1997).

7 A differencialista diskurzus nemcsak a bevándorló származású népességet, de a regionális kisebbségeket is érintette. Ez utóbbiról lásd: Giordan 1982.

a kulturális differencializmus erkölcsi és politikai kétélűsége és kiközösítésre való alkalmassága.

Ez a politikai és ideológiai konjunktúra adta a háttérét az asszimiláció visszatéréséhez. A különbözőségekre való jog addig sokszor magasztalt szlogenje megdöbbentő hirtelenséggel lekerült a napirendről. A 80-as évek második felében már alig lehetett hallani. Nagyobb eséllyel találkozhattunk a hasonlósághoz való jog (*droit à la ressemblance*) kifejezéssel – amit Harlem Désir is használt 1987-es, nagy nézettségű tévészeroplése során – vagy a közömbösséghez való jog (*droit à l'indifférence*) szókapcsolattal, ami a másokkal hasonló elbánáshoz való jogot jelentette. A differencializmus összeomlásának kezdetekor feléledt a republikanizmust, az univerzalizmust és az asszimilációs gondolatot felelevenítő tendencia, amelyek mögött olyan értelmiségiek álltak, mint Alain Finkielkraut (1987), Taguieff (1996) és különösen Emmanuel Todd (1994). Nézeteik természetesen nem maradtak reakció nélkül: így például Michel Wieviorka (1996) továbbra is a mérsékelt és kifinomultabb differencialista álláspontot védte. De egészében véve a leegyszerűsítő és szlogenekre építő differencializmus hirtelen és szinte teljes összeomlása, s emellett az univerzalista és az asszimilációt támogató diskurzus éppoly hirtelen életre kelése szembeötlő. Bizonyosan állítható hogy a közéleti diskurzus hangsúlyai sehol máshol nem módosultak ennyire látványos módon, mint ebben az országban.

Németország: az intézményes elkülönítés újragondolása

Míg franciaországi példánk a közéleti diskurzusra vonatkozott, addig a német történet a közéleti politikáról szól. A bevándorlókkal és azok leszármazottaival szemben tanúsított német politika erősen differencialista volt – erősebben, mint a francia politika a differencialista retorika franciaországi fénykora idején.⁸

Nézzünk három mutatót, amelyek a német differencialista politikát jellemzik. Először is a származási országok nyelvének és kultúrájának oktatása sokkal elterjedtebb volt Németországban, mint Franciaországban, sőt, néhány tartományban a kötelező tananyag részét is képezte (Castles és mások, 1984, 175. o.) (Mivel az oktatás az egyes tartományok hatáskörébe tartozik, nagy eltérések lehetnek. Különösen Bajorország volt sokáig ismert arról,

8 Németországban a bevándorlással és következményeivel kapcsolatos diskurzus is erősen differencialista volt. E differencialista diskurzus történeti gyökereiről lásd: Brubaker 1992, 3–17. o. Jelenlegi megnyilvánulásairól lásd: Joppke 1999, 188–9. o.

hogy ott a külföldieket elszigetelt, származási ország szerint kialakított osztályokban tanították.)

Másodsor, a bevándorolt népesség számára Németországban sajátos szociális ellátási rendszer létezik. Az állam az ellátás felelősségét három nem állami jótékonyági szervezetre ruházta át – az egyik szervezet a Katolikus Egyházhoz tartozik, a második az Evangélikus Egyházhoz, a harmadik pedig a Szociáldemokrata Párthoz. A hatásköröket pedig úgy osztották el, hogy a külföldiek származásuk alapján tartoznak az egyik vagy a másik szervezethez, így például minden törökért egy adott szervezet a felelős, minden olaszért a másik, és így tovább. A kritikák (Puskeppeleit és Thranhardt 1990; vö. Ålund és Schierup 1991 a hasonló svéd helyzetről) felhívják a figyelmet: ez a rendszer nemcsak hogy a jótékonyági szervezetek passzív ügyfeleiként kezeli a bevándorlókat, de eközben megerősíti és fenntartja a származási hely szerinti megkülönböztetést.

A harmadik kérdés, amelyet tárgyalni kívánok az állampolgárság. Nemrég történt liberalizálása előtt a német állampolgársági törvény a nem német bevándorlókkal szembeni szigorúságáról volt ismert. Ami kevésbé ismert, és ma is az, az az, hogy a politikai jogok kivételével a régóta letelepedett, állampolgársággal nem rendelkező bevándorlók a német polgárokéval alapvetően megegyező jogokkal rendelkeztek. Természetesen a bevándorló népesség berendezkedését követően, és a második, majd a most megjelenőben lévő harmadik generációs népesség kialakulása után a politikai jogok hiánya egyre inkább szemet szúrt. A probléma megoldására született válaszban figyelemre méltó volt, és a mélyen gyökerező német differencializmusra utalt, hogy a baloldal a megoldást nem a bevándorlók és leszármazottaik teljes jogú állampolgárként való befogadásában látta, hanem a politikai jogoknak – s velük a szociális, polgári és gazdasági jogoknak – a letelepedett külföldiekre való kiterjesztésében gondolkozott. Az 1990-es évek elejéig kevés érdeklődést váltott ki a bevándorlók furcsa, formális állampolgársági helyzete, annál komolyabb érdekek fűződtek a szavazójog külföldiekre való kiterjesztéséhez a helyi választásokon, és sokakat foglalkoztatott ez a lehetőség. Ezt „progresszív” megoldásnak tartották, mivel az alapvető állampolgári jogokat anélkül terjesztette volna ki a bevándorlókra, hogy azok „másságát”, külföldi és eltérő mivoltát megkérdőjelezte volna.⁹

9 A még mindig „haladóbb” differencialista megoldásról – a Niederlassungsgesetz, vagyis a letelepedési törvény javaslatáról, amely a tartózkodási hely és nem pedig a formális állampolgárság alapján *minden* polgárjogot garantált volna, beleértve az országos választásokon való részvétel jogát is – lásd: Joppke 1999, 192–3. o.

A politika e három területe – az oktatás, a szociális ellátás és az állampolgárság – és az ezek igazolására szolgáló frázisok egy jóindulatú, paternalisztikus és egyenlőségre törekvő (vagy ilyennek mutatkozó) *apartheid*, intézményesített szeparáció meglétét jelezték, amelyet az „unsere ausländische Mitbürger”, „külföldi polgártársaink” oximoronja, a jó szándékú *Ausländerpolitik* – a külföldiekkel kapcsolatos politika – szófordulata is illusztrált Németországban. A baloldali differencialisták természetesen kritikusan viszonyultak az uralkodó törekvésekhez több pontot illetően, ám eközben ők is magukévá tették a „különálló, de egyenlő” logikáját.

Ez a mélyreható differencializmus adta a hátteret a szerény mértékű „asszimilációs fordulathoz”, amely az állampolgárság jogi definíciójának megváltoztatásában és politikai újragondolásában nyilvánult meg az utóbbi években (Joppke 1999, 202–208. o.). A honosítási szabályokat lényegesen enyhítették a 90-es évek elején, így a törökök honosítási aránya – ami a 80-as évek végéig rendkívül alacsony volt – ekkor megugrott. 1999-ben tovább liberalizálták a honosítási szabályokat, és ami a legfontosabb, az állampolgárság születéskori megadására vonatkozó szabályok is változtak: a korábbi, a *jus sanguinis* elvén alapuló, kizárólag a leszármazást tekintő törvény kiegészült a *jus soli* területi elvével (Frankfurter Allgemeine Zeitung 1999). Ettől kezdve a Németországban külföldi szülöktől született gyermekek is megkapják az állampolgárságot, abban az esetben, ha legalább az egyik szülő minimálisan nyolc évig Németországban élt. Ez az állampolgárság azonban ideiglenes. Az esetek többségében a felnőtt kor elérésekor a gyermeknek választani kell a német és a külföldi állampolgárság között, és valamelyikről le kell mondania.

A törvényi változások, a honosítások növekvő aránya és az állampolgársághoz fűződő felfogás megváltozása mind a németek, mind a külföldiek részéről egy korlátozott, de jelentős „asszimilációs fordulat” jelei. Ez semmiképpen nem azt jelenti, hogy az állampolgárság előfeltétele a teljes asszimiláció volna. Éppen ellenkezőleg, a honosítási törvény liberalizációja kifejezetten szakít ezzel a korábban a szabályozás által nagy becsben tartott elvvel. Az állampolgársággal kapcsolatos újabb gyakorlatok, elvek és diskurzusok asszimilációs jellegűek, de abban az értelemben, hogy politikailag elismerik az azonosságot, jogilag megalapozzák azt, és szimbolikusan is inkább a közös, mint a különböző jellegre helyezik a hangsúlyt. Érdeemes felidézni, hogy az asszimiláció hasonlóná válást jelent, az asszimilálás pedig hasonlóná tételt, az 1990-es évekbeli állampolgársággal kapcsolatos elvi és gyakorlati változások pedig mindkét értelemben szerény mértékű, ám nagy jelentőségű asszimilációs fordulatot hoztak.

Asszimiláció „asszimiláció-pártiság” nélkül az Egyesült Államokban

A franciaországi közéleti diskurzus és a német politika tárgyalása után egy harmadik területet veszek szemügyre, ahol az asszimiláció visszatérését lehetett felfedezni az elmúlt években: a tudományos kutatást. Ezen belül pedig az Egyesült Államokra kell különös figyelmet fordítani, bár fontos megjegyezni, hogy Franciaországban is megújult a kutatók érdeklődése az asszimiláció kérdése iránt (Todd 1994; Tribalat 1996). Ezzel szemben Németországban a bevándorlók integrációjával foglalkozó legtöbb tudományos kutatás továbbra is kényszerűen kerül az asszimiláció-fogalom használatát, még akkor is, ha ebbe a körbe tartozó kérdéseket érint (a kivételek között van Esser 1980 és Nauck és mások 1997).

Az Egyesült Államokban a tudományos kutatásban az 1920-as évekre tehető kezdetektől a 60-as évek közepéig végig meghatározó volt az asszimilációs szemlélet valamilyen formája. Azután kb. 1965-től 1985-ig, nagyrészt a külső események hatására, a történeti és szociológiai irodalmat – legalábbis ezen irodalmaknak az elméleti szempontból igényesebb képviselőit – főleg az etnikumok fennmaradását különféle módszerekkel dokumentáló és hangsúlyozó, pluralista szemlélet uralta.¹⁰ Körülbelül 1985 óta azonban az érezhető, hogy az asszimiláció iránt nagyobb a figyelem a tudományos szakirodalomban. (lásd pl. Gans 1992; Glazer 1993; Portes és Zhou 1993; Morawska 1994; Barkan 1995; Kazal 1995; Alba és Nee 1997; Rumbaut 1997; Alba 1999).

Az etnikum-központú tanulmányok kiemelkedő eredményeket hoztak és hoznak még ma is. Ám a látásmód egyszerre „nemlátás-mód” is, ahogy Kenneth Burke megjegyezte (Burke 1954, 40. o.). Ez az irodalom, miközben az etnikai közösségekre, etnikailag meghatározott helyszínekre, és etnikai szervezetekre összpontosított, nem pedig személyekre, vagy nagyobb léptékű társadalmi folyamatokra, elveszítette azokat, akik eltávolodtak az etnikailag meghatározott helyszínektől, akiknek Ewa Morawska szóhasználatával „nyoma veszett” (1994, 83. o.).

„Azzal a meg nem vizsgált előfeltevéssel, hogy a kultúra megtartása csak jó dolog lehet, és hogy a bevándorlók törvényszerűen meg akarják őrizni hagyományos kultúrájuk lehető legnagyobb részét, [és] hogy az etnocentrikus, angolszász Amerika erre való reakcióként ellenállást tanúsított a kultúrák meghonosításával és asszimilációjával szemben, fokozatosan az etnikai közös-

¹⁰ A szociológiai kutatások egy jó része mindeközben továbbra is az asszimiláció folyamatát tanulmányozta. Ezek áttekintéséhez lásd: Price 1969, Hirschman 1983.

ségeket, helyszíneket – nem pedig a bevándorlók élettörténeteiben megjelenő, egyénileg megélt adaptációt – tette vizsgálatá tárgyává, és (...) egyre inkább azokra a helyszínekre összpontosította a figyelmét, ahol az etnikai hovatartozást alátámasztó bizonyítékok a legnagyobb valószínűséggel fordultak elő (olyan térségekre, ahová az első generációs letelepedés koncentráldott). Törekedett rá, hogy a bevándorlót aktív cselekvőnek tekintse, de nem mindig követte cselekvésének összes lehetséges irányát. Különösen (...) mivel érdeklődése csak az etnikai hovatartozásra szorítkozott, nem terjedt ki a figyelme a bevándorlónak, mint történeti cselekvőnek a társadalom egészére gyakorolt hatására. Olyan erényes, autonóm, etnikai kívülállókról konstruáltunk ellentmondásos történetet, akik csak minimálisan érintkeznek a többiekkel, kizárólag a munkahelyen, s mivel kívülállók voltak, csak csekély erkölcsi felelősséget viseltek a nemzet többi részének bűnei miatt, és, ebből kifolyólag, csekély jelentőséggel bírtak annak történetében” (Conzen 1996, 21. o.).

Mivel befelé összpontosított, az etnikumközpontú irodalom elhanyagolta a tágabb szociális és kulturális folyamatokat, így például nem vett tudomást az etnikumok feletti (bár gyakran igen zárt) munkásközösségekről a század első felében (Kazal 1995), megfeledkezett a külvárosok második világháborút követő kialakulásával együtt járó térbeli szétszóródásról, amely még a legkésőbb betelepülteket is érintette (Alba és Nee 1997, 836–7. és 857–62. o.), a különböző etnikumba tartozók házasságkötésének növekvő számáról (Spickard 1989; Qian 1997; Alba 1999), az etnikai és faji kategóriák és meghatározások dinamikus újrafogalmazásáról (Rödiger 1991; Ignatiev 1995; Perlman és Waldinger 1997). Mindezek a folyamatok az etnikai határok valamiféle elmosódásához, vagy megváltozásához vezettek (Zolberg és Long 1999), és aláásták az addig stabil választóvonalakat (Hollinger 1999).

Az asszimiláció új teoretikusai nem egyszerűen az 1965 előtti, régi megközelítést veszik át. A régi kutatások – még az olyan igényes kutatások is, mint Gordoné – analitikusan és normatívan is anglo-konformisták voltak. Elfogadták, feltételezték és elvárták a problémamentesnek látszó, fehér, protestáns „kulturális maggal” való asszimilációt. Az asszimilációval kapcsolatos jelenlegi kutatások ezzel szemben szkeptikusak az asszimiláció irányát, fokozatait, módját illetően, és nem állítják egyértelműen annak kívánatos mivoltát. Ma semmi nem emlékeztet a század közepén megfogalmazott empirikus és normatív elvárások önelégült hangnemére. Természetesen ez részben annak tudható be, hogy az egyetemesen elismert „kulturális mag” fogalma a 60-as évek óta már egyáltalán nem állja meg a helyét. Ez pedig kérdésessé tette

a referencia-népeesség fogalmát, amelybe a beépülés történe az asszimiláció során. Az újabb irodalomra az asszimilációval kapcsolatban jellemző, hogy igyekszik többféle referencia-népeességet, és ennek megfelelően többféle asszimilációs formát figyelembe venni (Portes és Zhou 1993; Waters 1994; Zhou 1997; Neckerman és mások 1999).¹¹ Ma már nem definiálhatjuk az asszimilációt (vagy az integrációt, amely fogalom főleg Európával kapcsolatban ugyanarra a dologra utal) kizárólag „egy, különálló és oszthatatlan (nemzet-) „államba” és egy, egyszerű egységet alkotó (nemzeti) „társadalomba” való beépülésként” (Favell 2000).

Ma az asszimilációról folyó gondolkodás nem szükségképpen asszimiláció-párti. Nem implikálja az asszimiláció elkerülhetetlenségébe és kívánatosságába vetett globális hitet. Mindez nem jelenti, hogy az újabb irodalom morálisan közönyös lenne. A polgári közösségbe vetett bizalom számos mai asszimilációról szóló írás háttérét adja, és meghatározza azokat (Alba 1999). Ám ez nem vonja magával az asszimiláció teljes körű elfogadását. Mindamellett az asszimiláció bizonyos formáit széles körben kívánatosként ítélik meg. A nyelvi asszimiláció egy aspektusa – az, hogy minden generáció elsajátítsa az angolt olyan szinten, hogy sikeresen elvégezhesse iskoláit, ne legyen akadályozva a munkavállalásban, és teljesértékű résztvevője lehessen a közéletnek – egyértelműen kívánatosnak látszik. Eközben nyilvánvaló, hogy ez semmiképpen nem jelenti a Portes és Rumbaut (1990, 209–221. o.) által „helyettesítőnek” nevezett nyelvi asszimiláció kívánatosságát, ami szerint minden generáció elfelejtené a származási helyről hozott nyelvet.

A társadalmi és gazdasági asszimilációnak is vannak előnyei. (Hirschman 1983, 403. o. skk; Alba és Nee 1997). Vegyünk példaként egy olyan népeességet, amelynek az átlagos jövedelme és iskolázottsági szintje jóval alatta marad az egész népeesség hasonló mutatóinak. Bizonyos, hogy ezeken a területeken az asszimiláció – amely ebben az esetben egy az egész népeesség jövedelmi és iskolázottsági mutatói irányába konvergáló változás lenne – előnyös e népeesség számára, és fontos tudni, hogy megtörténik-e, és ha igen, milyen mértékben. Ám hogy az asszimiláció ebben a tekintetben kívánatos, nem jelenti, hogy más tekintetben is az. Ez még nem jelenti például a teljes kulturális azonosulás előnyösségét, sem az identitás-

11 Néhány régi tanulmányról is elmondhatjuk, hogy, bár egy egyedi kulturális magot tettek meg az asszimiláció alapjának, előrevetítették a szegmentált asszimiláció fogalmát, amikor elválasztották egymástól a strukturális asszimilációt és az európai bevándorlók által egymás között kötött házasságokat (Kennedy 1944 [de lásd Peach kritikáját, 1980], Gordon 1964).

beli asszimilációét (azaz „az emberi mivoltunk érzésének *kizárólag* a befogadó társadalmon alapuló kialakítását” [Gordon 1964, 71. o. – kiemelés tőlem. R. B.]), sem a térbeli asszimilációét, amely az etnikai együttélési közösségek széthullását jelenti, és az elővárosokba településsel jár együtt, sem a teljes szakmai asszimilációét, amely az „etnikai réseket” és az egyes szakmákra való szakosodást tünteti el, sem a csoportok közötti házasságkötések nagy száma miatt bekövetkező etnikai összemosódást, amit Gordon strukturális asszimilációnak nevez („megjelenés a domináns társadalom csoportjaiban, klubjaiban, és intézményeiben” [Gordon 1964, 80. o.]). Nézetem szerint az asszimiláció ezekben az esetekben nem szükségszerűen hátrányos – ezt példázzák a bevándorló anyák újszülöttjeinek az amerikaiakénál jobb egészségügyi mutatói (Rumbaut 1997) – bár a tapasztalat azt mutatja, hogy néhány esetben valóban előnytelen. Ezt a kérdést részletesen tárgyalja a szegmentált asszimilációs irodalom, mely érvei szerint a második generációs, nagyvárosi, kisebbségi környezetben élő bevándorlók társadalmi-gazdasági sikeressége attól függ, képesek-e elkerülni az őket körülvevő, a kultúra fő áramaihoz ellenségesen viszonyuló fiatalok közéjébe történő asszimilálódást (Portes és Zhou 1993; Zhou 1993). A leglényegesebb azonban az, hogy az asszimiláció egyes területeit és irányait lehet anélkül tanulmányozni, hogy asszimiláció-pártivá válnánk. Nem kell hinnünk fontosságában és bizonytalanok vagy szkeptikusak maradhatunk kíváncsiságát illetően.

Az asszimiláció nem egyszerű, egy szempontból megfogalmazható folyamat. Már Gordon idejében felmerült egy olyan felfogás, amely az asszimilációét komplex és csak részben összekapcsolódó folyamatok együttesének tekintette (lásd még Yinger 1981). Néhány e folyamatok közül (így például a strukturális asszimiláció Gordon leírásában és a földrajzi asszimiláció néhány mai leírása [Massey és Denton 1993, 149. o. skk.]) jelentős mértékben érint más területeket is, miközben meghatározza a lehetőségek struktúráját és a kontaktus létrejöttének esélyeit. Eközben más területek legfeljebb laza kapcsolatban vannak a többivel. Az utóbbi időszak tanulmányai figyelmet fordítanak a különböző területeken tapasztalható asszimiláció – vagy disszimiláció – lehetséges ütemére és pályájára is. (Banton 1983, 144–6. o.). Jelenlegi felfogásunk szerint az asszimiláció mindig terület-specifikus, és egy sajátos referencia-népességre vonatkozik. Az asszimilációval kapcsolatban kialakított normatív álláspont pedig összefügg az érintett területtel és a referencia-népességgel is.

Konklúzió: egy fogalom átalakulása

Az általam „az asszimiláció visszatéréseként” emlegetett jelenség mindhárom országban szerény, de fontos szemléletbeli változást hozott. Analitikus szempontból ez a fennálló különbségekre – és a kultúra megőrzésének mechanizmusaira – irányuló, egyoldalú figyelem szélesebb perspektívára cserélését jelentette, amely a felmerülő hasonlóságokat is képes észrevenni. Normatív szemszögből pedig a kulturális különbözőség automatikus dicsérete helyett a társadalmi beilleszkedés újraértékelését hozta magával.

Ez az analitikus és normatív hangsúlyeltolódás azonban nem vetít előre radikális fordulatot. Nem jelenti a régi idők rosszértelmű, arrogáns asszimilációs törekvéseinek visszatérését. Bár az „asszimiláció” kifejezés visszatért, a fogalom átalakult. Befejezésképpen felvázolom ennek az átalakulásnak a legfőbb elemeit:

1. Az asszimiláció *organikus*, teljes feloldódást feltételező felfogását felváltotta az asszimiláció *elvont* felfogása, amely a (bizonyos szempontból és bizonyos referencia-népességgel való) hasonlóná válás folyamatára összpontosít.

2. Az asszimilációt nem *asszimilálásként*, hanem *asszimilálódásként* fogják fel. Az előző a bevándorló népességet alakítható, vegyíthető *tárgyként* kezeli, a második a bevándorló népességet képező személyeket aktív *cselekvőnek* tekint. Mint ilyenek, nem tudatosan munkálkodnak azon, hogy asszimilálódjanak. Természetesen az asszimiláció lehet szabadon választott, öntudatos folyamat is. A hozzá fűződő, megrendítő – néha tragikus – kettősséget és bizonytalanságot megrendítően írják le a regények, memoárok, esszék szerzői, a történészek, sőt, néhány szociológus is (Bauman 1988; Laitin 1995). Mégis a legtöbb történész és szociológus számára az asszimiláció a szociális folyamatok összességében megmutatkozó tendencia, és nem pedig olyasvalami, ami az egyes személyekkel történik meg. Mint a folyamatok összességében megmutatkozó tendencia az asszimiláció nem szándékos cselekedet, és jórészt láthatatlan. Amikor láthatóvá válik, sajnálkozhatunk miatta. De még amikor sajnálkozunk is rajta, az asszimilációként emlegetett tendencia akkor sem személyekkel *megtörténő* dolog, hanem inkább e személyek *cselekszik*, nem szándékosan, mégis az adott társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai keretek között megvalósuló, számtalan egyéni cselekedet és választás véletlenszerű eredményeként (v.ö. Alba 1995, 4. o.).

3. Az egység, amelyet a változás érint – tehát amelyik asszimiláción megy keresztül – nem a személy, hanem egy *többgenerációs népesség*. A népesség szintjén

végbemenő asszimiláció megtörténhet úgy is, hogy az egyén szintjére egyáltalán nem hat ki. A népesség szintjén megvalósuló nyelvi asszimiláció például megtörténhet úgy is, hogy egy felnőtt sem kezd új nyelv megtanulásába, hanem kizárólag a gyerekek sajátítják el a referencia-népesség nyelvét. Természetesen általában nem ez történik. Többnyire egyéni szinten is megfigyelhető valamiféle nyelvi változás, de a kulcsfontosságú átalakulások (a nyelvi- és egyéb változások területén) több generáció szintjén történnek. A változás nem az egyes emberekkel, hanem egy több generációt átfogó népesség absztrakt csoportjával történik. A népesség (genealógiailag) új „tagjairól” kiderült, hogy különbözők – disszimilálódtak – másoktól, az eredeti népesség régebbi tagjaitól, miközben hasonlítani kezdtek valamely referencia népesség tagjaihoz.

4. A *homogén* egységekben való gondolkodást felváltotta a *heterogén* egységekben való gondolkodás. Az asszimiláció nem azt jelenti, hogy az egyik homogén egység egy másikká változik. Inkább a heterogenitás egy bizonyos módja, egy adott tulajdonsághalmaz változik másfajta heterogenitássá, azaz a referencia népességben meglévő tulajdonsághalmazhoz inkább hasonlóvá.

5. Az asszimiláció normatív kérdésekre irányuló kutatásában a kulturális témák helyett a társadalmi-gazdasági témák kerültek a középpontba. A kulturális másság felé való általános nyitottság, amelyhez – ha a szélesebb közönség nem is mindig – a szakembereknek az erőteljes nyelvi homogenizáció folytatódásába vetett bizalma is társult (Portes és Schauflyer 1994), enyhítette az asszimiláció kulturális vonatkozásaival kapcsolatos aggodalmakat. A mai bevándorlók kettéosztódása magasan és alacsonyan képzett csoportokra – egy olyan időszakban, amikor a makrogazdasági változások következtében az alacsonyan képzett, képesítés nélküli munkaerő bére csökken – a figyelmet a hosszú távú strukturális marginalizáció felé terelte (Gans 1992, Portes és Zhou 1993, kissé optimistább: Waldinger 1996, Perlman és Waldinger 1997). Az asszimiláció értékítélettel telt fogalomként ebben a vonatkozásban nem a *mással*, hanem a *szegregációval*, a *gettósodással* és a *marginalizációval* áll szemben.

6. A *holisztikus* szemléletet, amely egy adottnak vélt referencia-népességet – a „kulturális magot”, vagy „nemzeti társadalmat” – tette meg az asszimiláció alapjaként, a *felbontó* megközelítés váltotta fel, amely elveti az egyöntetű asszimiláció fogalmát és az egyes területeken eltérő folyamatok feltételezése mellett több referencia-népességgel számol. Ebből kifolyólag a „milyen mértékű asszimiláció?” *egydimenziós* kérdését felváltotta a *többdimenziós* „milyen értelemben vett, mennyi idő alatt lezajló, milyen referencia-népességhez

történő asszimiláció?” kérdése. Ennek tudható be, hogy az asszimiláció asszimiláció-párti felfogását – azaz az asszimiláció általános elvárását és normatív elfogadását – felváltotta a szkeptikus hozzáállás, amely területektől és referencia-népességektől függ mind az asszimiláció valószínűségét, mind pedig kívánatosságát illetően.

Az asszimiláció így átfogalmazott és „asszimiláció-párti” mellékszövegétől megfosztott fogalma nemcsak hasznos, hanem nélkülözhetetlen. E fogalom lehetségessé teszi számunkra, hogy a kialakuló hasonlóságok területeiről és fokozatairól, *s emellett* a bevándorló származású, többgenerációs népességcsoport és a referencia-népesség között fennmaradó különbségekről is kérdéseket tegyünk föl. Sok érv igazolja ezeknek a kérdéseknek a szükségességét, tekintet nélkül arra, hogy örömmel vagy sajnálattal fogadjuk e kialakuló hasonlóságokat. Természetesen a kérdések feltevése csak a kezdet. Az asszimiláció nem elmélet, hanem egyszerű fogalom. Ám olyan fogalom, amely nélkül nehezen boldogulhatunk.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Roger Waldingernek a korábbi változathoz fűzött részletes kommentárt és kritikát, amelynek sok elemére itt nem térhettem ki. Köszönöm továbbá Andreas Wimmernek, Jennifer Leenek, Daniel Wolknak és nacionalizmus-műhelyem résztvevőinek segítő észrevételeiket. Köszönetet mondok Christian Joppkének, az *Immigrant Integration: From Assimilation to Multiculturalism?* (European University Institute, Firenze, 1998 május 8–9.) konferencia szervezőjének, amely konferenciára e cikk eredeti változatát készítettem. Hálásan köszönöm a Center for German and European Studies Összehasonlító bevándorlási és integrációs programjának a kutatásban nyújtott támogatást.

Fordította: Füzesi Piroska

BIBLIOGRÁFIA

- Alba, Richard 1995 Assimilation's quiet tide. In *Public Interest* 119. sz. 3–18. o.
—1999 Immigration and the American realities of assimilation and multiculturalism. In *Sociological Forum*, 14./1. 3–25. o.
Alba, Richard – Nee, Victor 1997 Rethinking assimilation theory for a new era of immigration. In *International Migration Review*, 31. kötet, 4. sz. 826–74. o.

- Ålund, Aleksandra, Schierup, Carl-Ulrik 1991 *Paradoxes of Multiculturalism: Essays on Swedish Society*, Aldershot, UK, Avebury
- Banton, Michael 1983 *Racial and Ethnic Competition*, New York: Cambridge University Press
- Barkan, Elliott R. 1995 Race, religion and nationality in American society: A model of ethnicity – from contact to assimilation. In *Journal of American Ethnic History*, 14. /2. sz. 38–101. o.
- Bauböck, Rainer 2001 Integration von Einwanderern – Reflexionen zum Begriff und seine Anwendungsmöglichkeiten. In Harald Waldrauch (szerk.), *Die Integration von Einwanderern*, 2. kötet: *Ein Index rechtlicher Diskriminierung*, Frankfurt: Campus Verlag
- Bauman, Zygmunt 1988 Entry tickets and exit visas: paradoxes of Jewish assimilation. In *Télos* 77./ 45–77. o.
- Boyzon-Fradet, Danielle 1992 The French education system: springboard or obstacle to integration? In Donald L. Horowitz és Gérard Noiriel (szerk.), *Immigrants in two democracies: French & American experience*, New York: University Press 148–66. o.
- Broszat, Martin 1972 *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Brøsted, Jens és mások 1985 *Native Power: The Quest for Autonomy and Nationhood of Indigenous Peoples*, Bergen, Universitetsforlaget
- Brubaker, Rogers 1992 *Citizenship and Nationhood in France and Germany*, Cambridge, MA: Harvard University Press
- Brubaker, Rogers és Cooper, Frederick 2000 Beyond Identity. In *Theory and Society*, 29/1. 1–47. o.
- Burke Kenneth 1954 *Permanence & Change: An Anatomy of Purpose*, Los Altos, Hermes Publications
- Castles, Steven és mások 1984 *Here for Good: Western Europe's New Ethnic Minorities*, London: Pluto Press
- Conzen, Kathleen N. 1996 Thomas and Znaniecki and the historiography of American immigration. In *Journal of American Ethnic History*, 16./1. 1–26. o.
- D'Souza, Dinesh 1991 *Illiberal Education: The Politics of Race and Sex on Campus*, New York: Free Press
- Esser, Hartmut 1980 *Aspekte der Wanderungssoziologie: Assimilation und Integration von Wanderern, ethnischen Gruppen und Minderheiten: eine handlungstheoretische Analyse*, Darmstadt, Neuwied: Luchterhand
- Favell, Adrian 2000 Integration policy and integration research in Europe: A review and critique. In Alex Aleinikoff és Doug Kiusmeyer (szerk.), *Citizenship: Comparisons and Perspectives*, Washington DC: Brookings Institute
- Finkelkraut, Alain 1987 *La défaite de la pensée*, Paris: Gallimard
- Frankfurter Allgemeine Zeitung "Geburtsprinzip und Optionsregelung" 1999, május 22.

- Gans, Herbert J. 1992 Second-generation decline: scenarios for the economic and ethnic features of the post-1965 American immigrants. In *Ethnic and Racial Studies*, 15./2., 17–92. o.
- Giordan, Henri 1982 *Démocratie culturelle et droit à la différence*, Paris: La Documentation française
- Gitlin, Todd 1995 *The Twilight of Common Dreams: Why America Is Wracked by Culture Wars*, New York: Henry Holt
- Glazer, Nathan 1978 *Affirmative Discrimination: Ethnic Inequality and Public Policy*, New York: Basic Books
- 1993 Is assimilation dead? In *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 530, 122–36. o.
- 1997 *We Are All Multiculturalists Now*, Cambridge, MA: Harvard University Press
- Glazer, Nathan és Moynihan, Daniel P. 1963 *Beyond the Melting Pot: The Negroes, Puerto Ricans, Jews, Italians, and Irish of New York City*, Cambridge, MA: MIT Press
- Gleason, Philip 1980 American identity and Americanization. In in Stephan Thernstrom (szerk.), *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University, 31–58. o.
- Gordon, Milton M. 1964 *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins*, New York: Oxford University Press
- Hirschman, Charles 1983 America's melting pot reconsidered. In *Annual Review of Sociology*, 9., 397–423. o.
- Hollinger, David A. 1995 *Postethnic America: Beyond Multiculturalism*, New York: Basic Books
- 1997 The disciplines and the identity debates, 1970–1995. In *Daedalus*, 126/1., 333–51. o.
- 1999 Authority, solidarity, and the political economy of identity: The case of the United States. In *Diacritics*, 29/4., 116–27. o.
- Howe, Stephen 1998 *Afrocentrism: Mythical Pasts and Imagined Homes*, London: Verso
- Ignatiev, Noel 1995 *How the Irish Became White*, New York: Routledge
- Irigaray, Luce 1993 *Je, tu, nous: Toward a Culture of Difference*, New York: Routledge
- Johnston, Jill 1973 *Lesbian Nation: The Feminist Solution*, New York: Simon and Schuster
- Joppke, Christian 1999 *Immigration and the Nation-State: The United States, Germany, and Great Britain*, New York: Oxford University Press
- Kazal, Russell A. 1995 Revisiting assimilation: the rise, fall, and reappraisal of a concept in American ethnic history. In *The American Historical Review*, 100./2., 437–71. o.
- Keating, Michael 1996 *Nations Against the State: The New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia and Scotland*, New York: St Martin's Press
- Kennedy, Ruby I R. 1994 "Single or triple melting pot? Inter-marriage trends in New Haven, 1870–1940", *American Journal of Sociology*, 49./4., 331–39. o.

- Koopmans, Ruud and Statham, Paul 2000 "Migration and ethnic relations as a field of political contention: an opportunity structure approach", in Ruud Koopmans and Paul Statham (szerk.), *Challenging immigration and Ethnic Relations Politics: Comparative European Perspectives*, Oxford: Oxford University Press
- Kymlicka, Will 1995 *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford: Oxford University Press
- Laitin, David 1995 Marginality: a microperspective. In *Rationality and Society*, 7./1., 31–57. o.
- Lane, Harlan 1992 *The Mask of Benevolence: Disabling the Deaf Community*, New York: A.A. Knopf
- Massey, Douglas S. and Denton, Nancy A. 1993 *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*, Cambridge, MA: Harvard University Press
- Morawska, Ewa 1994 In defense of the assimilation model. In *Journal of American Ethnic History*, 13./2. 76–87. o.
- Nash, Gary B. és mások 1997 *History on Trial: Culture Wars and the Teaching of the Past*, New York: A.A. Knopf
- Nauck, Berahard és mások 1997 Familiäre Netzwerke, intergenerative Transmission und Assimilationprozesse bei türkischen Migrantenfanullien. In *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 49./3., 477–99. o.
- Neckerman, Kathryn M. és mások 1999 Segmented assimilation and minority cultures of mobility. In *Ethnic and Racial Studies*, 22./6. 945–65. o.
- Noiriel, Gérard 1988 *Le creuset français: Histoire de l'immigration XIX–XXe siècles*, Paris: Du Seuil
- Peach, Ceri 1980 Which triple melting pot? A re-examination of ethnic intermarriage in New Haven. In *Ethnic and Racial Studies*, 3./1., 1–16. o.
- Perlman, Joel és Waldinger, Roger 1997 Second generation decline? Children of immigrants, past and present – a reconsideration. In *International Migration Review*, 31./4., 893–922. o.
- Portes, Alejandro és Rumbaut, Ruben G. 1990 *Immigrant America: A Portrait*, Berkeley, CA: University of California Press
- Portes, Alejandro és Schauffler, Richard 1994 Language and the second generation: Bilingualism yesterday and today. In *International Migration Review*, 28./4., 640–61. o.
- Portes, Alejandro és Zhou, Min 1993 The new second generation: segmented assimilation and its variants. In *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 530. 74–96. o.
- Price, Charles 1969 The study of assimilation. In I A. Jackson (szerk.), *Migration*, Cambridge: Cambridge University Press, 181–237. o.
- Puskeppelait, Jürgen és Thranhardt, Dietrich 1990 *Vom betreuten Ausländer zum gleichberechtigten Bürger*, Freiburg: Lambertus
- Qian, Zhenchao 1997 Breaking the racial barriers: variations in interracial marriage between 1980 and 1990. In *Demography*, 34/2, 263–76. o.

- Rödiger, David R. 1991 *The Wages of Whiteness*, London: Verso
- Rumbaut, Ruben G. 1997 Assimilation and its discontents: Between rhetoric and reality. In *International Migration Review*, 31./4., 923–60. o.
- Schnapper, Dominique 1992 *L'Europe des immigrés*, Paris: Francois Bourin
- Soininen, Maritta 1999 The „Swedish model” as an institutional framework for immigrant membership rights. In *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 25/4, 685–702. o.
- Spickard, Paul R. 1989 *Mixed Blood*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press
- Taguieff, Pierre-André 1994 *Sur la nouvelle droite: jalons d'une analyse critique*, Paris: Descartes & Cie
- 1996 *La République menacée*, Paris: Textuel
- Thranhardt, Dietrich 2000 Conflict, consensus, and policy outcomes: immigration and integration in Germany and The Netherlands. In Ruud Koopmans and Paul Statham (eds), *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics: Comparative European Perspectives*, Oxford: Oxford University Press
- Tqdd, Emmanuel 1994 *Le destin des immigrés: assimilation et ségrégation dans les démocraties occidentales*, Paris: Seuil
- Tribalat, Michele 1996 *De l'immigration à l'assimilation: enquête sur les populations d'origine étrangère en France*, Paris: La Découverte
- Vermes, Genevieve 1997 La dynamique interculturelle dans l'éducation en France. In *DiversCitéLangues II* <http://www.quebec.ca/diverscite>
- Waldinger, Roger 1996 Ethnicity and opportunity in the plural city. In Roger Waldinger and Mehdi Bozorgmehr (szerk.), *Ethnic Los Angeles*, New York: Russell Sage Foundation, 445–70. o.
- Waters, Mary 1994 Ethnic and racial identities of second-generation black immigrants in New York City. In *International Migration Review*, 28/4, 795–820
- Weber, Eugen 1976 *Peasants into Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870–1914*, Stanford, CA: Stanford University Press
- Wieviorka, Michel 1996 Culture, société et démocratie. In Michel Wieviorka (szerk.), *Une société fragmentée?: le multiculturalisme en débat*, Paris: La Découverte, 11–60. o.
- Yinger, j. Milton 1981 Toward a theory of assimilation and dissimilation. In *Ethnic and Racial Studies*, 4/3, 249–64. o.
- Young, Iris M. 1990 *Justice and the Politics of Difference*, Princeton, NJ: Princeton University Press
- Zhou, Min 1997 Segmented assimilation: issues, controversies, and recent research on the new second generation. In *International Migration Review*, 31/4, 975–1,008. o.
- Zolberg, Aristide R. and Long, Litt Woon 1999 Why Islam is like Spanish: Cultural incorporation in Europe and the United States. In *Politics and Society*, 27/1. 5–38. o.

J. MILTON YINGER

Az asszimiláció és a disszimiláció elmélete felé¹

Választási lehetőségek Laoszban: menekülés vagy halál”; „Kanada: „Amerika és a világ olvasztótégelye”; „Kanadának nincs szüksége az ázsiaiakra”; „A dél-iráni olajmezőkön élő arabok miatt aggódik az iráni kormány”; „Az USA hasznot húz a mexikói illegális bevándorlókból”; „Az illegális bevándorlók gondot okoznak”; „Vége a francia vendégszeretetnek”; „Néhány afrikai állam a fehérek maradása mellett szavaz”; „Burundiban a népirtás 200 000 hutu áldozatot követelt”; „A népszámlálási eredmények alapján elképzelhető, hogy az oroszok kisebbségbe kerülnek a Szovjetunióban”.

A fenti szalagcímek, melyek sorát vég nélkül folytathatnánk, az etnikai megosztottság jelentőségéről tanúskodnak világszerte. A tudományos munka ilyen esetekben találkozik a közvélemény érdeklődésével. Az antropológia, a politikatudomány, a történelem és a szociológia is bővelkedik a változatos módszerekkel gyűjtött anyagokra támaszkodó és a számos különböző szempontot érvényesítő, interetnikus kapcsolatokkal, pluralizmussal és asszimilációval foglalkozó tanulmányokban. Ezek mintegy kiegészítik a társadalmi rétegződésről és a társadalmi osztályokról, az életciklusokról, a korcsoportokról és a nemi szerepekről szóló munkákat, amelyek manapság szintén jelentős mértékben járulnak hozzá a társadalmi elkülönülés megértéséhez.

A szempontok változatossága és a feldolgozható anyag bősége szükségessé teszi, hogy az etnikai csoportok interakciójának, az asszimiláció és a disszimilá-

1 Eredetileg megjelent: Toward a theory of assimilation and dissimilation. In *Ethnic and Racial Studies* Vol. 4 No. 3 July 1981, 249–264 o.

ció folyamatainak elméletét továbbfejlesszük, és részletesebben kidolgozzuk. A tanulmány célja az, hogy módszeresen körvonalazzon néhány olyan problémakört, amellyel az említett elméletnek feltétlenül foglalkoznia kell.

A tanulmány szempontjából az asszimiláció az elhatárolódás csökkenésének folyamata, mely két vagy több társadalom, illetve kisebb kulturális csoportok találkozásakor jelentkezik. Befejezett folyamatként tekintve, ez korábban elkülöníthető szociokulturális csoportok összeolvadását jelenti (ld. Francis, 1976: 20. fejj.; Simpson, 1968). Ha viszont változóként fogjuk fel, ami véleményem szerint elősegíti a jelenségek megértését, akkor nem hunyhatunk szemet afölött, hogy az asszimiláció az interakció, a kulturális érintkezés legapróbb, kezdeti lépéseitől a csoportok teljes összeolvadásáig terjed.

Egy adott környezetben az asszimiláció mértékét négy összefüggő alfolyamat erőssége határozza meg: a (biológiai) keveredésé, a (pszichológiai) identifikációé, a (kulturális) akkulturációé és a (strukturális) integrációé. Ezek nem kötött rend szerint, hanem változatos összetételekben, különböző sorrendeket követve jelentkeznek. Mindegyiket befolyásolja a többiek hatása, erőssége.

Számos társadalomban mind a négy alfolyamat a korábban jobban elkülönülő „etnikai” csoportok közti távolság csökkenését eredményezi. A társadalmi és fizikai mobilitás, az írásbeliség terjedése, a gazdasági változások, a nacionalizmus, a társadalmi egyenlőség megvalósításáért sikraszálló mozgalmak és más erők is, mind-mind az asszimilációt elősegítő tényezők (ld. Alba, 1976; Gregory, 1976; O. Patterson, 1977). Paradox módon ugyanazon körülmények között más erők a régi belső határok megszilárdítását, illetve újak kialakulását eredményezik. Az etnikai csoporttal való azonosulás újra jelentőséget kap. Gans (1979) megfigyelései szerint Amerikában ennek az azonosulásnak inkább expresszív mintsem instrumentális funkciója van, ez pedig a szerző kifejezésével élve egyfajta „szimbolikus etnicitást” jelent. Más körülmények között azonban az etnikai identitás hatalmas erejű politikai és gazdasági tényezőként jelenik meg. A nemzet szintje alatt elhelyezkedő csoportok az asszimilációs nyomás ellenére képesek a túlélésre, sőt, néhány esetben úgy tűnik, még a befolyásuk is növekszik (ld. Barth, 1969; Nagata, 1974; Rex, 1973; Smock és Smock, 1975). Ez nemcsak azokra a társadalmakra igaz, amelyek korábban elkülönülten éltek csoportokból alakultak ki, vagy amelyekben új csoportok oldódtak fel, hanem azokra is, amelyek etnikai összetétele viszonylag változatlan. Tanulmányunk épp ezt a paradoxont kívánja megvizsgálni.

Mivel elsősorban az etnikai csoportok asszimilációjával és disszimilációjával foglalkozunk majd, hadd jelezzem már most, hogy etnikai csoporton a szélesebb társadalom olyan szegmensét értem, melynek tagjairól maguk a tagok vagy mások úgy vélik, hogy közös eredettel rendelkeznek, a közös kultúra fontos összetevőin osztoznak, és olyan közös tevékenységek résztvevői, amelyekben a közös eredet és kultúra fontos szerepet játszanak. Egy etnikai csoport a nyelv, vallás, faj, az ősök földje és a hozzákapcsolódó kultúra jegyei alapján látja magát, vagy tűnik mások számára különbözőnek. Nem etnikai csoport az, amely csak a faj alapján különbözik. Ha azonban nyelvét, vallását vagy kulturális háttérét tekintve is elkülönül, akkor számos előnnyel jár, ha az etnikai csoport elmélete szempontjából tanulmányozzuk, miközben persze nem tagadjuk a faji tényező jelentőségét sem (ld. Taylor, 1979).

A fenti definíció három részből áll: önazonosítás, mások által történő azonosítás, közös tevékenységek. E jellemzők mindegyike szükséges a „teljes etnicitás” kialakulásához. Ám ha ez meg is valósul, akkor is csak változókról beszélhetünk, hiszen ezek a tényezők rendkívül különböző intenzitással jelentkezhetnek. Ha e jellemzők közül csak egyet találunk meg valahol (pl. az önmeghatározást egy etnikai csoport tagjaként), akkor ott az etnicitás felé mutató tendenciáról beszélhetünk, ez azonban okait és következményeit tekintve egészen más, mint a teljes etnicitás. Amennyiben hasznossá kívánjuk tenni a társadalomtudományok számára, akkor nem elégedhetünk meg az etnicitás pusztán osztályozó vagy adminisztratív jellegű meghatározásával, hanem változóként kell felfognunk azt.

Az asszimilációs folyamatok

Habár az asszimiláció szigorú értelemben vett szociológiai megközelítése valószínűleg az alcsoportok tagjainak a társadalmi struktúrákban történő szétszóródása tanulmányozására korlátozódik, ez a strukturális asszimiláció (integráció) oly mértékben összefügg a többi asszimilációs folyamattal, hogy csak ez utóbbiak elemzésével együtt érthetjük meg teljesen (ld. Yinger és Simpson, 1978).

1. Az akkulturáció két vagy több csoport kapcsolatából eredő folyamat, amely a kulturális hasonlóság növekedése felé halad (Spicer, 1968). Az akkulturáció általában sokkal inkább érinti a kisebb és gyengébb csoportok tagjait, vagy a bevándorlókat, illetve azokat, akiket egy másik társadalomba hurcoltak. Az interakcióban résztvevő csoportok közül azonban valószínűleg

egyik sem vonhatja ki magát a rá gyakorolt hatás alól. Fontos hangsúlyoznunk, hogy még egy minden tekintetben domináns csoport is kulturális befolyás alá kerül a társadalom más kulturális csoportjaival fenntartott kapcsolat révén. Az Egyesült Államok kultúrája például nem egyszerűen a brit, vagy a brit és az észak-európai kultúra oldalhajtása, sőt, általában véve még csak nem is brit és európai kultúra, amelyhez egyoldalú folyamat eredményeként a többi csoport többé-kevésbé hasonult. A teljes kultúra itt az amerikai társadalmat alkotó népek értékeit, tárgyait, művészetét, technológiáit és egyéb kulturális elemeit tartalmazza.

Az érintkezések arányaitól eltekintve – amelyek a körülményektől függően rendkívül változatosak lehetnek – az akkulturáció asszimiláló ereje a maga teljességében akkor érhető tetten, ha egy korábban különálló csoport tagjait a kultúra alapján már nem tudjuk megkülönböztetni. Ahogy erre a későbbiekben majd még visszatérünk, az akkulturáció anélkül is asszimilációhoz vezethet, hogy az adott csoport körvonalai eltűnnének. A tapasztalat alapján ez különböző mértékű keveredéssel, identifikációval és integrációval jár együtt. Noha a széleskörű akkulturáció megelőzheti a többi asszimilációs folyamatot, ahogy ezt Gordon (1964) is kifejti, nem csak ez a sorrend lehetséges. Egy társadalomban, ahol egy csoport rendkívül nagy hatalommal rendelkezik, a többi csoport is részt vehet (bizonyos fokig integrálódva) a gazdaságban anélkül, hogy közben a minimális akkulturáción túljutott volna. Hasonló körülmények között a szexuális kizsákmányolás révén a keveredés is a korai folyamatok közé kerülhet. Az is előfordulhat, hogy egy saját életmódjának védelmezésére képtelen csoport tagjai még azelőtt azonosulnak a többségi társadalommal, hogy annak életmódját átvették volna. Az akkulturáció helyének kijelölése a csoportközi folyamatok sorrendjében tehát olyan feladat, amelyet csak a különböző helyzetek elemzése alapján oldhatunk meg. Egy kultúra különböző elemeinek eljutása egy másik kultúrához tartozó csoport tagjaihoz változó gyorsasággal és eltérő nehézségek árán történhet. A megfelelő viselkedés egy új kultúrában könnyen megtanulható, bár a kapcsolódó érzelmek megtapasztalása már korántsem ilyen egyszerű (Levine, 1973, 2. fejt.). Az anyagi kultúra átvétele egészen könnyen is mehet, ám az alapvető értékek elsajátítása, noha ezek nem függetlenek az anyagi kultúrától, sokkal lassabb folyamat eredménye. Az értékváltások nagy valószínűséggel csak akkor következnek be, amikor az egyének biztos és méltó helyet találnak maguknak az új értékeket kínáló csoportban. Ezt a saját vagy a fogadó csoport elősegítheti, de akadályozhatja is.

Mivel gyakran nem sikerül megkülönböztetni az egyént és a csoportot, nehéz világosan fogalmazni az akkulturációval kapcsolatban. Elmondhatjuk például, hogy A csoport néhány tagja átvette a B csoportra jellemző értékeket, vélekedéseket és viselkedéseket, s azt is, hogy ők talán egy kicsit deviánsnak is tartják magukat emiatt. Ehhez képest azonban egészen más kijelenteni azt, hogy az egész A csoport vette át ezeket az értékeket, vélekedéseket és viselkedéseket – saját normatív rendszere részeként tekintve ezekre –, amelyeket új kulturális elemekként a szocializáció megszokott menetében a fiatalokkal is elsajátíttatnak. A történelem során például voltak olyan amerikai indiánok, akik akkulturálódtak az uralkodó nemzeti kultúrához. Ez teljesen mást jelent, mint az, hogy egész törzsek lovakat, fegyvereket és egyéb kulturális elemeket vettek át, és ezeket saját megszokott kultúrájuk részévé tették. Ha mindkét folyamatot akkulturációnak nevezzük, akkor fontos, hogy fogalmi szinten megkülönböztessük őket, mert okok és következmények tekintetében egészen eltérő jelenségekről van szó. Az elméleti és a politikai problémákat egyaránt érinti egy másik, az akkulturációra vonatkozó kérdés: vajon ez egy kultúra bizonyos elemeinek (kölcsonös vagy egyoldalú) feladását, egy másik kultúra elemeivel való felcserélését jelenti, vagy egyszerűen csak olyan értékek, normák és stílusok hozzáadását is jelentheti, amelyek az érintettek számára egy összetettebb kulturális repertoár felhasználását teszik lehetővé?

Bizonyos feltételek mellett ez utóbbi helyzet előfordulása elég valószínűtlen, például két szembenálló vagy kulturálisan teljesen elkülönülő csoport esetében. Nagymértékű mobilitás, szoros és széles körű kapcsolatban álló csoportok esetén az akkulturáció feltehetőleg kibővítő és helyettesítő is; az ember nem adja fel a megszokott ételeit, zenéjét vagy nyelvét, hanem egy másik kultúra hagyományaival bővíti ki ezeket. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy néhol még a vallási akkulturáció sem csak áttérést jelent, hanem új vallási elemek hozzáadását a régiekhez. (A vallási puristák minden bizonnyal úgy hiszik, hogy ez a hozzáadás a tényből következően valójában felcserélést jelent). Erre a későbbiek során még visszatérünk, de már itt jeleznénk, hogy amennyiben érvényesnek tekintjük, az akkulturáció „hozzáadódásként” való felfogása sok esetben segít megérteni azt a folyamatos hatást, amelyet az etnikai hagyományok az akkulturáció formájában megnyilvánuló asszimiláció ellenére kifejtenek. Az amerikai indiánok, feketék, mexikóiak közül néhányan erősen elangolosodtak ugyan, de közben kitartóan ragaszkodtak egy önálló szubkultúra számos aspektusához. A hozzáadódásként értelmezett akkulturáció lehetősége sok olyan kérdést vet fel, amelyet az asszimiláció elméletének

figyelembe kell vennie: mely körülmények között lesz ez a leginkább, illetve a legkevésbé valószínű; a kultúra mely részei azok, amelyek nagy valószínűséggel hozzáadódhatnak, és melyek azok, amelyek csak helyettesítő szerepet játszanak; a csoportokra és az egyénekre nézve milyen következményekkel jár az akkulturáció e két formája? (Lásd Ramirez és Castaneda, 1974)

2. Az identifikáció pszichológiai folyamata az asszimiláció egymással összefüggő vonatkozásainak egy csoportját jelenti. A különböző csoportokból származó egyének esetleg úgy gondolhatják, hogy ugyanahhoz a társadalomhoz tartoznak, egy új társadalomhoz, amely az egyének eredeti társadalmainak a keveredése révén jön létre. Az identifikáció azonban ennél jóval egyoldalúbb is lehet, például amikor A csoport tagjai B társadalommal, vagy B csoport tagjai A társadalommal azonosulnak. A három azonosulási folyamat egyszerre is jelentkezhet és keveredésük jellege sok mindent elárul arról a helyzetről, amelyben zajlanak. Vannak olyan indián ősoktól származó amerikaiak, akik minden további nélkül amerikaiakként azonosítják magukat. Az amerikai történelem során voltak olyan fehérek, akik indiánokként azonosították magukat, törzsben éltek, onnan nősültek és néha még törzsfőnöki rangra is emelkedtek (Hallowell, 1963; Heard, 1973). Továbbá olyan (igaz nem sok) indián, ázsiai és afrikai származású és (jóval több) európai gyökerekkel rendelkező amerikaiak is találunk, akik egy új társadalommal azonosulnak, amely nem A és nem is B, hanem a sokféle kultúra és ember interakciójának eredménye. E különböző folyamatok oksági kapcsolatban állnak az akkulturációval, az integrációval és a keveredéssel, de analitikus szempontból elkülönülnek ezektől.

Az identifikációban bekövetkező változások nem egy nagyobb és egyre inkább bekebelező csoport irányába mutató egyirányú folyamat részei. Ez a nemzetállamok történelmi fejlődésének uralkodó tendenciája volt. Gyarmatállamok esetén szintén ez a tendencia érvényesült, amikor a hatalom birtokosai a magukat különbözőeknek tekintő csoportokat azonos módon határozták meg és így is kezelték őket. Ahogy David Horowitz megjegyzi, az identitás a kontextussal együtt bővül. Ugyanígy szűkül is azonban az adott terület határainak összehúzódásával. Az afrikai törzsi identitások például még jobban kiütöztek, amikor az európai hatalmak által kialakított államok elnyerték függetlenségüket. Horowitz megfogalmazásában:

„Az asszimiláció és az elkülönülés hajtóereje az ugyanabban a térben élőkhöz képest megállapítható hasonlóság és különbség érzékelése. Ahogy egy adott politikai egység jelentősége nő, úgy lesz egyre fontosabb a közvetlenül

ezen egység szintje alatt bekövetkező azonosulás legmagasabb elérhető fokozata is, mivel a politikai egység szintje az, ahol a hasonlóságot megítélik és az ellentétek rögzülnek” (Horowitz, In: *Glazer és Moynihan, 1975:137*).

A gyarmati Indiában a muzulmánok úgy érezték, hogy összetartoznak. Amikor azonban a Muzulmán Liga saját iszlám államot alakíthatott ki a multietnikus Pakisztán létrehozásával, Kelet-Bengáliában az identitás egy új, az állammal szembe forduló megalapozást nyert.

Az önazonosítás változatos folyamataival együtt zajlik a többiek besorolása, azaz a belső körhöz tartozók, illetve a kívülállók csoportjának meghatározása. A többiek pszichológiai asszimilációja olyan mértékben valósul meg, amilyen mértékben „hozzánk tartozónak” hisszük őket. Gyakran tapasztaljuk persze, hogy az önazonosítás és a mások által történő azonosítás nem felelnek meg egymásnak. Az uralkodó csoport részéről megnyilvánuló előítéletek megakadályozzák, hogy a kisebbségi csoportokat alkotó egyének teljes jogú tagjai legyenek a társadalomnak, még akkor is, ha ők kizárólag a többségi társadalom kategóriái szerint gondolnak magukra. Ugyanígy egy csoport tagjai közötti szolidaritás is gátolhatja a nyitott társadalommal való azonosulást.

Az identitás eltolódása számos esetben az alacsonyabtból a magasabb státuscsoport felé történik. Noha az előítéletek és a diszkrimináció hátráltatják a társadalmi mobilitást, az alacsonyabb státusú csoportok tagjai közül sokan megerősítik a közös identitást és a csoportmobilitás elősegítésén fáradoznak.

Mind az én, mind pedig mások vonatkozásában szintén nagyon fontos a tudatos és nem tudatos identifikációs szint közötti különbségtétel. Előfordulhat, hogy a két szint nem felel meg egymásnak, s ezt épp a körülmények változása teszi láthatóvá. Az amerikai feketék közül néhányan, akik Afrikában jártak, felfedezték, hogy sokkal inkább amerikaiak, mint gondolták. Nagy-Britanniában akadtak olyanok, akik azzal szembesültek, hogy a Nemzetközösség tagjaival, mint egy közös birodalom polgáraival való azonosulás társadalmi nyomás hatására megszűnik és a kívülállókkal történő nem tudatos azonosulás váltja fel.

Néhányan két kulturális csoporttal is azonosulnak, miközben helyzetüket mindkettőben marginálisnak érzik. Itt most nincs lehetőségünk a marginalitásra vonatkozó bőséges szakirodalom eredményeinek kiaknázására (lásd Antonovsky, 1956; Stonequist, 1937; Willie, 1975), csak annyit jegyeznénk meg, hogy az a kettősség, amit ez kifejez, a részleges akkulturáció, integráció és gyakran a részleges keveredés tapasztalatához kötődik. Az egyén ilyenkor két világ határán reked, és a külső, illetve az énen belül

munkálkodó erők miatt képtelen arra, hogy valamelyik irányba határozotlan átlépje ezt a határt.

3. Integráció alatt a strukturális asszimiláció azon folyamatát értem, melynek során a két vagy több, korábban elkülönülő alsóbb szintű társadalmi egységből a közös interakciók szintjére jutnak az emberek. Ezek az interakciók attól függően, hogy milyen helyzetben valósulnak meg, a gazdasági és politikai intézményekben érvényesülő viszonylag személytelen kapcsolatoktól a szomszédságok, baráti körök és házasságok személyes kapcsolataiig terjedhetnek (lásd Williams, 1977:95). Miként más asszimilációs folyamatok, a változások során az integráció is különböző időpontokban bukkanhat fel. Az első lépést a strukturális integráció kezdeti időszaka jelentheti, amikor például az elszigetelt régiókból vagy más társadalmakból érkező munkások egy ipari társadalom munkaerőjévé kovácsolódnak össze. Ez szinte biztos, hogy (legalábbis bizonyos mértékben) akkulturációhoz, azonosuláshoz és keveredéshez vezet, ám ezek nem feltétlenül vezetnek a további integrációhoz is egyben. Előfordulhat ugyanis, hogy az egyéb asszimilációs folyamatok ellenére az uralkodó csoportok nem engedik, hogy a strukturális integráció túllépjen a munkaviszonyok által létrehozott egyenlőtlen státuskapcsolatokon. Azok az etnikai közösségek, amelyek képesek szinte teljes intézményi háttérrel nyújtani, nagy valószínűséggel megtartják tagjaikat (Breton, 1964; Haug és Portes, 1979; Turner és Bonacich, 1980). Más körülmények között az integráció a többi folyamattal együtt halad, ilyenkor az egyik folyamatban bekövetkező változás vagy stabilizálódás hasonlóképpen hat a többire is.

Ahogy az akkulturáció – és amint később látni fogjuk a keveredés esetén –, úgy az integrációval kapcsolatban is fontos az egyéni és csoporttényezők megkülönböztetése. Az egyéni integráció oly mértékben valósul meg, amilyen mértékben A és B csoportból származó egyének ugyanazokhoz a társadalmi csoportokhoz tartoznak, ide értve a magánjellegű társaságokat is, és a csoportokon belül az egyenlőség alapján lépnek kapcsolatba egymással. A csoportintegráció, amelyet a leginkább a pluralizmus címkével illethetnénk, pedig annyiban valósul meg, amennyiben A és B csoportok ugyanazon jogokat és kiváltságokat élvezik, ugyanannyi esélyük van a politikai és gazdasági előnyök megszerzésére, és mint a társadalom egészének teljes jogú tagjai a felelősségen is osztoznak. Mindeközben e csoportok a társadalom legitím alsóbb szintű egységei, részben eltérő kultúrákkal és identitásokkal. A gazdaság területén megvalósuló teljes integráció, például a foglalkozásszerkezet és a jövedelmek tekintetében hasonlóságot feltételez a csoportok között. (A „pluralizmus”

kifejezés természetesen egy másik értelemben is használatos, amelyben a multietnikus társadalmakban gyakran fellelhető mély törésvonalak és egyenlőtlenségek a hangsúlyosak. Lásd Furnivall, 1948; Smith, In: Kuper és Smith, 1971: 2. és 13. fejt.) Az asszimilációs folyamatként jelentkező csoport-integráció a személyes hálózatokon belüli széleskörű interakciók híján megakad; ez a különálló csoportok továbbélését feltételezi, ugyanakkor a széleskörű akkulturáció és keveredés ellenére is tapasztalható. Gyakran előfordul, hogy a „vegyes” házasságokból származó, erősen akkulturálódott emberek állnak a pluralisztikus strukturális integrációból következő határok és jogok kijelölését szorgalmazó mozgalmak élére.

4. Az általánosan elfogadott nézet szerint, a biológiailag elkülönülő (kevés közös felmenővel rendelkező) és az eltérő örökségként jelentkező külső jegyek vagy genealógia alapján megkülönböztethető csoportok esetén a változó feltételektől eltekintve, kisebb a valószínűsége pszichológiai, kulturális vagy strukturális asszimiláció bekövetkezésének. Ugyanezen az alapon ott, ahol a keveredés megtörtént vagy épp folyamatban van, a többi asszimilációs folyamat jelenléte is sokkal valószínűbb. A keveredés hatására vonatkozó megállapításokat azonban finomítanunk kell, különösen ha egyenlőtlen státusú csoportokról van szó. Keveredés révén kialakuló népességhez az uralkodó csoport alacsonyabb rendű státust társíthat, illetve az is lehet, hogy ez különálló vagy köztes státust kap, de akár be is tagozódhat a magasabb státusú csoportba. Mindezek igen változatos hatásokkal járhatnak a többi asszimilációs folyamatra nézve. A „vegyes” házasság jelentheti egyben a csoport leginkább akkulturálódott tagjainak átlépését a többségi társadalomba, csökkentve ezzel a csoportban maradó átlagos akkulturációs szintjét.

Bizonyos körülmények között az egyéni választásnak is óriási a jelentősége a keveredés hatásának meghatározásában. Az Egyesült Államokban néhányan három indián és egy fehér nagyszülővel is fehérnek tekintik magukat, ahogyan mások is ennek tekintik őket. Vannak azonban olyanok is, akik, noha csak egyik nagyszülőjük indián, indiánnak tartják magukat. Világos, hogy a biológiai asszimiláció hatását csak úgy érthetjük meg, ha az identifikáció különböző szintjeivel, az akkulturációval és az integrációval együtt vizsgáljuk (ld. Gist és Dworkin, 1972; Solaún és Kronus, 1973; Schaefer, 1980).

Szociológiai szempontból fontos a keveredés egyéni és csoportszintjének megkülönböztetése. Egyfelől kijelenthetjük, hogy az elsősorban afrikai származású amerikaiak körülbelül 80%-a európai ősszel is rendelkezik. Teljesen másról van azonban szó, ha megállapítjuk, hogy génállomá-

nyuk kb. 25–30%-a európai. A részleges keveredés egy új „barna” faj (afro-európai, némi indián „beütéssel”) kialakulásához vezet. Az amerikai történelem jelenlegi szakaszában azonban még nem beszélhetünk e keveredés megvalósulásáról.

Gyakran hangsúlyozzák, hogy a keveredés csak későn jelentkezik az asszimilációs folyamatok sorában (Cohen, 1977; Roy, 1962; White és Chadwick, 1972). Ez kétségtávolú igaz a vegyes házasságokból eredő keveredés esetén, ami valószínűleg már csak az erőteljes akkulturáció és integráció után következik be. Amikor azonban két csoport státus és hatalom szempontjából nagyfokú egyenlőtlenséget mutat, ha egy gyarmatosító hatalom főleg csak férfiakat „exportál”, akkor már a kapcsolat kezdetén megjelenhet a szexuális kizsákmányolás. A folyamatos akkulturáció ellenére a keveredés ezek után csökkenhet. A későbbiekben, ha az előítéletek és az egyenlőtlenség visszaszorulnak, a vegyes házasságok általánosabbá válhatnak.

Bár a keveredést általában egyirányú folyamatnak tekintik, ez az asszimiláció egyéb folyamataihoz hasonlóan megfordítható. Egy csoporton belül csökken a más csoportokból származó biológiai örökség aránya, ha a csoporton belül házasodók és a vegyes házasságban élők között különbség van a születési arányokat illetően. Az előbbi arányt a „kilépés” – a „vegyes ősökkel” rendelkezők csoportváltása – szintén csökkenti, a kilépők saját azonosságértelmezése és a mások által történő azonosítás alapján. A kilépést vagy átlépést titkolhatják, de nyílt bátorítás eredménye is lehet, például akkor, amikor egy uralkodó csoportban oldódnak fel a vegyes házasságokból származók. Természetesen a kilépés, amely az egyik csoportban csökkenti a keveredés mértékét, a másikban növeli azt: az USA fehér népességében több millió, részben afrikai és indián származású (ez utóbbiakhoz tartoznak a mexikói származásúak is) ember oldódott fel, akik ennek során a biológiai asszimilációt addig soha nem látott mértékben tapasztalták meg. Változó intenzitással, de hasonló folyamat zajlott, illetve zajlik le más társadalmakban is, Dél-Afrikától Brazílián és Indián keresztül egészen Dél-Európaig.

Az asszimilációs folyamatok összefoglalása

Az asszimiláció folyamatának e meglehetősen összetett leírását a következőkben foglalhatjuk össze:

Az asszimiláció négy alfolyamat által meghatározott változó, ezek az alfolyamatok a keveredés, a társadalmi azonosulás eltolódása, az akkulturáció és a strukturális integráció.

E folyamatok bármelyikének megváltozása nagy valószínűséggel ezek mindegyikében elősegíti a változást, ugyanúgy, ahogy korlátozása is megtorpanásra készíti a többit.

A változások sorrendje nem kötött, a sorrendek különbségei a csoportközi kapcsolat különböző típusaira utalnak.

Mindegyik folyamat megfordítható. Habár a mai társadalmakban hatalmas asszimilációs erők működnek, bizonyos körülmények között a csoportok a korábbiaknál is jobban elkülönülhetnek. A megkülönböztetés eltűnő kulturális jegyei néha újult erővel jelentkeznek ismét: a nyelvi különbségek növekedhetnek, az identitás pedig az etnikai csoport felé tolódik vissza (ld. Richardson, 1974; Lieberman, Dalto és Johnston, 1975; Richard Pipes in: Glazer és Moynihan, 1975: 453–65.). Az asszimiláció irányába mutató erők különösen a következő tényezőktől függenek:

- Az érintett csoportok egymáshoz képest megállapított mérete (Frisbie és Neidert, 1977; Blau, 1977).
- A csoportok közti kezdeti kapcsolatok jellege (Lieberman, 1961).
- A kapcsolatok gyakorisága.
- A különböző csoportok földrajzi koncentrációja, vagy szétszórtsága.
- A kulturális hasonlóság, illetve különbözőség mértéke, különösen a nyelv és a vallás tekintetében.
- A faji hasonlóság és különbözőség mértéke (Murgúia, 1975).
- A gazdaság nyitottságának és terjeszkedési lehetőségeinek mértéke.
- A csoportok jogi és politikai helyzete. (Az ideiglenesen megtelepedők – vagy mások – rendelkeznek-e az állampolgári jogok összességével? Eltolódik-e valamilyen irányban a politikai egyensúly?)
- A diszkrimináció és az előítélet szintjei.
- A szülőhazához fűződő kapcsolat jellege és feltételei.

Ezek a történelmi, kulturális, demográfiai, intézményi és az attitűdök szintjén értelmezhető tényezők szorosan összefüggenek. A gyors asszimiláció csak ezek többségének együttműködésével következhet be, máskülönben folyton akadályokba ütközik, vagy az ellenkező irányba mozdul el. E tényezők mindegyike változó, de még nagyon messze vagyunk attól a szociometriától, amely lehetővé tenné eltérő súlyozásukat, vagy a különböző feltételek mellett ható erők nagyságának pontos, összehasonlító értékelését. Mindemellett a fenti tényezőkhöz köthető történelmi és jelenlegi szituációk tanulmányozásával meghatározhatjuk az asszimiláció valószínűsíthető menetét a különböző körülmények között.

A disszimiláció: az etnicitás továbbélő ereje és megújulása

Nem alkothatjuk meg az asszimiláció elméletét anélkül, hogy figyelembe ne vennénk ellentétét, a disszimilációt, tehát azt a folyamatot, melynek révén a társadalmi különbségek fennmaradnak, illetve a különböző szubkultúrákhoz kötődő csoportok elkülönülnek. Bár manapság a legtöbb társadalomban erős asszimilációs hatások tapasztalhatók, az etnikai csoportok folyamatos erejének és sok helyen megújulásának is tanúi lehetünk. Az amerikai indiánokat például jelentős mértékben érintette az akkulturáció, különösen a második világháború óta. (A társadalom egészét ugyanakkor továbbra is befolyásolták az indián kultúrák, de a kölcsönös akkulturáció hatása ugyanakkor tükrözi az érintett csoportok közötti méret és hatalom szempontjából fennálló óriási különbségeket.) Az integráció számos típusa egyértelműen megállapítható. Az indiánok körülbelül fele ma már városokban él, közülük sokan nyilvános iskolákat végeztek, végeznek, az indián nyelvek tudása és használata erősen visszaszorult. A keveredés üteme minden korábbit felülmúl, miután manapság három indián közül egy biztosan nem indiánnal köt házasságot (Yínger és Simpson, 1978).

Az asszimilációs erők ellenére, és bizonyos mértékig a hatásuk miatt is, számos indián újfent a különbözőséget választja, és a kulturális megújulást szorgalmazza. A kapcsolatok és az akkulturáció reménytelinek tűnt, de az indiánokat még mindig sok minden korlátozza a lehetőségek teljes körének kihasználásában a szélesebb társadalom szintjén. Ebben a helyzetben sokan mozgalmakhoz csatlakoztak, hogy az őket megkülönböztető kultúrákat kiemeljék (és hogy valamelyest egyfajta pánindián kultúrát is körvonalazzanak, amely a jócskán különböző törzsek közös elemeit hangsúlyozza). Újjáélednek az indián ünnepek, indián intézményeket, középiskolákat alapítanak és néhányan még a pluralizmuson túllépő, tulajdonképpen politikai és gazdasági autonómiát követelő „nemzeti” mozgalmakat is támogatják.

E fejlemények szemléltetik a tanulmány elején említett paradoxont: a hatalmas asszimilációs erők hatásával párhuzamosan a szociokulturális különbségek is egyre inkább előtérbe kerülnek, az akkulturáció nem feltétlenül jár együtt az integrációval. E paradoxon vizsgálatánál kulcsfontosságú, hogy ne csak a leglátványosabb mozzanatokat, a kiemelkedő és ellentmondásos politikai, ideológiai irányzatokat tanulmányozzuk, noha minden bizonnyal ezek vonják magukra a legtöbb figyelmet. Az etnikai identitás meg erősödésével párhuzamosan – amit általában a csoportok nyilvános erőfeszí-

tései kísérnek – néhányan észrevétlenül a másik irányba, az asszimiláció felé sodródnak.

Bizonyos körülmények között mind a négy válasz, melyeket Louis Wirth (1945) jellemzőnek tartott a kisebbségi csoportokra, megtalálható az interetnikus kapcsolatokban. Manapság néhány társadalomban a pluralista, szeparatista mozgalmak és a dominanciáért versengő etnikai csoportok erőfeszítései a nagyhatású asszimilációs folyamatokkal együtt jelentkeznek.

Vajon mivel magyarázhatjuk, hogy az etnikai kötődés jelentősége a kiterjedt fizikai és társadalmi mobilitás, a nemzetállam hatalma, a tömegtájékoztatási eszközök által uralt kommunikációs hálózatok, sok helyen a nyelvi különbségek erőteljes csökkenése és az egyéb asszimilációs folyamatok ellenére is töretlen? E zavarba ejtő jelenség magyarázatára a különböző kutatók értelmezései a tényezők három típusát használják fel (ld. Yinger, 1976). A szerzők egy része az ősi kötődések erejének továbbélését hangsúlyozza (Gambino, 1975; Greeley, 1971, 1974; Novak, 1972; Gordon, 1964; Epstein, 1978). A nemzethez fűződő elsődleges kötődés hiányában, vagy a nemzet hatalmából, igazságosságából való kiábrándulás, de akár egy mélyen gyökerező identitás megléte esetén is az ember megerősíti magát abban a hitében, hogy ez az ő népe, ősei népe (Gordon, 1964: 29; ld. még Schooler, 1976). Az etnicitás tanulmányozása során Epstein egyre inkább meggyőződött arról, „hogy az etnikai alapú viselkedés nagy részét óriási érzelmi változások kísérik, illetve alapozzák meg” (Epstein, 1978: XI).

Néhány esetben az etnikai kötődés erősségével érvelő magyarázat valóban meggyőző, ha nem is teljesen hiteles. Nem meglepő például, hogy Irakban a legtöbb kurd elsősorban nem az állammal azonosul, ahogy az sem, hogy Dél-Szudánban számos etnikai csoport harcolt a kulturális autonómiáért (ld. Young, 1976: 489–501). De mivel magyarázhatjuk azt, hogy az etnikai identitás a széleskörű akkulturáció ellenére is újból erőre kap? Mi az oka annak, hogy valaki éppen azt az etnikai identitást választja a különböző alternatívák közül amelyiket? (ld. Orlando Patterson, in: Glazer és Moynihan, 1975: 305–49). Ezek az alternatívák nem jelenthetnek egyaránt ősi kötődéseket. Mivel magyarázhatjuk az új etnicitások megjelenését, amikor ezek gyakran korábban magukat teljesen különállóknak tekintő csoportok kombinációiként bukkantak fel? Ha valaki amerikai őslakónak tarja magát és nem szíútnak, navahónak, oneidának vagy kwakiutlnak, akkor ennek nem az az oka, hogy saját őseivel azonosul, hanem sokkal inkább az a helyzet, amit a többségi társadalom az indiánok számára teremtett.

Az érvek egy másik csoportja azokat a nehézségeket emeli ki, amelyekkel az emberek egy nagy, heterogén és gyorsan változó társadalommal való azonosulás során szembesülnek. Úgy tűnik, hogy anómia, elidegenedés, a tagolatlan „Gesellschaft” veszi őket körül, amely az univerzalitást, a racionalitást és az instrumentális értékeket teszi hangsúlyossá. Az etnikai kötődés némelyek szerint segít megőrizni a közösségi érzést, segít kideríteni, kik is vagyunk, és legyőzni azt az érzést, hogy az ember csak egy számadat a névtelenek világában. Ez a magyarázat is tartható, különösen amikor a bevándorlókra vonatkozik. Kevésbé meggyőző viszont, ha azoknál kívánja megindokolni az etnicitás jelentőségét, akik már erőteljesen integrálódtak és akkulturálódtak.

Mostanában gyakran találkozhatunk azzal az érveléssel is, hogy a széleskörű asszimiláció ellenére is fennmaradó és megújuló etnikai kötődés leginkább az etnicitás hasznosságával magyarázható a hatalomért, státusért és vagyonért folyó küzdelemben (ld. Cohen, 1974 és 1974a; Nisbet, 1975; Daniel Bell in: Glazer és Moynihan, 1975: 141–74; Halsey, 1978; Young, 1976; Despres, 1975; Enloe, 1973; Léons, 1978; Yancey, Ericksen és Juliani, 1976). A kulturális jelképek miközben változatlanok tűnnek, rendkívül rugalmasak és új célokra is felhasználhatók (Cohen, 1974: 39).

Ez különösen azok esetén igaz, akik választhatnak, hogy azonosulnak-e egy etnikai csoporttal vagy sem, sőt, még abban a tekintetben is van némi szabadságuk, hogy melyik csoporthoz csatlakozzanak. A gazdasági és politikai érdekek etnikai asszociációk révén történő érvényesítése nagyobb valószínűséggel fordul elő akkor, amikor az etnikai csoport tagjait a hivatás, oktatás területén, vagy máshol elért, a társadalom részéről rendszerint elismert eredmények ellenére a többségi társadalom nem fogadja be teljesen (Hechter, 1974).

Az etnikai csoport mozgalma ilyenkor a tagjai kirekesztése miatt jelentkező státusinkonzisztenciával szembeni fellépés eszköze. Ez, ahogy Bell megjegyzi, egyre látványosabb lesz a kulturális csoporthoz fűződő érzelmi kapcsolat és az érdekek összefonódása révén (Bell in: Glazer és Moynihan, 1975: 169), ami az etnikai kötődést fontos tényezővé teszi a felfelé törekvő kollektív mobilitás érdekében tett erőfeszítések szempontjából (Young, 1976: 4. fejt.).

Ennek előfordulása akkor a legvalószínűbb, amikor az egyéni mobilitás korlátai túl erősek, és paradox módon ott, ahol a kulturális és hatalmi ellentétek nem túlságosan nagyok, azaz amikor a kollektív válasznak van némi esélye a sikerre. Az érdekek által megalapozott etnikai mozgalmakkal gyakran akkor találkozunk, amikor tekintélyes akkulturációs, integratív, sőt a keveredést is fokozó erők jelenlétével számolhatunk, amelyek gyors státuszjavulással

kecsegtettek. A remények és a várakozások a csak lassan változó valóság fölé emelkednek. Így aztán a csoporttudat gyakran nemhogy gyengülne, hanem épp hogy erősödik a diszkrimináció csökkenésével, illetve a viszonylagos nélkülözés érzésének növekedése miatt, ami a remények és a valós feltételek közötti különbségből ered.

Az érdekeken alapuló etnikai mozgalmak nem pusztán a csoportok közötti egyenlőtlenség következményei. Általában akkor tűnnek fel, amikor az állam iránti lojalitás gyenge, és az elidegenedés általánossá válik (Nisbet, 1975: 9–12).

Habár Afrikára és a törzsi visszarendeződésre vonatkoznak, Cohen megállapításai kitérő általános leírását adják az etnicitás felhasználásának a politikai és gazdasági küzdelmekben. Szerinte az etnikai identitást kiemelő törzsi visszarendeződés „egy olyan folyamat, amelyben két etnikai csoport tagjai a hatalomért és a privilégiumokért folytatott küzdelem során a formális politikai rendszer keretein belül a saját kulturális hagyományaik részét képező szokásokat, értékeket, mítoszokat, jelképeket és ünnepeket manipulálnak azért, hogy egy informális politikai szervezetet hozzanak létre, amelyet fegyverként vehetnek be a küzdelemben” (Cohen, 1969:2).

Visszaulva az etnikai folytonosság három fő forrására, ezt annyival egészíteném ki, hogy – Cohen szavaival élve – a kulturális erők manipulációja csak akkor lehetséges, ha a kulturális kapcsolatok tudatának néhány alapvető formája, még ha háttérbe szorul is, de fennmarad (ld. még Johnston és Yoels, 1977). Egy érdekeken alapuló etnikai mozgalom jelentőségét azzal magyarázhatjuk, hogy résztvevői közül legalább néhányan rátalálnak benne a közösségi érzésre a fenyegetőnek és kaotikusnak tűnő anomikus környezetben. Mivel a hatások kölcsönösen erősítik egymást, ezek nem versengő, hanem egymást kiegészítő magyarázatok. Véleményem szerint a gyorsan változó körülmények között az etnikai csoport erejét általában az „érdekcsoport”-koncepcióval magyarázhatjuk meg leginkább.

Az asszimiláció és a disszimiláció társadalmi következményei

Az asszimilációt szorgalmazó politikai és erkölcsi érvek a következő vélekedésekre támaszkodnak: az etnikai csoporthoz tartozás jelentőségének drasztikus csökkentése a nagyobb egyenlőség irányába mutat, gyengíti a diszkriminációt, növeli az egyéni szabadságot és elősegíti egy rugalmasabb társadalom kialakítását. A disszimilációt, a különböző szubkultúrák

fenntartását, sőt feltámasztását támogató politikai és erkölcsi érveket a következő vélekedések alapozzák meg: az állam kényszerítő hatalmával szemben az etnikai csoportok az ellenállás központjait képezhetik, képesek megvédeni az alapvetően egyoldalú asszimilációs folyamatban pusztulásra ítélt értékes kulturális forrásokat, és azáltal, hogy egy bonyolult és zavaros világban identitással ruházzák fel az egyéneket, csökkentik az anómiát és az elidegenedettséget érzését.

Bizonyos feltételek mellett feltehetőleg a fenti állítások mindegyike igaz lehet. Az etnicitást tanulmányozók feladata éppen ezért az, hogy minél pontosabban feltárják az adott feltételeket.

Noha mi magunk ezt most nem kíséreljük meg, azért egy pár kérdés megfogalmazásával jeleznénk a feladat néhány aspektusát.

Vajon az asszimiláció az uniformitás kialakulását és az értékes sokszínűség pusztulását jelenti, vagy azt, hogy a csoportok sokféleségének visszaszorítása teret nyit a fokozottabb egyéni sokszínűségnek (Cooley kifejezésével élve, inkább a választás, mint az elszigeteltség sokfélesége)? A kényszerű, egyirányú asszimiláció kétségtelenül az előbbihez vezet, míg a ki nem kényszerített asszimilációs közeledés az utóbbit eredményezi.

Milyen következményekkel jár, ha a társadalmi konfliktus inkább az etnikai határok mentén és nem osztályok vagy más felosztás szerint alakul ki? Ha elfogadjuk, hogy a társadalmi konfliktus az adott hely belső viszonyai közt jelentkezik, vajon a problémák kevésbé megoldhatók, az érintett szemben álló felek kevésbé kezelhetőek lesznek, ha a rendkívül hatásos szimbólumok formájában jelentkező kulturális erővel és feltételezett ősi kötődésekkel is számolnunk kell? A történelmi tények és a napi sajtóhírek egyaránt amellet sorakoznak fel, hogy erre a kérdésre igennel válaszoljunk (Kuper, 1977). Ez azonban aligha válasz a politikára vonatkozó kérdésre is. Néhányan azt mondják majd, hogy ha a „kezelhetlent” a „bátorral” helyettesítenénk, sokkal pontosabb képet kapnánk az etnikai konfliktusokról. A fentiek értelmében az etnicitáshoz való töretlen ragaszkodás alternatívája az erősek uralma lenne a gyengék felett. Az etnikai szempontból erős, hatalmas esetleg akkor is hajthatatlanságról tesz tanúbizonyságot, amikor a fontosabb kérdések meghatározása az etnicitás szimbolikus kategóriái révén történik. A hatalom így nem egyenlő mértékben oszlik el, hacsak a gyengébb csoportok nem képesek megszervezni a szétszórt források összefogását. (Ez részemről nem erkölcsi érvelés kíván lenni. Azt, hogy a domináns vagy a gyengébb csoport jár-e majd sikerrel, a konkrét értékek és összefüggések alapján kell eldönteni.)

Az etnikai csoporton belül, ha egyáltalán van ilyen, ki az, aki a jövedelemért, hatalomért és presztízsért vívott harc során hasznot húz az etnicitás „bevetéséből”? Amennyiben a pusztá túlélés a tét, ahogy néha valójában csak az, mindenki nyerhet és veszíthet, de véleményem szerint egy kevésbé könyörtelen helyzetben az alsóbb rétegekkel megosztott erkölcsi azonosság hatékony felhasználásával az etnikai csoport felsőbb rétegei azok, akik ebből a leginkább hasznot húzhatnak. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a felsőbb rétegek tudatosan és cinikusan kihasználják a csoport többi tagját, bár olykor ez is előfordulhat, hanem csak azt, hogy előnyösebb helyzetben vannak az etnikai csoport erőinek összefogásából származó esetleges nyereség lefölözésénél (ld. Wilson, 1978).

Hangsúlyozható-e ugyanolyan erővel az etnicitás és a teljes állampolgári egyenlőség egy társadalomban, vagy a szubkulturákat elválasztó éles határvonalak a csoportok közötti egyenlőtlenséget is fokozzák egyben (ld. O. Patterson, 1977)? A polgári egyenlőséget lehetővé tevő feltételek ritkán valósulnak meg és eléggé sérülékenyek, ahogy ezt mostanában az északnyugat-európai államokban zajló események is mutatják. Az is lehet persze, hogy nem egyenlőség és egyenlőtlenség, hanem egy csoport rendkívül nehéz, talán még megsemmisüléssel is fenyegető helyzete, illetve e helyzet javítása között kell választani.

Van-e különbség a társadalmak között tekintetben, hogy az etnicitás hangsúlyozása az egyenjogúság vagy más értékek érdekében történik? John Porter (ld.: Glazer és Moynihan, 1975: 293) a következőképpen válaszol erre: „Egy korábban gyarmati sorban élő, majd mesterséges politikai egységgé formált afrikai ország esetében az etnicitás valóban kezdettől fogva létezik, és az egyéni túléléshez is feltétlenül szükséges lehet, de miután nagy hangsúlyt fektet a partikularitásra, egy, a posztindusztrializmus küszöbén álló társadalomban elavultnak tűnhetne a társadalmi élet szervezőelveként.”

E néhány kérdés csak utalásszerűen érintett pár témakört, amelyekkel az asszimiláció és a disszimiláció elméletének foglalkoznia kell.

Konklúzió

A közeljövőben valószínűleg a legtöbb társadalomban továbbra is az asszimilációs és disszimilációs folyamatok hatásával szembesülünk majd. A vegyes házasságok és az identitásváltások ellenére néhol, illetve a kiterjedt akkulturáció és integráció dacára majdnem mindenhol változatlanul fennmarad a szubkulturális csoportokat elválasztó határvonalak egy része, néhányan

pedig elsősorban továbbra is etnikai csoportjukra gondolnak majd, amikor azonosságuk értékelése kerül szóba.

Az emberi történelem e szakaszában ez mindenesetre nem asszimiláció vagy etnicitás, hanem asszimiláció és etnicitás kérdését veti fel. A paradoxont egy analógia segítségével írhatjuk le: az etnicitás olyan, mint a kőolaj. Termelése és felhasználása egy ideig fokozódhat, miközben a teljes mennyisége csökken. Az etnicitás ma sokkal jelentősebb társadalmi erő, mint egy nemzedékkel ezelőtt, annak ellenére, hogy az asszimilációs folyamatok sok társadalomban, sőt még a társadalmi választóvonalakon keresztül is közelebbi kapcsolatba hozták egymással a különböző csoportokat. Úgy vélem, hogy az előttünk álló időszakban az asszimilációs folyamatok erőteljes hatásával kell számolnunk; ugyanakkor az etnikai csoportok, ha kevésbé megkülönböztethetővé válnak is, továbbra is jelentős társadalmi erőt képviselnek majd.

Az etnicitás mint társadalmi tény jelentőségének csökkenése (néhány városi, értelmiségi csoportot kivéve) csak akkor következik be, ha az asszimiláció mértéke jócskán meghaladja majd a mostanit. Hogy visszatérjünk az analógiához: ha az olaj 90%-a is elfogyott már, a termelés és a felhasználás akkor is magas szinten maradhat. Ezen túlmenően csak találgatásokba bocsátkozhatunk afelől, hogy vajon az etnikai csoportokat, az új körülményekhez igazodva, feltörő, örökké megújuló forrásnak tekintsük-e, vagy idővel más társadalmi szervezetek váltják majd fel őket. Akárhogy is jelentkezzen ez a jövő nemzedékei számára, a társadalomtudósok feladata az, hogy az etnicitás jelentőségének okait és hatását vizsgálják, illetve az asszimiláció és az etnicitás erői között fennálló különböző egyensúlyi helyzetek következményeit feltárják.

Fordította: Keszei András

HIVATKOZÁSOK:

- Alba, R. D. 1976 Social assimilation among American Catholic national-origin groups. In *American Sociological Review* 41: 1030–46.
- Antonovsky, A. 1956 Towards a refinement of the „marginal man” concept. In *Social Forces* 35: 57–62.
- Barth, F. 1969 *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little, Brown.
- Blau, P. M. 1977 A macro-sociological theory of social structure. In *American Journal of Sociology* 83: 26–54.
- Breton, R. 1964 Institutional completeness of ethnic communities and the personal relations of immigrants. In *American Journal of Sociology* 70: 193–205.

- Caditz, J. 1976 Ethnic identification, interethnic contact, and belief in integration. In *Social Forces* 54: 632–45.
- Cohen, A. 1969 *Custom and Politics in Urban Africa: A Study of Hausa Migrants in Yoruba Towns*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Cohen, A. 1974 *Two-Dimensional Man*. Berkeley: University of California Press.
- Cohen, A. (ed.) 1974a *Urban Ethnicity*. London, Tavistock Publications.
- Cohen, S. M. 1977 Socio-economic determinants of interethnic marriage and friendship. In *Social Forces* 55: 997–1010.
- Despres, L. A. (ed.) 1975 *Ethnicity and Resource Competition in Plural Societies*. The Hague: Mouton Publishers
- Devos, G. and Romanucci-Ross, L. (eds) 1975 *Ethnic Identity*. Palo Alto, Calif.: Mayfield Publishing Co.
- Enloe, C. 1973 *Ethnic Conflict and Political Development*. Boston: Little, Brown.
- Epstein, A. L. 1978 *Ethos and Identity: Three Studies in Ethnicity*. London: Tavistock Publications.
- Francis, E. K. 1976 *Interethnic Relations: An Essay in Sociological Theory*. New York: Elsevier .
- Frisbie, W. P., Neidert, L. 1977 Inequality and the relative size of minority populations: a comparative analysis. In *American Journal of Sociology* 82: 1007–30.
- Furnivall, J. S. 1948 *Colonial Policy and Practice*. London: Cambridge University Press.
- Gambino, R. 1975 *Blood of My Blood: The Dilemma of the Italian Americans*. New York: Doubleday.
- Gans, H. J. 1979 Symbolic ethnicity: the future of ethnic groups and cultures in America. In *Ethnic and Racial Studies* 2: 1–20.
- Gist, N. P., Dworkin, A. G. 1972 *The Blending of Races*. New York : Wiley.
- Glazer, N., Moynihan, D. P. (eds) 1975 *Ethnicity: Theory and Experience*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gordon, M. M. 1964 *Assimilation in American Life*. New York: Oxford University Press.
- Greeley, A. M. 1974 *Ethnicity in the United States*. New York: Wiley.
- Greeley, A. M. 1971 *Why Can't They Be Like Us*. New York: E. P. Dutton.
- Gregory, J. R. 1976 The modification of an interethnic boundary in Belize. In *American Ethnologist* 3: 683–708.
- Hallowell, A. I. 1963 American Indians, white and black: the phenomenon of transculturalization. In *Current Anthropology* 4: 510–31.
- Halsey, A. H. 1978 Ethnicity: a primordial bond? In *Ethnic and Racial Studies* 1: 124–8.
- Haug, M. J., Portes, A. 1979 The structural assimilation of recent Cuban and Mexican immigrants to the United States: the influence of individual and structural characteristics. *Kézirat*.

- Heard, J. N. 1973 *White into Red: A Study of the Assimilation of White Persons Captured by Indians*. Metuchen, NJ.: Scarecrow Press.
- Hechter, M. 1974 The political economy of ethnic change. In *American Journal of Sociology* 79: 1151–78.
- Johnston, B. V., Yoels, W. C. 1977 On linking cultural and structural models of ethnicity: a synthesis of Schooler and Yancy, Ericksen, and Juliani. In *American Journal of Sociology* 83: 729–36.
- Kuper, L. 1977 *The Pity of It All: Polarization of Racial and Ethnic Relations*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kuper, L., Smith, M. G. 1971 *Pluralism in Africa*. Berkeley: University of California Press.
- Leons, M. B. 1978 Race, ethnicity, and political mobilization in the Andes. In *American Ethnologist* 5: 484–94.
- Levine, R. 1973 *Culture, Behaviour, and Personality*. Boston: Aldine.
- Liebersohn, S. 1961 A societal theory of race and ethnic relations. In *American Sociological Review* 26: 902–10.
- Liebersohn, S., Dalto, G., Johnston, M. E. 1975 The course of mother-tongue diversity in nations. In *American Journal of Sociology* 81: 34–61.
- Murgúia, E. 1975 *Assimilation, Colonialism and the Mexican American People*. Austin: University of Texas Press.
- Nagata, J. A. 1974 What is a Malay? Situational selection of ethnic identity in a plural society. In *American Ethnologist* 1: 331–50.
- Nisbet, R. 1975 *Twilight of Authority*. New York: Oxford University Press.
- Noel, D. L. 1968 A theory of ethnic stratification. In *Social Problems* 16: 157–72.
- Novak, M. 1972 *The Rise of the Unmeltable Ethnics*. New York: Macmillan.
- Patterson, G. J. 1979 A critique of „the new ethnicity” In *American Anthropologist* 81: 103–5.
- Patterson, O. 1977 *Ethnic Chauvinism: The Reactionary Impulse*. New York: Steinand Day.
- Ramirez, M., III, Castaneda, A. 1974 *Cultural Democracy, Bicultural Development, and Education*. New York: Academic Press.
- Rex, J. 1973 *Race, Colonialism, and the City*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Richardson, A. 1974 *British Immigrants and Australia: A Psycho-Social Inquiry*. Canberra: Australian National University Press.
- Roy, P. 1962 The measurement of assimilation: the Spokane Indians. In *American Journal of Sociology* 67: 541–510.
- Schaefer, R. T. 1980 Racial endogamy in Great Britain: a cross-national perspective. In *Ethnic and Racial Studies* 3: 224–35.
- Schooler, C. 1976 Serfdom’s legacy: an ethnic continuum. In *American Journal of Sociology* 81: 1265–86.

- Simpson, G. E. 1968 „Assimilation.” *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan and the Free Press. Vol. 1 : 438–44.
- Smock, D. R., Smock, A. C. 1975 *The Politics of Pluralism: A Comparative Study of Lebanon and Ghana*. New York: Elsevier.
- Solaún, M., Kronus, S. 1973 *Discrimination Without Violence: Miscegenation and Racial Conflict in Latin America*. New York: Wiley.
- Spicer, E. H. 1968 Acculturation. In *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan and the Free Press. Vol. 1 : 21– 7.
- Stonequist, E. V. 1937 *The Marginal Man: A Study in Personality and Culture Conflict*. New York: Scribner.
- Taylor, R. L. 1979 Black ethnicity and the persistence of ethnogenesis. In *American Journal of Sociology* 84: 1401–23.
- Turner, J. H., Bonacich, E. 1980 Toward a composite theory of middle man minorities. In *Ethnicity* 7 : 144–58.
- Van den Berghe, P. 1970 *Race and Ethnicity: Essays in Comparative Sociology*. New York: Basic Books.
- White, L. C., Chadwick, B. A. 1972 Urban residence, assimilation, and identity of the Spokane Indians. Howard Bahr, Bruce A. Chadwick, and Robert C. Day (eds.) In *Native Americans Today: Sociological Perspectives*, New York: Harper and Row, pp. 239–49.
- Williams, R. M., Jr. 1977 *Mutual Accommodation: Ethnic Conflict and Cooperation*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Willie, C. V. 1975 *Oreo: A Perspective on Race and Marginal Men and Women*. Wakefield, Mass.: Parameter Press.
- Wilson, W. J. 1978 *The Declining Significance of Race: Blacks and Changing American Institutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wirth, L. 1945 The problem of minority groups. In (ed.) Ralph Linton *The Science of Man in the World Crisis*, New York: Columbia University Press, 347–72.
- Yancey, W. L., Ericksen, E. P., Juliani, R. N. 1976 Emergent ethnicity: a review and reformulation. In *American Sociological Review* 41: 391–402.
- Yinger, J. M. 1976 Ethnicity in complex societies: structural, cultural, and characterological factors. In *The Uses of Controversy in Sociology*, ed. Lewis Coser – Otto Larsen. New York: Free Press, 197–216.
- Yinger, J. M., Simpson, G. E. 1978 The integration of Americans of Indian descent. In *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 436: 137 –51.
- Young, C. 1976 *The Politics of Cultural Pluralism*. Madison: University of Wisconsin Press.

ÁLLAM ÉS ÁTMENET

IRINA CULIC

Vidék és főváros. A román állam és a regionalizáció problematikája

A közép- és kelet-európai kommunista rezsimek 1989-es bukása, valamint a Szovjetunió 1991-ben bekövetkezett felbomlása az intézményi újjáépítés nehéz és bonyolult folyamatát indította el a térségben. A „történelem menetébe” visszatért országok politikai elitjére hárult az újonnan létrejövő államok szimbolikus, történelmi, politikai és intézményi legitimációs alapjainak lerakása. A törvényhozók és a kormányzatok arra törekedtek, hogy az új állam törvényességét megalapozó legitimációs összetevők közül elsősorban azokat juttassák érvényre, amelyek az éppen létrejött államképződményt igazolják és nemzetközi elismerését szolgálják. Ezt követően a törvényalkotók megszabták az új állam működésének kereteit és alapelveit, melyek az adott területi határokon belül folytatott politikai, gazdasági és társadalmi tevékenységeket tekintélyelvű és központosított módon szabályozó intézményegyüttesben hivatottak testet ölteni. E folyamat döntő elemét az Alkotmány elfogadása jelenti.

Az alábbiakban a román posztkommunista állami berendezkedés néhány, kimondottan csak a román állam egységes és nemzeti államként való meghatározásával összefüggő vetületével kívánok foglalkozni. Az 1918-as egyesülés utáni román kormányok kemény központosító politikával igyekeztek az új területeket és a nemzeti kisebbségeket integrálni (főképpen a területi adminisztráció és a román nyelvű oktatás megerősítése révén). A kommunista állam-párt¹ által kiépített óriási infrastrukturális önkényuralom ugyanakkor megrendszabályozta és egyneműsítette a lakosságot és a fölötte való ellenőrzést. Romániában és az egykori szovjet tömb országokban (miután a kommunista hatalom idején az állam legitimációja igencsak meggyengült)

1 Amely Ceaușescu uralkodásának második felében szultáni-totalitárius jelleget öltött

az állam újraalapozásának szükséglete, valamint az állam és polgárai közötti viszonyok gyökeres megváltoztatásának igénye adott különleges jelentőséget a demokratikus intézmények rekonstrukciós folyamatának és az új Alkotmány kidolgozására tett erőfeszítéseknek.² Jelen tanulmányban az alaptörvénynek a román állam típusáról és formájáról rendelkező előírásait és ezek ama következményeit fogom elemezni, amelyek kihatnak a politikailag mozgósított magyar kisebbség nemzetépítő tervezeteire.

A kormányzati elit, a politikusok és a civil szervezetek (főleg az akadémiai értelmiség körében) e tárgykörben folytatott politikai diskurzusának jobb megértése végett előbb áttekintést adok a román állam kialakulásának történetéről, majd kitérek a Nagyrománia létrejöttével megjelenő (a román államisággal kapcsolatos) feszültségócok tárgyalására. A román állam formáját (egységes nemzeti állam) meghatározó 1991-es Alkotmány előírásai ezeknek az 1989 decemberi rendszerváltás után bizonyos értelemben újra felszínre bukkanó feszültségeknek egyfajta kezelési módját tükrözik. A szóbanforgó előírások következményei főként a román állam politikai és területi-közigazgatási formáinak korlátozásában nyilvánulnak meg. Ezt követően kimutatom, hogy az állami létnek ez a fajta elképzelése miként kelt elégedetlenségeket a civil társadalomban. Ezeknek az elégedetlenségeknek az alapja azonban nem kötődik kizárólagosan és elkerülhetetlenül a különböző etnikai és regionális identitásokhoz – mint ahogy azt a politikai élet és a sajtó közszereplőinek többsége helytelenül gondolja –, hanem elsősorban gazdasági természetű okokkal és az állam intézményi hatékonyságáról kialakított előképpel magyarázható.

Rövid történeti áttekintés

A mohácsi csata (1526) a Duna-medence utolsó független államának megszűnését eredményezte. A román fejedelemségek vonatkozásában ez addigi státusuk megváltoztatását jelentette. Eladdig, a békét adóval kiváltó Moldva és Havasalföld, sikeresen őrizte meg saját, a Portától független politikai struktúráját. Az időközben török fennhatóság alá került Magyarország támogatásának elvesztésével a román fejedelemségek most már nem csak gazdaságilag, hanem politikailag is a vazallusi függőség állapotába kerültek. A felszabadulásra tett sikertelen kísérletekből okulva, a román uralkodó osztály

2 Nyilvánvaló, hogy ezt a megelőző totalitárius rezsim és a demokráciára való áttérés konkrét módja határozza meg. A demokráciára való átmenet igen hasznos elemzését lásd Linz & Stepan (1996) munkájában.

arra a következtetésre jutott, hogy csakis a kedvező körülmények egybejárása és valamely európai nagyhatalom katonai támogatása esetén változtatható meg a Fejedelemségek nemzetközi státusa.

A török hódoltság kezdetétől a cári és a Habsburg Birodalom bukásáig terjedő időszakban ezt a leckét egyébként minden közép- és kelet-európai nemzet és ország megtanulta: államiságuk megtartását, államuk megszilárdítását és területi terjeszkedését nem annyira a szomszédos államokkal való együttműködéssel, hanem sokkal inkább valamely nagyhatalom támogató segítségével érhetik el, elsősorban éppen akkor, amikor a nagyhatalmak stratégiai érdekei inkább a versengés és az egymás ellen való uszítás taktikáját, semmint az együttműködést és a megbékélést helyezik az időszerű politikai játszmák előterébe³.

A román történetírás és az összes románlakta területeket egyesítő, román államot legitimáló diskurzusok döntő jelentőségű mozzanatként kezelik – a Vitéz Mihály havasalföldi vajda nevéhez fűződő – Erdély és Moldva (1599. októberében, illetve 1600. májusában történt) elfoglalásával megvalósított rövid életű egyesülést. Az alig egy évig tartó államegyesítési kezdeményezést a nagyhatalmak ellenérdekeltsége és Havasalföld gazdasági, katonai és emberi erőforrásainak, valamint széleskörű össznemzeti támogatottságának elégtelensége hiúsította meg⁴.

A török hódoltság idején Erdély félig-meddig önálló státussal bírt, ugyanis a kifizetett hadisarc ellenében a törökök csak jelentéktelen mértékben avatkoztak belügyeibe. Ezt az állapotot gyökeresen változtatta meg a Habsburg-uralom. Erdély teljességgel elveszti nemzetközi szerepét, belső autonómiáját korlátozzák, a helyi (magyar) uralkodó osztályt Bécsnek vetik alá, a fejedelem helyét pedig, a diéta megkerülésével, a császár által kinevezett kormányzás foglalja el⁵. A románok politikai jogokért vívott harcát helyi román nemesség hiányában, a Rómával egyesült Görögkatolikus Egyház klérusa vállalta fel, és elsősorban Inochentie Micu-Klein görögkatolikus püspök által Bécsnek címzett számos jegyzéke révén kívánta folytatni⁶.

A román Fejedelemségek feletti közvetlenebb és hatékonyabb uralmat biztosító fanarióta kormányzati rendszer bevezetése annak következménye,

3 Glenny (1999), 149. és a 133–134. old.

4 Georgescu (1992), 67–68. old.

5 Georgescu (1992), 100. old.

6 Az 1791-ben Bécsbe felterjesztett *Supplex Libellus Valachorum* alig tartalmaz többet a Fejedelemség többségi lakosságának jogaival kapcsolatos eszméinél, melyeket a román nép római eredetének és a Fejedelemség területéhez kötődő folytonosság elméletére alapoz.

hogy Brâncoveanu és a Cantacuzinók havasalföldi, illetve Cantemir moldvai politikájában a Porta a román fejedelmek ama törekvését fedezi fel, hogy a többi európai nagyhatalommal való diplomáciai összjátás révén kibújjanak a török fennhatóság alól⁷.

A fanarióta uralom bevezetésével a Fejedelemségeket közvetlenül az oszmán birodalom politikai és katonai rendszerébe illesztik, a fejedelem szerepéről pedig egyszerűen a birodalmi kormányzó funkcióira korlátozzák. A Fejedelemségek területén folytatott török háborúk szülte korrupciós kormányzat katonai hanyatlás és gazdasági stagnálás egyik következményeként jelennek meg a kormányzati formára összpontosító bojári reformtervezetek. A román Fejedelemségek nemzetközi státusának és a Portához való viszonyának módosulásához az orosz–török vitát bezáró 1774-es Kucsuk-Kajnardzs-i szerződésnek az a kitétele járult hozzá, amely a Fejedelemségek érdekében Konstantinápolyban való közbenjárásra jogosítja fel Oroszországot⁸.

Az 1789-es francia forradalom eszméi, az 1804-es szerb lázadás példája, valamint az 1814-ben megalakult Hetéria ugyanakkor a román uralkodó osztály radikalizálódásához vezetett. Az 1821-es Tudor Vladimirescu-féle megbukott felkelés⁹ már a Fejedelemségek függetlensége kivívásának maximális tervét akarta megvalósítani. Ezt követően a bojárok diplomáciai erőfeszítései nyomán 1822-ben eltávolítják a fanariótákat, s a Fejedelemségek élére helyi származású uralkodókat neveznek ki. A Fejedelemségek politikai és gazdasági autonómiája az 1828–1829 közötti orosz–török háború után szilárdul meg, amikor is a háborút lezáró Adrianopoli békeszerződés új alapokra helyezi Moldva meg Havasalföld és a Porta közötti viszonyt. Névlegesen továbbra is a Szultán marad a Fejedelemségek teljhatalmú ura, ugyanakkor helyet kap egyfajta orosz protektorátus is. A békeszerződés a belső adminisztráció átszervezését javasolja, a mintegy alkotmányként fungáló ún. Szervezeti Szabályzatok alapján, ami igazolja az orosz befolyás jelenlétét.

Az egyesülés eszméit, a politikai érdekek mellett, ama nemzettudat megizmosodása is gerjesztette, amely egyrészt, az összrománság egységes eredetét és a román nyelv latin jellegét valló régi történetíráásra, másrészt pedig a szláv és görög befolyás kritikai megítéléséből táplálkozó, a román nyelvet és latin mivoltát felértékelő, kulturális nacionalizmusra támaszkodott. Mind-

7 Georgescu (1992), 68–70. old

8 A Iași-ban és Bukarestben megnyitott orosz, majd osztrák, porosz, francia és angol konzulátusok lehetővé tették a török önkény korlátozását, különösképp a gazdasági kapcsolatok terén.

9 Részben a mozgalom nemzeti jellegének társadalmi való átváltozása okozta ezt.

ezek már fellelhetők az egykori bojár-tervezetekben. Előbb csak Havasalföld és Moldva, később aztán Erdély vonatkozásában is. Mihai Cantacuzino, aki több történeti munka szerzője is, 1772-ben elsőként javasolja írásban a Fejedelemségek egyesülését. Javaslatát, a Focșani-i békekongresszus alkalmával, Oroszország, Ausztria és Poroszország képviselői elé terjesztett jegyzékbe foglalják, amelyre később több politikus-történész is hivatkozik¹⁰.

A fejedelemségek egyesítését javasolják a Szervezeti Szabályzatok kidolgozására hivatott tanácskozáson is, amely végül hivatalosítja a közös moldáv-oláh állampolgárság fogalmát. A fejedelemségek egyesítésének eszméje az 1831 utáni politikai mozgalmak többségének programjában is bennefoglaltatik. Az egyesítés gondolatát felkaroló írásnak jó része a történeti érvek mellett a civilizációs fejlődésre, a gazdasági növekedésre és a Dunamente politikai stabilitására is apellál¹¹.

Az 1848-as forradalom azoknak a modernizációt és a nemzeti ébredést szolgáló törekvéseknek a folytatása, amelyeket még a Tudor Vladimirescu vezetett felkelés gerjesztett. E törekvések megvalósítását célul tűző mozgalmak élén Franciaországban képzett politikusok és értelmiségiek állnak. A Habsburg Birodalomban zajlott '48-as forradalmakat a nemzeti és a szociális vonatkozások zavaros összekeveredése jellemzi. Tănacsics és Petőfi a jobbágyok felszabadításáért és politikai jogaik elismeréséért szálltak síkra, míg Kossuth kizárólag nacionalista célokat követett. A történelmi Magyarország nemzetiségeit (a Jelasics által vezetett horvátok és az Avram Iancu vezetett románok) Kossuth intoleranciája készítette arra, hogy a magyarok ellen vonuló császári csapatok mellé álljanak¹².

A két román fejedelemség egyesítéséhez és a függetlenség elnyeréséhez Anglia, Ausztria és Oroszország nagyhatalmi versengése teremtett kedvező helyzetet. A Krími háborút lezáró Párizsi Békekongresszuson a két nagyhatalom elismeri és garantálja Moldva és Havasalföld önállóságát. Az adott feltételek között a Fejedelemségek választmányai ügyesen megkerülik a Párizsi Konvenció korlátozó előírásait, amikor egymást követően, ugyanazt az Alexandru Ioan Cuzát választják fejedelemmé. A Porta által elismert politikai egyesülést az adminisztrációk egyesítése követi. A moldvai és havasalföldi kormányok lemondása nyomán, 1862-ben, bukaresti székhellyel beiktatják

10 Nicolae Mavrogheni (1788), Ion Cantacuzino (1790), Ștefan Crișan (1807) míg Erdélyben – N. Rîmniceanu (1802), Ion Budai-Deleanu (1804), Moise Nicoară (1815).

11 Lásd Georgescu (1992), 126–128., 158–185. old.

12 Amit a császár soha sem hálált meg. Lásd Seton-Watson (1946), 39. old. és Verdery (1983), 184–195. old.

Románia első, egységes kormányát. Románia politikai stabilizációjára kedvezően hatott Hohenzollern Károly német fejedelem hosszú és kiegyensúlyozott uralkodása (1866–1914)¹³.

Románia felkészületlenül és annak utána lép az első világháborúba, hogy Ferdinánd király olyan szerződést köt az Antanttal, mely lehetővé teszi Erdély és Bukovina Romániához való csatolását¹⁴. A Moldvai Szövetségi Demokrata Köztársaság (Besszarábia) Országos Tanácsa 1918. január 24-én az ország függetlenségére, március 27-én a Romániával való feltételes egyesülésre, majd ugyanazon év november 28-án a feltétel nélküli egyesülésre szavaz. A Bécsben megalakult Román Nemzeti Tanács 1918. október 27-i Alkotmányozó Gyűlés keretében kikiáltja Bukovina és Románia „feltétlen és örökérvényű” egyesülését. A gyulafehérvári Nagygyűlésre összerereglett erdélyi, bánági, máramarosi és körösvidéki románok képviselői 1918. december 1-jén elhatározzák Erdély és Románia egyesülését. Az egyesülés feltételei között szerepel Erdély Románián belüli átmeneti önállósága, agrárreform végrehajtása, az általános választójog bevezetése, valamint a nemzetiségek saját, helyi közigazgatáshoz, anyanyelvüknek az oktatásban és jogszolgáltatásban való szabad használatát biztosító jogok életbeléptetése.

Az egyesülés költségei és az államiság kérdése

A román fennhatóság alá került új tartományok mélyen megváltoztatták a román államot. Megkétszereződött az a terület, amelyet politikailag, gazdaságilag és társadalmilag igazgatni kellett. Az Ókirályság etnikai egységét megtörte a csatolt területeken élő számbelileg is jelentékeny más nemzetiségű népesség. A Romániával egyesített területeken élő lakosság társadalmi szerkezete jelentős mértékben eltért az Ókirályságban élőkétől. Amint azt Sorin Andreescu írja, Románia valójában egy nagyszámú, ám vidéki román népességgel és ugyanakkor egy jelentős nem román városi lakossággal egyesült¹⁵.

13 Károly király uralkodása alatt új alkotmányt fogadnak el (1866), kialakul a liberális és konzervatív hatalomváltás alternatív szerepét biztosító pártrendszer, 1877-ben kikiáltják, majd 1878-ban érvényre is juttatják Románia teljes függetlenségét, 1881-ben bevezetik a királyságot, az ország politikai és társadalmi modernizációját szolgáló törvényeket fogadnak el stb.

14 Lásd Alexandrescu könyvének (1998) „Nagyrománia létrehozása” című fejezetét.

15 Idézett mű, 62. old.

Ez utóbbi uralta a helyi közigazgatást, és töltötte be a vállalkozói réteg szerepkörét is. Az újonnan megszerzett területeken élő népesség nemzetiségi összetétele, valamint az egyes nemzetiségek státusa jelentős eltéréseket mutat.

1. sz. táblázat: Erdély, Bánság, Bukovina és Besszarábia százalékos etnikai szerkezete

	<i>Erdély</i>	<i>Bánság</i>	<i>Bukovina</i>	<i>Besszarábia</i>
Románok	55,0	39,5	34	47,6
Magyarok	34,3	22,2	–	–
Németek	8,7	19,9	8	3,1
Szerbek	–	13,6	–	–
Ruténok	–	–	38	19,6
Zsidók	–	–	13	11,8
Oroszok	–	–	–	8,1
Bulgárok	–	–	–	5,2
Egyéb	2,0	4,8	7	4,6

Források: Az első három tartományra vonatkozó adatokat a monarchiabeli, 1910-es hivatalos népszámlálás irataiból vettük át. Magyarországon a nemzetiséget eldöntő szempont az anyanyelv. Besszarábia esetében az 1897-es orosz népszámlálás adataira hagyatkozunk. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a számok jelentősen eltérnek az 1891-ben közölt adatoktól, melyek szerint Besszarábiában a románok száma az összlakosság 66 %-át tette ki. 1910-ben Besszarábia lakosainak száma már jó félmillióval több, mint 1897-ben.

Az egyes tartományok az előző birodalmak fennhatósága alatt élvezett autonómiájuk, politikai aktivizmusuk és nemzettudatuk elért szintjét illetően is különböztek egymástól. A politika gyakorlása és a közigazgatásban való részvétel nyomán, Bukovinában fejlett polgári és nemzettudatról beszélhetünk¹⁶. Besszarábiában viszont a vidéken élő, viszonylag közömbös román lakosság a kizárólag helyi-területi jelentéssel bíró „moldován” identitást vallja csak magáénak¹⁷. A bukovinai románok több pártba szerveződve vettek részt a politikai életben. Ugyanakkor Erdélyben csak egyetlen román politikai párt működött. Az új tartományok Romániához való csatlakozása gyökeresen megváltoztatta a szociális és politikai reformok (földreform, az általános választójog bevezetése) által amúgy is erőteljesen érintett román pártrendszerét.

16 Alexandrescu (1998), 49. old.

17 Van Meurs (1998), 42. old.

Sorin Alexandrescu meggyőző érveléssel bizonyítja, hogy az egyesüléssel felmerült problémák csak a szociális és az etnikai tényezők kombinációinak figyelembevételével érthetők meg¹⁸.

Felhívja továbbá a figyelmet arra, hogy a húszas évek román kormányait cseppet sem foglalkoztatta a regionalizmus megengedhető határainak a – két háború közötti időkben – felvetődő kérdése¹⁹. A százszázalékos központosítás gyakorlatát a román kormányok magától értetődőnek tekintették. Tették ezt annak ellenére, hogy a tartományok meghatározott, saját politikai és szociális autonómiájuk megőrzésére vonatkozó megkötésekkel csatlakoztak Romániához. A két háború közötti román kormányok rendszeresen figyelmen kívül hagyták a Gyulafehérvári Nyilatkozat előírásait. A csatolt tartományok sajátosságai iránt tanúsított eme érzéketlenség komoly következményei az 1989-et követő évek politikai és társadalmi törésvonalaiiban köszönnek vissza.

A tartományok egyesítésének eltérő körülményei szintúgy máig hatóan befolyásolják a román állam legitimitásáról folyó diskurzust, és azt a módot, ahogyan a bukaresti politikai elit a román államiséget fenyegető kihívásokat kezeli. A tartományok egyesítése kapcsán, Románia minden egyes alkalommal a kárpát-medencei dáko-román népesség történelmi folytonosságának tételére alapozott, Erdély igénylésének esetében²⁰ pedig ezt még megtette Inochentie Micu-Klein és Gheorghe Sincai által a XVIII. században kidolgozott elméleti érvekkel, valamint az ezt kiegészítő demográfiai és szociális összetétel kritériumai-val. Bukovina és Besszarábia visszacsatolásának követelése esetén a román fejedelemségekhez való egykori tartozásuk történelmi érve szolgált alapul. Erdély viszont soha sem volt (függő vagy független) román állam, mint amilyen Moldova és Havasalföld, „ahol a politikai hatalmat a román uralkodó osztály gyakorolta, és ahol az alsóbb osztályokat sohasem fosztották meg az illető társadalomban »természetes«-nek számító jogaik gyakorlásától, más nemzetiségek javára»²¹.

A Porta és Oroszország jóváhagyásával 1775-ben osztrák kézre került, a történelmi Moldova részéhez tartozó Bukovina összlakosságának csak egyharmad része volt román. Ez a számarány a szomszédos Magyarország és a független Moldvai Köztársaság vonatkozásában tarthatatlanná teszi bármilyen Bukovinát érintő maximalista területi követelését.

18 Alexandrescu (1998), 59–63. old.

19 Idem, 67. old.

20 Erdély követelésének vonatkozásában, Micu-Klein, „olyan politikai fegyvert kovácsolt, amely használatáról a románok sohasem mondanak le”. Macartney (1968), 91. old.

21 Idem, 61. old.

Az Alkotmány betűje: Románia egységes nemzeti állam

A nemzeti történelem és annak értelmezése, a nemzetről alkotott felfogás és a kisebbségi nemzetekhez való viszonyulások történelmi tapasztalata, a hagyományok és az állam történeti folytonossága az intézményépítés folyamatának összetevő elemei; az eszmeként és emocionális adottságként értelmezett nemzet, valamint az egyetlen nemzet kizárólag magának való államként felfogott nemzeti állam viszont ennek az intézményépítő folyamatnak az eredménye. A nemzetépítésként értelmezett nemzet ugyanakkor az államépítés által előfeltételezett intézményesítés folyamatának összetevő eleme és következménye is egyben.

Az Alkotmány egy állam létrejöttének alapító aktusa a kifejezés mindkét értelmében: egyszerre írott *dokumentum* és politikai *esemény*. Az Alkotmány kidolgozása élénk vitákat és egyeztetéseket előfeltételez úgy az alkotmányozó testületben, mint a közsférában. E folyamatban épülnek fel, és nyernek legitimitációt az állam intézményei. Az Alkotmány elfogadása és népszavazással történő megerősítése jelenti azt a politikai aktust, amely az állami intézmények törvényességét szentesíti. Nyilvánvaló, hogy a politikai rezsimmváltás vagy egy új Alkotmány elfogadása még nem jelenti valamely állam újraalapozását. Az állami léttel kapcsolatosan felgyülemlett tapasztalatokkal ugyanis intézményi struktúrák és rutinná lett eljárások is áthagyományozódnak. Valamely politikai rezsimmváltás vagy egy új alkotmány elfogadásának jelentőségét, illetve fontosságát az állam legitimitását szavatoló struktúrák megváltoztatása adja, valamint az a mód, ahogyan e változások újrafogalmazzák az állami intézmények és a polgárok közötti viszonyokat.

Az egyes alkotmányok preambuluma igen érdekes és megvilágító erejű szövegeket tartalmaz az illető államok *alapjait* és *legitimációs struktúráit* illetően. Az egykori kommunista tábor és a volt Szovjetunió országáiban, szinte kivétel nélkül, új alkotmányt fogadtak el, amelyeknek többsége bevezető indoklást tartalmaz. Ez utóbbiak tartalmi elemzésével kimutathatóak az illető államok alapjait és legitimitását meghatározó főbb kritériumok: az állami lét hagyománya²², az állam történeti folytonossága, a népi, nyelvi és vallási sajá-

22 Magyarország megtartotta az 1949-es Alkotmányt, Lettország pedig az 1922-belihez tért vissza, s a Függetlenségi Nyilatkozattal egyidőben szentesítette. Azt, hogy Magyarország a régi Alkotmányánál maradt meg, a demokratikus rendszerbe való átmenetelének módja és az államiség, valamint az alkotmányosság nagy hagyománya teszi érthetővé. Az eredeti Alkotmányt különben az új politikai rendszerek követelményeihez mérten jelentősen módosították. Lettország Alkotmányában is fontos változásokat eszközöltek

tosság, a nemzetté válás folyamata, a társadalmi szabadság és igazságosság megvalósítása, a jövőért érzett felelősség²³.

A román Alkotmány nem tartalmaz bevezető indoklást, ám első cikkelyének első paragrafusá kimondja: „Románia nemzeti, szuverén és független, egységes és oszthatatlan állam.” Szuverenitásának letéteményese az Alaptörvény második cikkelye szerint „a román nép” (kiemelés a szerzőtől)! A kulturális és a politikai közösség előfeltételezett kongruenciája révén a román állam egyetlen nemzet saját, csak a nemzetet szolgáló államaként nyer meghatározást. Így a kisebbségben lévő etnikai közösségeket, jelképesen, mintegy kizárják ama kapcsolatok köréből, amelyek a területileg központosított szabályozó intézmények együttesének tekintett államot az illető terület népességét integráló kulturális intézményekhez fűzi. Az állam egységes jellegének kinyilvánítása korlátozza a kisebbségben élő etnikai közösségek esetenként felmerülő autonómia-követeléseikhez (föderalizáció, regionalizmus, devolúció vagy a helyi autonómia egyéb formáihoz) igazodó területi – adminisztratív érvényű politikai szerveződési formák bevezetésének törvényes lehetőségét.

A román állam nemzeti jellegét (közvetve) számos, az előbbieket követő cikkely erősíti meg: „Románia területére nem költöztethetők át vagy telepíthetők le idegen népcsoportok”²⁴. E cikkely (mely az előterjesztett változatban még „népességcseréről” szólt) az alkotmányozó testület néhány tagjának ama erőteljes figyelmeztetése ellenére maradt meg az elfogadott változatban, miszerint a XX. században általában nem áll fenn a „letelepítés” veszélye, különösen nem az európai kontinens valamely államának esetében²⁵. Ebben a román politikai elit egy részének a más nemzetiségű és kultúrájú népcsoportokkal szemben érzett félelmei jutnak kifejezésre, különösképpen, ha azok behatárolható területen élnek és adott pillanatban a különválás igényével léphetnének fel.

A román politikai közösség meghatározási módját illetően az Alkotmányban a következőre bukkanunk: „Az állam alapját a román nép egysége alkotja”²⁶. (s.k.) Ez a kitétel a három fejedelemségben (Moldvában, Havasalföldön, Erdély-

23 Középkori birodalmak vagy fejedelemségek, önálló vagy független modernkori köztársaságok stb.

24 Az új alkotmányok bevezetőinek elemzése igencsak releváns annak megértése szempontjából, hogy miképpen gondolják el és határozzák meg a nemzetet, a népet, valamint az államnak saját polgáraihoz fűződő viszonyát. Egy ilyenfajta elemzésre e cikk keretei nem adnak lehetőséget.

25 Harmadik Cikkely, 4. paragrafus

26 Lásd: RFE/RL Research, 1. kötet, 2. szám, január 10. 1992, „Romania: Constitution Approved in Referendum”.

ben) élő románok egységes eredetének azt a történeti eszméjét idézi, amely az 1918-as Nagy Egyesülésben beteljesült politikai egység és politikai küzdelem gondolatának a forrását jelentette. Itt a román állam nemzeti és egységes mivolta jut ismételtelen kifejezésre. Ez a paragrafus a maga módján ugyancsak leszűkíti a nemzeti kisebbségeknek nemzeti azonosságuk megőrzésével, kulturális vagy/és politikai autonómiájukkal kapcsolatos igényeikhez, kérelmeikhez vagy követeléseikhez alkalmazkodó politikai és kormányzati jellegű szerveződések törvényes lehetőségét. Ugyanakkor, a szóban forgó cikkely másik paragrafusa szerint: „Fajukra, nemzetiségükre, etnikai eredetükre, nyelvükre, vallásukra, nemükre, véleményükre, politikai hovatartozásukra, vagyonukra vagy szociális eredetükre való tekintet nélkül Románia összes polgárainak közös és oszthatatlan hazája.” A törvény ezáltal *állampolgári* viszonyokat alakít ki az ország és lakosai között, ez pedig biztosítja az egységnek közös politikai és társadalmi részvételét.²⁷

Románia Alkotmánya ugyancsak az uralkodó nemzetet részesíti előnyben, amikor az állam meghatározásának szimbolikus elemeit rögzíti: „Románia nemzeti ünnepe December 1.”, „Románia nemzeti himnusza a »Deșteaptă-te române«”²⁸. (Ébredj román.) A román állam azonosítására kiválasztott emblejépek erősen érzelmi töltésűek, amennyiben a románok nemzeti „ébredésének” (politikailag a nemzettudat megjelenésének és a politikai struktúrák megújulásának, kulturálisan pedig a szellemi újjászületés és az akkori európai társadalmi struktúrákba való betagozódás értelmében) és nemzetépítésének két fontos mozzanatához kötődnek. A nemzeti egység és függetlenség eszméjét kifejező nemzeti himnusz az 1848-as időkben született, lángoló lelkesedést sugárzó műalkotások egyike. December 1. Románia és Erdély, Bukovinát és Bessarábiát követő egyesülését fémjelzi. E szimbólumok érzelmi telítettségét csak tovább fokozza, hogy a hozzájuk társított események a román „etnikummal” a magyar „nemzetet”, illetve a területileg is kiegészült román nemzettel (vagy néppel) a területe több, mint egyharmadának a népessége jelentős részének elvesztése által traumatizált magyar nemzetet állítja szembe. Az előbbiekhöz hasonlóan az Alkotmány által megszabott intézményes keretek, a névadó nemzet nyelvének is kitüntetett szerepet tulajdonít. A 13. Cikkely szerint Románia hivatalos nyelve a román. Sokatmondó, hogy az Alkotmányozó Gyűlésben folytatott viták nyomán az eredeti Alkotmánytervezetből eltávolítottak egy jelentős passzust²⁹.

27 Negyedik Cikkely, 1. paragrafus

28 Nem pedig etnikai vagy más jellegű közösségeket vagy csoportokét.

29 12. Cikkely, 2. és 3. paragrafus

A Nemzeti Megmentés Frontját (FSN) és a Románok Nemzeti Egységpártját (PUNR) képviselők nyomására az eredeti változathól kimaradt a 127. paragrafus, mely a nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgároknak megadta volna a jogot, hogy bírósági tárgyalásokon anyanyelvüket használhassák. E képviselők érvelése szerint, ez a paragrafus ellentmond a 13. Cikkelynek, mely Románia hivatalos nyelvének a románót nevezi meg. A módosított változat kinyilvánítja a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek ama jogát, hogy bármilyen bírósági eljárás során tolmácsot vehessenek igénybe. A nemzeti kisebbségek által beszélt (használt) nyelveknek nincs hivatalos státusa, és a román Alkotmány sem tartalmaz valamiféle hivatalos elismerés megszerzésének lehetőségére vonatkozó utalást. A 148. Cikkely kimondja: „*A román állam nemzeti, független, egységes és oszthatatlan jellegére, a köztársasági államformára, a területi sértetlenségre, a jogszolgáltatás függetlenségére, a politikai pluralizmusra és a hivatalos nyelvre vonatkozó jelen Alkotmány előírásai nem képezhetik módosítás tárgyát.*”³⁰

Az Alkotmány mind eme előírása nagyon megnehezíti a nemzeti kisebbségeket befogadó, alternatív politikai és kormányzati szervezeti formák egyeztető megvitatását (itt elsősorban a társult nemzet alakzatára gondolok). Ezért nem fogadhatom el azoknak az elemzőknek a javaslatait³¹, akik az 1996 és 2000 közötti ciklus kormányzatát, melynek az RMDSZ is tagja volt, a konzocianizmus formájaként értelmezték³². E kormányzati forma egyik meghatározó jegye, hogy a társadalom valamely „pillérét”³³ képviselő politi-

30 RFE/RL Research Report, 1. kötet, 2. szám, 1992. január 10.

31 Meg kell jegyeznünk, hogy az Alkotmány elismeri és garantálja ugyan a nem román etnikumhoz tartozók ama jogát, hogy etnikai, kulturális, nyelvi és vallási azonosságukat (identitásukat) megőrizték, kifejezésre juttassák és kiteljesítsék, ám annak módja, ahogyan ezeket megvalósítják, összhangban kell legyen a többi román állampolgár vonatkozásában az egyenlőség és az egyenlő elbánás elveivel (6. Cikkely). Ez és a 16. Cikkelyben foglalt kitétel kizárja a nem román etnikumok bármiféle pozitív diszkriminációját. Az Alkotmány szövege nem tartalmazza a kollektív jogok fogalmát, csak a „nemzeti kisebbségekhez tartozó személyekről” szól. Az anyanyelv elsajátításának és az anyanyelven történő képzésnek a jogát az Alkotmány 32. Cikkelye mondja ki. A nemzetiségek politikai részvételének és képviseletének jogát megengedő módon szabályozza. A kérdés megvitatásához lásd Horváth (1999) 19-20. old.

32 Lásd például Mungiu-Pippidi (1997, 2000), Bárdi – Kántor (2000).

33 A konzocianizmust a kulturálisan tagolt társadalmak olyan kormányzati formájának tekintik, amelyben a különböző társadalmi csoportokat képviselő elitek koalíciója tartja kezében a hatalmat, s azt a demokrácia megszilárdításának és stabilitásának érdekében gyakorolja. Konzocianizmusról van szó, ha (1.) olyan „nagykoalíciós” kormány van hatalmon, amelyben a társadalom minden szegmensének vagy „pillérének” a képviselete valóságos; (2.) az egyes szegmensek autonómiával bírnak; (3.) a választási rendszer, valamint a köztisztviselők toborzásának és a közpénzek elosztásának rendszere az arányosság elve szerint működik; (4.) a politikai kisebbségek kölcsönös vétőjoggal bírnak (Lijphardt, 1969).

kai elit egyenlőségi viszonyban áll a döntéshozatal többi szereplőjével (a társadalom többi „pillérével”), és vétójoggal bír az általa képviselt társadalmi csoportot érintő bármely határozattal szemben. Az RMDSZ, az egyik etnikai „pillér” (a romániai magyarok közössége) politikai elitjeként részt vett ugyan a kormányzásban, valójában mégsem tudta e jogokat érvényesíteni. A törvényhozói döntések vonatkozásában ugyanis a Parlament két házának szabályai lehetetlenné teszik, hogy az RMDSZ képviselői által birtokolt szavazatok százalékaránya elegendő legyen bármilyen eljárásrendi vétó érvényesítéséhez.³⁴ Az Alkotmányozó Gyűlésben mind az Alkotmányra leadott szavazatok megoszlása, mind pedig az egyes frakciók ajánlásai, melyeket – az Alkotmány életbeléptetését eldönteni hivatott népszavazás előtt – a lakossághoz intéztek, a román politikai elit belső megosztottságát tükrözik az előbb említett (és más, jelen dolgozatban nem érintett) problémák vonatkozásában. Az Alkotmány elfogadása ellen az RMDSZ, – egyetlen képviselő kivételével – a Nemzeti Keresztény és Demokrata Paraszt Párt (PNT-CD), a Liberális Párt (PL) és többségükben a Nemzeti Liberális Párt (PNL) képviselői és szenátorai szavaztak (összesen 19%). A Román Környezetvédő Párt (PER) és a Romániai Szociáldemokrata Párt (PSDR) parlamentereinek egyik része az Alkotmány mellett, másik része pedig ellene szavazott³⁵. Egyes pártok azt tanácsolták választóiknak, hogy ne vegyenek részt a népszavazáson, a Nemzeti Keresztény és Demokrata Paraszt Párt a referendum bojkottjára szólított fel. Az RMDSZ, a parlamenti képviselet nélküli Polgári Szövetség Pártja (PAC) a választókra bízta a döntést, ám világosan kifejezésre juttatták saját elutasító álláspontjukat.

Az Alkotmányozó Gyűlés Szabályzatának 1991. november 14-i (alkotmányellenes) módosítása a képviselői vagy szenatori mandátum megvonásával bünteti mindazokat, akik nem jelennek meg az Alkotmány végső szövegét elfogadni hivatott 1991. november 21-én megtartandó szavazáson.³⁶ Király Károly magyar szenátor (a Ceaușescu rezsim disszidense) megszegte

34 A „pillér” kifejezés (amelyet eredeti, angol alakjában – pillar – Lijphardt vezetett be, s melynek nyomán a társadalmakban kimutatható „pillérek” meglétének jelenségét a „pillarization” szóval illetik) a társadalom szerkezetének ama függőleges irányban szerveződő képződményeit jelöli, amelyek sajátos természetű (például vallási, nyelvi) eltérések nyomvonalait követik. A „pillér” fogalma komplementáris viszonyban áll a társadalmi osztály, a társadalmi réteg, a státuscsoport, illetve a társadalmi rétegződés fogalmával vagy fogalmaival.

35 A román politikai elit esetében ugyanis szó sem lehet olyasféle *gentlemen's agreement*-ről, amilyen a nyugati demokráciák némelyikében (például Belgiumban) előfordul.

36 Lásd a *Románia liberă*, 1991. november 22-i számában

a módosított szabályzat előírását, mivel levélben elküldött szavazata (íme, egy másik alkotmányellenes módosítás) nem érkezett időben célba. Az incidens nyomán elvesztette mandátumát. Később, egy budapesti napilapnak azt nyilatkozta, hogy a román Alkotmány megfosztja a magyar nemzetiséget annak minden alapvető jogától, és hogy „nem elég csak »nem«-et mondani rá.”³⁷

A népszavazás eredményei az új Alkotmány alig értékelhető támogatottságát sugallják: a szavazók 53,5%-a támogatta, 14,1%-a ellene voksolt, az érvénytelen szavazatok százalékaránya 1,6%, míg a nem szavazóké 30,8% volt³⁸.

Az 1989 utáni román állam alapjainak jobb megértése a román állam kialakulásának és az államiság hagyományainak rövid történeti áttekintését teszi szükségessé.

A román államiság kérdésköre

Moldva Romániával való újraegyesítésének 1989-1991 közötti politikai aktualitása ma már elévült. Ceaușescu elővigyázattal kezelte a Moldvára vonatkozó román területi követelések felvetését, mivel meg volt győződve arról, hogy ellenlépésként Moszkva, Erdélyt illetően, hasonló követelések felvetésére bátorítaná Magyarországot. Mi több, a moldvaiak nacionalizmusa alulról indult, alkatát a nyelv és az írásjelek, a történelem és a történetírás tagolták, ezért aztán egyfajta antikommunista jelentést is hordozott. Márpedig ez ellenkezett Ceaușescu teleológikus nemzeti ideológiájával, mely a kommunista pártot tekintette a románok nemzeti törekvései beteljesítésének. Ceaușescu eltávolítása és a romániai rendszerváltás azonnali reakcióra készítette úgy a Pruton túli nacionalistákat, mint a romániai politikusokat. A moldvai román nemzet kialakításának folyamata szempontjából lényeges az a (román nyelvet és ábécét szorgalmazó politikákra, illetve a szovjet historiográfiának a különálló moldvai nemzet létrejöttére vonatkozó tanainak elutasítására épülő) 1990. június 5-i szimbolikus gesztus, amely által a köztársaság nevét Moldáviáról Moldvára keresztelték. Moldva ama régi román fejedele-

37 E szankciót kiváltképpen azért vezették be, hogy az egyes cikkelyekről folytatott vitákról és szavazásokról nagyon gyakran hiányzó – a parlamenti többséghez tartozó – képviselők jelenlétét biztosítsák. A mandátumtól való megfosztás, amellyel, hogy – mint mondtam – alkotmányellenes (hiszen ennek jogát kizárólag csak azok a szavazók bírják, akik az illető képviselőt megválasztották), egyben a kormányzó párt tagjaként megszerzett előnyök elvesztését is jelenti. Lásd még Focșeneanu (1998), 147. old.

38 RFE/RL Research Report, 1. kötet, 2. szám, 1992. január 10.

lemség neve, amely 1812-ig Besszarábiát (Románia egykori történelmi tartományát) is magában foglalta, míg ez utóbbit Oroszországhoz nem csatolták.

1991-ben Románia elsőként ismerte el Moldova függetlenségét. A '90-es években a két ország közötti különleges elbánást biztosító politikai kapcsolatokhoz³⁹ tartozik, többek között, Romániának a moldvai román nyelvű (első-sorban egyetemi) oktatás bőséges támogatása, az állampolgárság megengedő kezelése, valamint a két ország közötti személyi mozgás feltételeinek maximális könnyítése.

Moldva függetlenségének kikiáltása (1991) után a Romániával való egyesülés terve hamar lekerült a moldvai politikai közösség napirendjéről. Ez részben a Romániában éppen akkor zajló demokratizálás és gazdasági reform sajátos lefolyásának tulajdonítható. De ugyanolyan szerepet játszott a két világháború közötti román fennhatóságnak a regionális problémák és félelmek iránti érzéketlenségéről szerzett egykori tapasztalatok felidézése is. Az önálló és független Moldova gondolatának elfogadásához az államiság szovjet keretben megélt tapasztalata is hozzájárult. Mint ahogy az a szovjet nemzetiségpolitikai törekvés is, amely egy önálló moldován nemzetiség létrejöttét szorgalmazta. A Moldován Autonóm Köztársaság (Transznisztria) 1929–1940 közötti fennállásának annyiban van jelentősége, hogy a sorozatos területi változtatások eredményeképpen a mai Moldova területe nem azonos az egykori román fejedelemségtől elcsatolt Besszarábia területével.

Moldva újraegyesítéséről ma már csak a Nagyrománia Párt szélsőségesen nacionalista köreiből és választási kampányok során (pusztán pragmatikus célzattal) ejtenek szót. Moldova és Románia kapcsolatának tartalmát alapjaiban változtatta meg a Moldvai Köztársaságban megvalósuló nemzet- és államépítési gyakorlat (mely a román nemzettől elkülönülő, önálló moldován

39 Összehasonlításképpen, íme néhány – az új alkotmánnyal kapcsolatos népszavazásra vonatkozó – olyan adat, mely azon országokból származik, ahol az alkotmánymódosítás a lakosság véleményének figyelembevételével történt. Litvániában, 1992. október 25-én a lakosság 74,9%-a szavazott, ebből az alkotmány mellett voksolt 75,8%. Észtországban a 66,8%-nyi szavazóból 91,3% az új alkotmányra adta le a szavazatát. Lettország 1990-ben írt ki referendumot a függetlenség és az új alkotmány kérdésében, amelyen a lakosság 87,6%-a szavazott és ebből pozitívan 73,7%-a; a régi – 1922-es évi – alkotmányt 1993. július 6-án fogadta el újra a Parlament Szlovéniában, ahol 1990. december 23-án szavaztak hasonló ügyben, amelyen a részvétel 92,5%-os volt, ebből 95,7% a változás mellett voksolt. Lengyelországban 1997. május 25-én a lakosság 42,9%-a szavazott, s ebből 53,5% egy új alkotmány mellett, mely az 1992-es „Kis Alkotmány” elnevezésű alaptörvényt hivatott helyettesíteni. A *Szolidaritás*, valamint a katolikus csoportosulások ellenezték az új alkotmány elfogadását. Magyarország – némely módosítással – megtartotta a régi Alkotmányt. Forrás: Rose, Munro Z Mackie (1998), 49., 66., 75., 85., 107. old.

nemzet és az ugyancsak önálló soknemzetiségű⁴⁰ moldvai állam kiépítését célozza. Ezt csak tetézi a komoly gazdasági, állami és geopolitikai⁴¹ természetű gondokkal terhelt moldvai politikai kurzus irányvétele. A kölcsönös viszonyok elmérgesedése politikai válsággá fajult, amikor 2001. októberében Ion Morei igazságügyi miniszter expanzionizmussal és Moldva belügyeibe való beavatkozással vádolta meg Romániát. A vádat a Strasbourg-i Emberi Jogok Európai Ítélszékéhez is eljuttatták, ahol éppen a román Pátriárka fennhatósága alatt működő Besszarábiai Püspökség és a Moldvai Köztársaság kormánya közötti, a Püspökség törvényes elismerése kapcsán keletkezett vitás kérdéseket tárgyalták.

Ennél sokkal fontosabb azonban, az Erdélyről folyó vita. Nem azért, mert Magyarország területi követelésekkel lépne fel, hanem sokkal inkább a magyarok politikai aktivizálódásának román percepciója miatt. A magyarok 1989 utáni politikai tevékenységének nemzetiségi dimenzióját tematikusan a román állam nemzeti államként való meghatározásával szembeni fenntartások, az autonómia és az önkormányzat modelljére vonatkozó előterjesztések, a magyar nyelv hivatalossá tételét célzó törekvések, saját, magyarok által vezetett és ellenőrzött intézmények (főleg egy állami magyar nyelvű egyetem) létrehozására tett erőfeszítések tagolják. Dolgozatunk kerete nem ad teret a magyar politikai elit, a romániai magyarok közössége, a román politikai elit, valamint a román és a magyar kormány közötti nagyon bonyolult viszonyok taglalására⁴². Ezért csak a szűkebb témánk szempontjából releváns összefüggésekre fogok utalni.

A román politikai elit bizonyos (elsősorban a FSN majd FDSN, illetve PDSR, és a PUNR, PRM pártjaiban tevékenykedő) képviselőinek diskurzus a magyarok hangoskodását az államiság problémájával hozzák összefüggésbe. A politikailag szervezett és a magyar állam által pénzügyileg támogatott magyar kisebbséget ezért Románia területi épségét és szuverenitását fenyegető állandó veszélyforrásként érzékelik. Bizonyos kollektív jogok, vagy a politikai és kulturális autonómia követelését ugyanis nyomban a kiválás, vagy éppen az irredentizmus felé tett lépésként értelmezik.

40 A „virághíd” politikája

41 A Moldvai Köztársaság Alkotmányának meghatározása szerint a moldvai népet a moldvaiak és más nemzetiségű állampolgárok alkotják. Az állam alapját ugyanakkor, a moldvai nép évszázados szuverenitásra való törekvésében, illetve nemzeté válása történeti és etnikai kontextusában kifejezésre jutó államiságának folytonosságában jelöli meg. (Lásd A Moldvai Köztársaság 1994. július 29-én elfogadott Alkotmányának preambulumát.)

42 Ezek elsősorban a Dnyeszteren-túli Köztársaság státusára, a Moldvai Köztársaság Oroszországhoz és az euro-atlanti intézményekhez fűződő viszonyára vonatkoznak.

Megjegyzésre érdemes ebben az összefüggésben, hogy Romániában a politikai képviselet rendszere egyike a legmegengedőbbeknek⁴³. Az 1989 után létrehozott intézményes keret a nemzeti kisebbségek politikai részvételének számos formáját biztosítja. Először is, a választási törvény⁴⁴ bizonyos előnyökben részesíti a nemzetiségeket képviselő jelölteket. Előírása szerint az egyes nemzetiségek törvényesen megalakult szervezeteinek eleve kijár egy képviselői mandátum, amelynek betöltéséhez a jelöltnek, a megszabottnál jóval alacsonyabb választási küszöböt (az egy képviselőre országos viszonylatban leadott érvényes szavazatok átlagának legalább 5%-át) kell teljesítenie⁴⁵. Ugyanakkor, a nemzetiségi képviselet másik intézményes formája az ún. Nemzeti Kisebbségek Tanácsa lehetővé teszi a nemzetiségi szervezetek képviselői számára, hogy meghatározott szinteken a politikai döntéshozatal részei lehessenek. A Nemzeti Kisebbségek Tanácsa saját költségvetési alapból támogatja a nemzetiségek kulturális identitását őrző és fejlesztő tevékenységeket, megvitatja az etnikai közösségeket érintő törvényeket s törvénytervezeteket, tájékoztatja a politikusokat és a közvéleményt azokról a jelenségekről, amelyek negatívan befolyásolják a közösségek életét és az interetnikus kapcsolatokat. Nem rendelkezik viszont még korlátozott vétőjoggal sem. Az 1996-os választások során kinevezett kormány mellett működött egy ún. Nemzeti Kisebbségvédelmi Osztály is, amely a kormányprogramban foglalt tervek megvalósítása mellett a Kisebbségek Nemzeti Tanácsának határozatait közvetítette és képviselte a kormányzatban.

A politikai közösség körében artikulálódó eltérő érdekek képviseletének intézményesítésében előrelépést jelentett a magyar nemzetiség pártjának (RMDSZ) a kormányzásba való bevonása. A politikai elit szintjén ez szentesítette a versenyre és képviseletre alapuló demokratikus játékszabályok elfogadását⁴⁶.

Azzal, hogy a 2000 őszi hatalomra került Năstase-kormány, hosszas halogatás után, végre beiktatta az új Helyi Közigazgatási Törvényt,⁴⁷ az RMDSZ a magyar nyelvhasználattal kapcsolatos jogköveteléseinek maximumát érte el (kivételet talán csak a jogszolgáltatásban való hivatalos használatának rendezetlensége jelent). Emiatt azután az RMDSZ-nek fel kell frissítenie saját politikai programját. A lehetséges változatok egyike az 1993-ban elő-

43 Lásd például e sorok szerzőjének (Culic, 2001 b) vagy Kántor – Bárdi (2000) dolgozatát

44 Lásd Horváth (1999)

45 A képviselőházi és szenátusi tagok megválasztására vonatkozó 68. számú, 1992. július 15-én érvénybe lépett törvény

46 A 68/1922-es Törvény, 4. Cikkelye

47 Az RMDSZ 1996-2000 közötti kormánykoalíciós szereplésének hatékonyságát elemzi Kántor & Bárdi (2000)

terjesztett autonómia-tervezet elővétele lehet. Itt kell utalnunk az RMDSZ politikai készségének ama hiányosságára, hogy nem volt képes vagy meg sem próbált a kisebbségek státútuma⁴⁸ kapcsán nyilvános politikai vitát kezdeményezni. Értelmiségi körökben ugyan vitatkoztak róla⁴⁹, politikai szintéren viszont nem⁵⁰.

A román állam éppen adott területi-közigazgatási és politikai berendezkedése kapcsán a civil társadalomban, elsősorban erdélyi értelmiségi körökben fellángoló viták, időközönként félelmet ébresztenek a bukaresti kormányzatban. Az, hogy a területi autonómia, a devolúció vagy a föderalizmus gondolatát (erdélyi) románok vetik fel és közvetítik, igencsak megnehezíti a bukaresti kormány dolgát. Elég, ha csak arra a túlméretezett reakcióra utalunk, amit Sabin Gherman „Elegem van Romániából” című írása váltott ki⁵¹.

De vajon mi áll a kezdeményezések mögött, milyen alakot öltenek, és hogyan fogadja őket a közélet és a politika nyilvánossága? A civil társadalom körében és politikai szintéren nem folytatnak artikulált és átfogó vitákat Románia régiósításának gondolatáról. Itt sokkal inkább valamiféle igencsak különmű, tagoltságuk és érvelésük tekintetében egyenetlen és egyenlőtlen egyéni vagy kollektív elbeszélésekkel van dolgunk. Általában a helyi újságokban megjelentetett, majd a bukaresti sajtóban kommentárok kíséretében újraközölt szövegekről, vagy akadémiai körökből, esetleg egyidejűleg aktivista és tudományos arcélú civil szervezetek köréből származó esszékről, kiáltványokról és memorandumokról van szó. Nyilvánvaló, hogy a régiósítás gondolatának megfogalmazási módja, dimenziói és motívuma a szerző (vagy szerzők) nyelvezetétől, érdekeitől és intellektuális alkatától függ. Még a közösen jegyzett szövegek esetében is az egyes szerzők igen jelentős mértékben térnek el egymástól a regionalizáció és az abból fakadó következmények értelmezése, illetve megítélése tekintetében. Adrian Cioroianu, a legutóbbi ilyen jellegű kezdeményezésről írott kommentárjában meg is jegyezte, hogy annak, aki a memorandum⁵²

48 A 215/2001-es Helyi Közigazgatási Törvény

49 Lásd Andreescu (2000).

50 Patapievici (1998), (2000), Andreescu & Molnár (1999), a *Provinciá*-ban közölt cikkek és viták.

51 A Bukarestben, 2000. július 7–8. közt megrendezett „The Romanian Model of Ethnic Relations – The Last Ten Years, The Next Ten Years” konferencia, egyike azon ritka fórumoknak, ahol erről vita bontakozott ki. A bukaresti amerikai nagykövetség által kezdeményezett konferenciára az USAID, a CRDE, a World Learning és a CCRIT szervezésében került sor.

52 Gherman „kiáltványa” a Monitorul de Cluj 1998. szeptember 16-i számában jelent meg. Az értelmiségi köröket jól jellemzi például, az Altera folyóirat 1998/8. számában nyilvánosságot kapott vitaanyaga.

„egyes szerzőinek (Molnár Gusztáv, Bakk Miklós vagy akár Ovidiu Pecican) sajtónyilatkozatait olvasta, az lehet az érzése, mintha mindegyikük más-más dologról beszélne, mintha még a memorandum értelmének is eltérő jelentéseket tulajdonítanának. Így aztán, a kihívás szerzői közt megmutatkozó (akárcsak lát-szólagos) értelmezésbeli különbségek okán sem várható el, hogy a kihívás címzettjei valamilyen egyszerű diskurzussal álljanak elő”⁵³. A régiósítás gondolata nem csak diskurzív alakzatban tárgyasul, hanem, például olyan regionális politikai pártok alapításában, amelyek egy adott terület közigazgatása feletti nagyobb befolyás megszerzését célozzák.

Ami számomra a történelmi vagy kulturális legitimációt, illetve követeléseket tárgyasító diskurzus-szövegeken túl alapvetőnek tűnik, az éppen e kezdeményezések állandóan visszatérő, lényegében gazdasági természetű motívuma. A régiósítás egyik vagy másik változatát előterjesztő szövegek nagyrészt Bukarest központosító, a gazdaság és az állami intézmények megreformálásával eredménytelen, politikájával szembeni polgári elégedetlenség lecsapódásai. A szerzők felpanaszolják a túlzott központosítással együttjáró korrupciót és bürokráciát, a helyi közigazgatásra vonatkozó törvény megkerülését, de legfőképp a költségvetés decentralizálásának elmulasztását (annak, hogy a helyi adókból és illetékekből származó források nagy része helyben maradjon). A régiósodás előfeltételezi a források helyi adminisztrációját és az adófizetők pénzével való gazdálkodás sokkal szigorúbb ellenőrzését.

A régiósítási változatok javaslataihoz mérten a válaszreakciók sokkal kevésbé árnyaltak, többnyire csak a felvetések elutasítására és szerzőik lejáratására szorítkoznak. A régiósítást célzó kedvezményezéseket a leggyakrabban – persze helytelenül – regionális nacionalizmusként értelmezik.⁵⁴

Ha néhány politikai elemző vagy éppen politikus, alkalomadtán le is gyűri a regionalizációt felvállaló diskurzusok keltette sztereotip félelmeit, és arra törekszik, hogy megértse a bennük foglalt felvetések valódi tartalmát, motívumait és következményeit, a végső eredményt még akkor is ugyanazok a megjegyzések kísérik, hogy ti. az illető felvetések nem időszerűek, rosszul időzítettek, kifejezési formájuk veszélyes stb.

Mivel magyarázható meg az országos közigazgatási és költségvetési rendszer újjászervezésének megvitatásával szemben tanúsított fenntartás? A régiósítás gondolatának elutasítását számos tényező indokolja. Ezek közül, néze-

53 „Memorandum către Parlament pentru construcția regională a României”. Felterjesztésének dátuma: 2001. december 8. A sajtó nyilvánossága elé 2001. december 10-én került.

54 *Regionalizare și provincialism*, megjelent a *Ziua* 2001. december 13-i számában

tem szerint, három játszik döntő szerepet: Bukarest „provincia”-képe, a többségében magyarul beszélő Hargita és Kovászna megye helyzetéről való tájékozatlanság, és végül, az a felfogás, miszerint a decentralizáció az állam tekintélyének gyengülését, illetve területi sérthetlenségének veszélyeztetését vonja maga után.

Bukarest szemében a vidék viszonylag közömbösen kezelendő egyenmű állomány, valamiféle belső gyarmat. A főváros az a kivételes hely, ahol a vidékről áramló eszmék és pénzek összpontosulnak. A valóság azonban az, hogy a posztkommunista időkben, a vidéki városokban is kialakultak kulturális és politikai elitcsoportok. Gyakran megesik, hogy ezek tájékozódása, kulturális vagy gazdasági kapcsolatai nem Bukarest, hanem Budapest vagy Berlin felé irányulnak.

Hargita és Kovászna megye problémája ennél sokkal érdekesebb. Az ide látogató románok azt tapasztalják, hogy itt többnyire egy számukra ismeretlen és érthetetlen nyelven beszélnek. De, a vidék társadalmi életéről sem tudnak sokkal többet. Ez a kellemetlen helyzet kelti bennük azt az érzést, mintha idegenek lennének saját hazájukban. Ez pedig csak egyike azon félelmeknek, amely e vidékkel kapcsolatos sztereotípiákat és előítéleteket – minden utólagos ítékezés alapját – szülik. Ennek egyik következménye az a fajta román nacionalizmus, amely abból indul ki, hogy az itt élő románokat, éppen mivel kisebbségben vannak, a magyarok már eleve diszkriminálják, marginalizálják, és a magyar nyelv elsajátítására kényszerítik stb.

A nyelvi természetű kisebbségi lét hátrányai a mindennapi érintkezés dinamikájával, valamint a társadalmi szintű kommunikáció és cselekvés hatékonyságával kapcsolatosak. Ilyenекként nem kötődnek feltétlenül valamilyen intézményesített egyenlőtlenség vagy megkülönböztetés jelenlétéhez. A Székelyföldön élő románok és magyarok tisztában vannak vele, és elfogadják ezt a tényállást. Elismerik például, hogy állászerzés esetén a magyarok előnyöket élveznek (a megkérdezett románok 33%-a, a magyaroknak pedig 23%-a). De, a helybéli románok (47%) és magyarok (45%) többsége szerint a nemzeti hovatartozásnak nincs köze az állászerzéshez.⁵⁵

A szóban forgó, nyelvileg megközelíthetetlen és viszonylag ismeretlen régiótól való félelem egy másik kifejezési formája az a gondolat, hogy a közgazgatási decentralizációval megszűnne az állam tekintélye és szuverenitása. Jó példa erre a PNL (Nemzeti Liberális Párt), PRM (Nagyrománia Párt) és

55 Jól jelzik ezt azok az éles reakciók, amelyek a Samuel Huntington föle (*A civilizációk ütközése* című művében kifejtett) kulturalista érveléshez hasonló kísérleteket követik.

a PD (Demokrata Párt) együttesen 56 szenátorának a Parlament elé terjesztett Tiltakozó Nyilatkozata, amelyben képtelennek tartják a jelenlegi Kormányt az állam tekintélyének országos szintű biztosítására.

A Székelyföld etnikai összetétele kapcsán a decentralizációtól való félelem lényegében annak előfeltételezéséből fakad, hogy a decentralizáció itt olyan régiót eredményezne, ahol nemcsak hogy túlnyomórészt magyar nemzetiségűek laknak, hanem amelyet közigazgatásilag is ők tartanak ellenőrzés alatt. Valójában ami így létrejönne, az olyan régió lenne, ahol a román állami intézmények hivatalnokai magyar nemzetiségűek lennének.

A gazdasági eredetű frusztrációk politikai kifejezései egyébként nem csak Erdélyben, hanem más régiókban is megjelennek. Példa erre a Constatin Simirad (a Demokratikus Konvenció színeiben megválasztott) Iași-i polgármester kezdeményezése nyomán (1997 végén) megalakult Moldvaiak Pártja. A párt az ország egyik legszegényebb vidékének kiengesztályozott gazdasági-társadalmi felemelkedését tűzte zászlajára. A korruptnak tartott és a helyi gondokkal nem törődőnek érzékelt bukaresti politikától idegenkedő polgárok számára egy ilyesfajta párt vonzónak tűnhet. Amíg az ország egyenlőtlenül fejlődik, és a polgárok a központosítást a helyi, valamint regionális fejlődés akadályaként érzékelik (különösen, ha úgy érzik, hogy az állami intézmények erőtlenek, a törvényszabta keretek pedig minden hatékonyságot nélkülöznek), egészen természetes az ország közigazgatási-pénzügyi és politikai megszervezésének lehetséges alternatív formáiról vitatkozni.

Másrészt a román politikai közösséget az utóbbi év során Magyarország nemzetpolitikája azzal provokálta, hogy a szomszédos országokban élő magyarokra vonatkozó ún. státustörvényt dolgozott ki, és fogadott el. Ez egy olyan kérdés, amely a nemzetiesítő nemzet, nemzeti kisebbség és az idegen haza kifejezhármasával ragadható meg⁵⁶. A vita lényege viszont a román kormány szempontjából nem feltétlenül etnikai vagy nemzeti, hanem gazdasági és szociális természetű. A törvény előnyös megkülönböztetésben részesítené a romániai magyarokat román polgártársaikkal szemben. E törvény kiemeli Magyarországra európai intézményekbe való gazdasági és politikai betagozódását célzó magyar politika sikerességét és ugyanakkor ezzel arányosan vet fényt a román integrációs politika sikertelenségére.

56 Lásd „Ethnobarometer 2000, Romania”, a CCRIT kiadásában, 58. old.

KÖNYVÉSZETI FORRÁSOK:

- Alexandrescu, Sorin (1998), *Paradoxul român*, (A román paradoxon), București: Univers.
- Andreescu, Gabriel (2000), Continuarea participării UDMR la guvernare – prima fază a democrației consensualiste românești?, (Az RMDSZ további részvétele a kormányzásban – a konszenzusra alapozott román demokrácia első fázisa?), In *Provincia*, I. évf., 7. sz. (www.provincia.ro)
- Andreescu, Gabriel, Molnár, Gusztáv (szerkesztők) (1999), *Problema transilvană* (Az erdélyi kérdés), Iași: Polirom.
- Brubaker, Rogers (1996), *Nationalism Reframed Nationalhood and the national question in the New Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, Rogers (1996), Nationalizing states in the old “New Europe” and the new, In *Ethnic and Racial Studies*, 19. kötet, 2. szám, 411–437. old.
- Culic, Irina (2001 a), *Elita politică și democratizare în România, 1989–2000*, (Politikai elit és demokratizálódás Romániában, 1989–2000), Cluj-Napoca: Universitatea „Babeș-Bolyai”, doktori disszertáció.
- Culic, Irina (2001 b), Nationalhood and Identity: Romanians and Hungarians in Transylvania, In Trencsényi Balázs et al. (szerk.), *Nation-Building and Contested Identities. Romanian & Hungarian Case Studies*, Iași: Polirom & Budapest: Regio Books, 227–248.
- Eyal, Jonathan, Smith, Graham (1996), Moldova and the Moldovans, In Graham Smith (szerk.), *The Nationalities Question in the Past – Soviet States*, London & New York: Longman, II. kiadás, 223–244.
- Focșeneanu, Eleodor (1998), *Istoria constituțională a României, 1859–1991*, (Románia alkotmány-története, 1859–1991), București: Humanitas
- Georgescu, Vlad (1992), *Istoria românilor de la origini până în zilele noastre*, (A románok története a kezdetektől napjainkig), 3. kiadás, București: Humanitas.
- Glenny, Misha (1999), *The Balkans 1804–1999, Nationalism, War and the Great Powers*, London: Granta Books.
- Horváth, István (1999), Minoritățile din România. Aspecte politice. (A romániai kisebbségek. Politikai aspektusok), Cluj-Napoca: Editura Limes.
- Kántor, Zoltán, Bárdi, Nándor (2000), Az RMDSZ a romániai kormányban 1996–2000, In *Regio*, 4. sz.
- Linz, Juan (1990), The Perils of Presidentialism, In *Journal of Democracy*, I. kötet, 1. szám.
- Linz, Juan, Stepan, Alfred (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation*, Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- Lijphardt, Arend (1969), Consociational Democracy, In *World Politics*, 21. szám, 207–225.

- Livezeanu, Irina (1998), *Cultură și naționalism în România Mare*, (Kultúra és nacionalizmus Nagy Romániában), București: Humanitas, (az angol eredeti kiadás 1995-ben jelent meg).
- Macartney, C.A. (1968), *The Habsburg Empire 1790–1918*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- Mann, Michael (1998, c 1992), The Autonomans power of the State: its Origins, Mechanismus and Results In *States, War and Capitalism*, Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell, 1–32. (magyarul: REGIO, 2001/4)
- Mungiu-Pippidi, Alina (1997), Articularea democrației consensuale (A konszenzuális demokrácia elemzése), In *Sfera Politicii*, 46. szám, 9–11.
- Mungiu-Pippidi, Alina (2000), *Mass Nationalism and Elite Nationalism in Transylvania*, A Közép-Európai Egyetemen 2000. május 29-én megtartott előadás.
- Patapievici, Horia-Roman (1998), Minoritățile imperiale, (A császárkori kisebbségek), In 22, 1998/38.
- Patapievici, Horia-Roman (2000), *Problema identității (I & II)* (Az önazonosság kérdése (I & II)), In 22, 2000/ 11 & 12.
- Seton-Watson, Hugh (1946), *Eastern Europe Between the Wars. 1918–1941*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Meurs, Win (1998), Carving a Moldavian Identity out of History, In *Nationalities Papers*, 26. kötet, 1. szám, 39–56.
- Verdery, Katherine (1983), *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change*, Berkeley: University of California Press.
- Verdery, Katherine (1996), Nationalism, postsocialism, and space in Eastern Europe, In *Social Research*, 63. kötet, 1. szám, 77–96. old.
- Verdery, Katherine, Klingman, Gail, (1992), Romania After Ceaușescu: Post-Communist Communism? In Ivo Banac (szerk.) *Eastern Europe in Revolution*, Ithaca and London: Cornell University Press, 117–147. old.

IRINA CULIC

Countryside and capital. The Romanian state and the problem of the regionalism

The study deals with the definition of the Romanian homogenous nation-state in the case of the Romanian post communist government. After the uniting of 1918 the Romanian governments applied a very powerful centralizing politics in order to integrate the new regions and the different national minorities (in most of the cases with the reinforcement of the regional administration and with the teaching of Romanian). At the same time the enormous infrastructural

autocracy built up by the communist state-party regulated and made homogenous the population and had control over them. In Romania and in the countries of the former Soviet block (during communism the state's legitimacy became very weak) the need for a new basis for the state and the change in the relationship between the state and the citizens gave a special importance to the reconstruction process of the democratic institutions and to the working out of the new Constitution. The study analyses the basic law regarding the type and structure of the Romanian state and those consequences which have an impact upon the state building plans of the politically moved Hungarian minority.

KÜLLIKI KORTS

Az állam és kisebbségek viszonya Észtországban

Bevezetés

Kelet-Európa újonnan függetlenné vált államainak közelmúltbéli történetét beárnyékolják azon konfliktusok, amelyek a demokrati- zálás irányába tett lépések és az új politikai elitek nacionalizáló politikája között feszülnek. A kommunista föderációk utódállamainak többsége nemzetállamként határozta meg önmagát, amely egység valóban a modern világ standard politikai alakulata. A *nemzetállam* azonban az állam ellentmondó eszméit vegyíti: az államot, mint résztvevői társadalmat, ahol a hatalom az összes emberre kiterjed, illetve az államot, mint az „uralkodó nemzet védelmezőjét”. Ahhoz, hogy e két eszme között elemzői szinten különbséget tegyünk, kölcsönvehetjük Charles Tilly-től a „nemzeti állam” alternatív fogalmát¹. Noha ő maga egy fordított definíciót használ, a következő írásban a nemzetállamot az állampolgárok államaként határozzuk meg, ahol az állam legitimációja az összes e területen lakó emberből vezethető le. A nemzeti államot olyan államként definiáljuk, amelyet egy konkrét nemzet védelmére hoztak létre, amelynek tagjait erős nyelvi, vallási vagy/és kulturális identitás köti össze.

Noha az elemzés szempontjából megkülönböztethetők, e két eszme a való életben gyakran egymást kiegészítve működik. A modern állam fejlődésével foglalkozó kutatók is ezt állítják. Definíciójuk szerint, a nemzetállam és a nemzeti állam eszméjét nem lehet tisztán megkülönböztetni. Almond és Powell például a modern államok fejlődésében különbséget tett az államépítés

1 Charles Tilly (ed.) *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1975; Charles Tilly *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*. Cambridge: Blackwell, 1992.

– mint a (hatalmi) „behatolás és az integráció” – és a nemzetépítés – a „lojalitás és elkötelezettség” – kihívásai között:²

Államépítés történik, mikor a politikai elit olyan struktúrákat és szervezeteket hoz létre, amelyek a társadalomba való „behatolás” révén elősegítik a társadalom viselkedésének szabályozását és erőforrásainak nagyobb mérvű elvonását... A nemzetépítés a politikai fejlődés kulturális szempontjait hangsúlyozza, az elkötelezettség és lojalitás áthelyezését a kisebb törzsektől, falvaktól a nagyobb központi politikai rendszerekhez.

A nemzetállam, mint résztvevői állam eszménye magától értetődően feltételezi a lakosság bizonyos homogenitását is. Így történelmük során az erőteljes alapokon nyugvó államok mindegyike folytatott nemzetépítést, ezáltal pedig elősegítette az egységes polgári kultúrán alapuló lojalitás erősödését, amely a legtöbb esetben egy uralkodó etnikum körül szerveződött, s így implicate magában foglalta a nemzeti állam eszméjét.

Ez az írás a posztkommunista nemzetépítésben alkalmazott elvekre, illetve az államépítés azon elemeire koncentrálna, amelyeket e cél megvalósítására vesznek igénybe. Ebből a szempontból azonban az államépítés népszerű definíciója – az „intézményi” és „infrastrukturális” terjeszkedésen keresztüli hatalombehatolás és integráció folyamata – túlzottan történelemfüggőnek bizonyul, de hasznos utalásokat tartalmaz a modern állam természetére és működésére vonatkozóan. Michael Mann jellemzése szerint a modern állam „infrastrukturális hatalma” a hatalom korábbi formáihoz viszonyítva növelte a társadalom feletti ellenőrzést. A modern állam ereje „abban a képességében rejlik, hogy ténylegesen behatol a civil társadalomba, és logisztikailag végrehajtja a politikai döntéseket az uralma alá tartozó területen.”³

Ez nem az állam túlnyomó hatalmát jelenti a társadalom fölött, hanem éppen ellenkezőleg, arra utal, hogy az állam pusztán a „civil társadalom erőinek eszközeként” működhet.⁴ De azzal, hogy hatalmat a társadalom fölött a jogon és közigazgatáson keresztül gyakorolja,⁵ az emberek mindennapi életének szervezésében jóval nagyobb szerepet játszik.⁶

2 Almond and Powell, *Comparative Politics: A developmental approach*, Boston: Little Brown, 1966, 35 lásd szintén, Tilly 1975; Michael Mann, *The Sources of Social Power, Vol.2.:The Rise of Classes and Nation States, 1760–1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

3 Michael Mann *The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results In States in History*, John A. Hall (ed.) Cambridge: Cambridge University Press, 1986, 113.

4 I.m., 114–115.

5 Mann 1993, 57.

6 Mann 1986, 114.

Eme meghatározás jelentőségét a jelen témára az adja, hogy hangsúlyozza az állam azon infrastrukturális és intézményi mechanizmusait, amelyekken keresztül a társadalom életének koordinációja történik. Ezen mechanizmusok közül talán a törvényhozás az, amely a legerőteljesebben behatol a társadalomba, de majdnem minden társadalmi intézményt kisebb vagy nagyobb mértékben az állam koordinál, így ezek érzékenyek az állami politikára. Rogers Brubaker például felsorol néhány szférát, ahol a nemzetépítés lefolytatható, ideértve a „nyelvpolitikát, az oktatást, a tömegtájékoztatást, az alkotmányos szimbolizmust, a nemzeti ikonográfiát, a bevándorlási politikát, az állami szektorban való foglalkoztatást és az állampolgársági jogszabályokat”⁷.

Brubaker valójában úgy írja le a posztkommunista nemzetépítés politikáit, mint nemzetiesítést, vagy a többségi nemzet politikai, illetve kulturális érdekeinek előtérbe helyezését.⁸

A többségi nemzetet az állam legitím „tulajdonosának” tartják, mely állam a többségi nemzeté és a többségi nemzetért van. Annak ellenére, hogy a többségi nemzet „saját” állammal rendelkezik, mégis gyengének tartják az államon belüli kulturális, gazdasági vagy demográfiai pozícióit. Ezeket a gyenge pozícióit úgy tekintik, mint azon diszkrimináció örökségét, melyet a nemzet elszenvedett mielőtt függetlenségét megszerezte volna. És ezekre hivatkoznak, amikor olyan kiigazító vagy „kompenzációs” projekteket kell igazolni, amelyek az államhatalmat használják a többségi nemzet speciális érdekeinek kiszolgálására.

Ebben az elméleti modellben a nemzetiesítő állam szemben áll a nemzetépítés másik két modelljével: egyrészt a civil modellel (amikor az állam állampolgárságot ad mindenkinek, ám figyelmen kívül hagyja az etnicitást), másrészt pedig a bi- vagy multinacionális modellel (amikor két vagy több többségi nemzet létezik, és ahol az állampolitikákban intézményesítik az etnicitást).

Ez a felosztás elméletileg kapcsolódik Brubakernek az állam és az állampolgárság intézménye közötti összefüggésekre vonatkozó teóriájához.⁹ A nemzetállam klasszikus definícióján túl, mely a nemzetállamot egy behatárolt területen belüli adminisztratív és döntéshozó szervezet-

7 Rogers Brubaker. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996a, 106

8 Rogers Brubaker. „Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism”. In *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, John A. Hall (ed.) Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 227.

9 Rogers Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany* Cambridge, MA: Harvard University Press 1992

ként írja le, a tagszervezetként való alternatív megközelítését is javasolja. Ebből a szempontból az állampolgárságot úgy tekinthetjük, mint amely „határként” vagy „társadalmi zárként” működve létrehozza az emberek egy bizonyos privilegizált csoportját, amelyet különleges, szent kötelék fűz az államhoz (és csak ehhez az államhoz, így az exkluzivitás két szinten működik), ugyanakkor kizárja a többieket, akik csak akkor juthatnak hozzá a tagsághoz, ha bizonyos kritériumoknak eleget tesznek. Ez az állampolgárság kérdését áthelyezi az államépítés szférájából (érdekpolitika) a nemzetépítésébe (identitáspolitika). Brubaker szerint a határ meghúzásának módja kifejezi a „különböző nemzeti önmeghatározásokat, amelyek mélyen gyökereznek a politikai és kulturális földrajzban, és amelyeket egyes történeti helyzetek különösen felerősítenek.”¹⁰

Az állampolgárság intézménye valóban az állam egyik legvilágosabb eszköze a „nemzet” határainak kijelölésére. Azonban ezt nem helyénvaló meghatározó elemként használni a posztkommunista társadalmak nemzetépítésének bonyolult folyamatában. Egy állam konkrét politikáinak vizsgálatakor a kisebbség-többség helyzetét különböző hangsúlyokkal szabályozó politikák bonyolult tárházát találhatjuk. A liberális állampolgársági törvényt például „ellensúlyozni” lehet az újonnan jöttek tartózkodási engedélyére vonatkozó nyelvpolitika szigorú szabályaival vagy rigorózus alapelvekkel, a binacionális állam pedig közömbös lehet más etnikai kisebbségekkel szemben. A nemzetiesítés fokát nem lehet egyetlen indikátorral bemérni.

Brubaker egy másik írásában jogosan állította, hogy a posztkommunista országok mind nemzetiesíteni fognak „valamilyen mértékben és formában”.¹¹ A különböző országok nemzetiesítő politikái nemcsak mértékükben térnek el, hanem abból a szempontból is, milyen területekre koncentrálnak. A posztkommunista országok sajátos nemzetépítő politikái úgy tűnik, hogy nem az uralkodó eliteknek a „nemzetállami” vagy a „nemzeti állam” eszméhez való erősebb vagy gyengébb kötődéseinek a termékei. A demokratikus alapelvekre irányuló elkötelezettség, melyet a függetlenség-

¹⁰ Brubaker 1992, 310.

¹¹ Rogers Brubaker, *Nationalising States in the old, “New Europe” and the New. *Ethnic and Racial Studies* 19, no.2, (1996b): 433. Ő maga két ideáltípust állapít meg, Franciaországot, amely az állampolgárokat „territoriális közösségnek” tekinti, és a kulturális asszimilációval együtt járó politikai befogadást gyakorolja; illetve Németországot, ahol a nemzet eszméje először kulturális, majd politikai, az állampolgárokat „leszármazottak közösségének” tekintik, az állampolgárság pedig megkülönböztető és restriktív a bevándorlókkal szemben.*

párti mozgalmaktól örökölték, vagy még inkább annak a gyakorlati szükségessége, hogy az állammodellt a meglévő demográfiai realitáshoz igazítsák, valóban létező tényezők: igaz, másodlagos összetevők, ám fontosságuk remélhetőleg növekedni fog.

Kifejtésre kerül majd, hogy inkább azok a meglévő többség-kisebbségi kapcsolatok játszottak meghatározó szerepet, amelyeket a kommunista föderációtól örökölték. A nemzetiesítő politikák „mértékét” az szabta meg, hogy a nemzeti állam eszméje mennyire volt már megalapozva az állami intézményeken belül. Azon országokban, ahol az új nemzeti elitnek a többségi nemzetre irányuló nagyobb fenyegetést előfeltételeztek, erőteljesebb nemzetiesítő intézkedések kerültek foganatosításra, ahol pedig a nemzeti államot konszolidáltabbnak érezték, a meglévő politikai keretek működhettek tovább. A nemzetiesítő politikák hangsúlyai feltehetően attól függnek, hogy mit tekintenek a többségi nemzet jóléte szempontjából „érzékeny területeknek.” Ezek viszont a nemzeti azonosulás történelmileg meghatározott alapszimbólumaihoz kapcsolódnak.

Továbbá ez nem pusztán a politikai elit percepciójának a kérdése. Az állampolgárság területén és más kritikus kérdésekben döntéseiknek a többségi nemzet tagjainak egyetértésével kell rendelkezniük, akiknek a nemzeti állam helyreállításának eszméjéhez való elkötelezettségük még erősebb lehet.

A következő írásban elemzésre kerül az ész állam néhány olyan törvényi intézkedése, amelynek célja, hogy újra meghatározza a szovjet periódus alatt létrejött többségi-kisebbségi viszonyt. A kommunista rendszer összeomlásának küszöbén Észországban különösen erős civil mozgalmak jelentkeztek, amelyek szilárd alapot képeztek ahhoz is, hogy a független államépítés következő szakaszában a demokratikus alapelveket megvalósíthassák. Az első tíz év nemzetépítésének politikái azonban meglehetősen etnokratikusnak bizonyultak, így a legkeményebb nemzetiesítő intézkedéseket az állampolgárság és a nyelvpolitika területén gyakorolták. A különböző államok kereteiben ezek a szférák – a *nyelvről, a kultúráról és a területről* van szó – megfelelnek azon kulcsfontosságú vonatkozásoknak, amelyeken a nemzeti azonosulás a nemzetépítés története folyamán alapult. A nemzetiesítő politikák szigorúságára magyarázat lehet, hogy ezek az országoknak a szovjet időszak alatt drasztikusan megváltozott etno-demográfiai helyzetére adott válaszok voltak, és ehhez társult a „többségi nemzet” kicsinysége, s az ebből eredő sebezhetőség erős tudata.

*Történelmi háttér*¹²

A mai észt államiság természetét meghatározó eszmék kétségtelenül mélyen ágyazódnak a történelemben. A 13. századtól az észt paraszti népesség fölélt, különböző államok közigazgatása révén a német nemesség uralkodott. A 19. században a mai Észtország területét az Orosz Birodalom két balti tartományára osztották fel. Ezen területeket Oroszország Svédországtól hódította el a 18. század elején, de megőrizte a németek uralta kulturális és közigazgatási autonómiát. Az észt nyelvet csak az általános iskolákban tanították, amelyet a 17. században a svéd uralom alatt elég jól intézményesítettek. A nemzetileg elkötelezett elitek a 19. század második felében kezdtek az észt nyelv oktatási lehetőségeinek kiterjesztésébe. Ennek tetőpontja volt az a pénzgyűjtés, amelyet egy észt nyelvű középiskola megnyitására szerveztek. A vidéki lakosság körében ez nagy vonzerőt gyakorolt, de végül a század utolsó évtizedeinek fokozott oroszosító politikája leállított. Később, az 1905-ös forradalom után a politikai önkifejezés szélesebb lehetőségei közepette a fő politikai kérdés az etnikai arányoknak jobban megfelelő balti tartományok határainak újra kijelölése lett. Ez végül csak 1917-ben következett be az Ideiglenes Kormány rendelete nyomán, mely együtt járt az autonómia jogával is.

Az orosz és német csapatok közötti politikai vákuumban, 1918-ban kikiáltották az Észt Köztársaságot, és húsz év alatt nagy erőfeszítéseket tettek a lakosság oktatási színvonalának emelésére. 1920-ban az észtek a lakosság kb. 85%-át tették ki, míg az oroszok, németek, svédek és a zsidók alkották a legnagyobb kisebbségeket. Az 1920-as alkotmány megalkotta a kisebbségek kulturális önkormányzatának alapelvét, amely lehetővé tette, hogy minden kisebbség saját iskolákat létesítsen és használja a nyelvét a közigazgatásban. A németek és a zsidók valóban kihasználták a kulturális autonómia lehetőségeit; a svédek és az oroszok kompakt településeken éltek, és jogaikat a helyi önkormányzaton keresztül tudták érvényesíteni. A kisebbségek parlamenti képviselőit a választási törvények biztosították.

Az 1940-es szovjet megszállás és a rákövetkező 2. világháború jelentős változásokat okozott a lakosság összetételében. A német megszállás alatt a németeket Hitler hazatelepítette, a svédek pedig Svédországba evakuálták.

12 Részletesebb információért lásd pl. Rein Taagepera, *Estonia. Return to Independence* (Westview Press: Boulder, 1993); Romuald Misiunas and Rein Taagepera, *The Baltic States. Years of Independence 1940–1990* (London: Hurst & Company, 1993 /1983/); and Kristian Gerner and Stefan Hedlund, *The Baltic States and the End of the Soviet Empire* (London: Routledge), 1994.

Az Oroszország javára történt határváltoztatásokkal együtt, az észtek aránya a nagy háborús veszteségek dacára a lakosság – mely 1945-ben kb. 1 millió volt – 95%-át tette ki. Az extenzív iparosítás és a központilag szabályozott munkaerő mozgás politikája eredményeképpen a nem-észtlakosság aránya a háború utáni években 38%-ra növekedett (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat. *Észtország lakosságának etnikai összetétele, 1989, 2000.*¹³

	1989	2000	1989 (%)	2000 (%)
Észtek	963 281	939 310	61,5	65,3
Oroszok	474 834	403 925	30,3	28,1
Ukránok	48 271	36 467	3,1	2,5
Beloruszok	27 711	21 125	1,8	1,5
Finnek	16 622	12 762	1,1	0,9
Zsidók	4613	2275	0,3	0,2
Tatárok	4058	3232	0,3	0,2
Németek	3466	1228	0,2	0,1
Lettek	3135	2638	0,2	0,2
Lengyelek	3008	2290	0,2	0,2
Litvánok	2568	2188	0,2	0,2
Más nemzetiségek	14095	11757	0,9	0,8
Összesen	1 565 662	1 439 197	100,0	100,0

Forrás: 1989-es népszámlálás; Statistical Yearbook 2000. Estonian Statistical Office

A szovjet nemzetiségi politika lehetőséget biztosított az orosz nyelvű intézményeknek, a Szovjetunió egész területén egyúttal elősegítette az orosz nyelv tanítását. Az Észtl Szovjet Szocialista Köztársaságban, mint minden szovjet tagköztársaságban, létrehozták az orosz nyelvű oktatási intézmények teljes spektrumát, és ezt kétnyelvűséggel egészítették ki, amit minden nem-orosz nemzetiségűtől elvártak. Az oroszok a hivatalos igazgatásban egyre nagyobb arányban jelentek meg, akiknek többsége soha nem kellett szembeülni az észtl nyelv megtanulásának szükségességével. A nem-orosz bevándorlóknak azonban nem volt joguk anyanyelvi oktatási vagy más intézmé-

¹³ Ez az adat változhat, mivel a 2000. évi népességszámlálás eredményei (nem állnak még teljes mértékben rendelkezésre) jelentősen eltérnek a jelenleg használatos éves kalkulációktól.

nyek létrehozására, ez pedig az összes nemzeti csoportnak az orosz nyelvű közösségbe való viszonylagos nyelvi beolvasztásához vezetett (lásd a 2. táblázatot.)¹⁴

2. táblázat. *Észt és orosz nyelvismeret az etnikai csoportokban, 1989 (%)*.

	<i>Észt nyelvismeret</i>		<i>Orosz nyelvismeret</i>	
	<i>Oroszok</i>	<i>Többiek</i>	<i>Észtek</i>	<i>Többiek</i>
Összesen	15,0	19,5	34,6	89,9
Városi	13,6	15,9	42,1	92,1
Vidéki	30,4	41,4	23,7	76,4
Tallinn	15,6	13,7	47,2	92,9
Ida-Virumaa	17,6	26,1	42,9	88,4

Forrás: Népszámlálás, 1989, Észt Statisztikai Hivatal

Az összes többi szovjet tagköztársasággal szemben itt a helyi politikai elit egyik sikere az volt, hogy meg tudták őrizni a minden szintű észt nyelvű oktatási rendszert. Noha a hatalom ezt elkendőzte, 1980-ban volt az első nyílt megmozdulás. Ez főleg középiskolás diákokat érintett, és az váltotta ki, hogy az oktatási minisztérium az iskolai tantervekben az orosz nyelven történő tanítás növelését tervezte.

Az orosz nyelv részaránya a hivatalos igazgatásban és kommunikációban folyamatosan növekedett. A növekvő demográfiai és nyelvi nyomás volt úgy az első nyilvános tüntetések témája, mint az 1980-as évek végi és 1990-es évek eleji függetlenségi mozgalmak rugója, míg 1991-ben a függetlenség helyreállításában csúcsonyosodott ki.

A függetlenségi mozgalmak két trendje

A késő 80-as évek politikai mozgalmak az etnikai elnyomás eredményeképpen bontakoztak ki, és a szovjet elnyomást az etnikai elnyomással azonosították. Ekkor a szovjetellenes és függetlenségi mozgalmak két irányzatot hoztak létre. Ez a törés a független állam építésének következő időszakában is lát-

¹⁴ Észtországban az 1989-es népszámlálás kb. 100 nemzetiséget azonosított. Az etnikai sokszínűség indexe (0,53 1989-ben) Észtországot az európai országok között a legfelső szintre helyezi.

ható volt. Először a Népi Front jelent meg, melyet 1988 áprilisában hoztak létre. A Népi Front a gazdasági autonómia és függetlenségbe való fokozatos átmenet mellett szállt síkra. Kezdetben a mozgalom a politikai és gazdasági autonómia kivívását jelölte meg céljaként, később ezt újraértékelve, az újonnan megnyílt politikai tér általános radikalizálódása miatt már a teljes függetlenséget kívánta elérni. Ezt a radikalizálódást képviselte egy másik politikai mozgalom, az Észtt Állampolgárok Bizottságai (ÉÁB), melyet 1989-ben alapítottak. Az ÉÁB-t a háború előtti független köztársaság polgárainak egyesületeként szervezték meg, s célja az volt, hogy az Észtt Köztársaságot az állampolgárok helyi mozgósításán keresztül eredeti határai között visszaállítsa. A mozgalom a szovjet rezsimit nyilvánosan illegálisnak minősítette, és síkra szállt az Észtt Köztársaság eredeti határai helyreállítása mellett, ahogy ezt a Szovjet–Oroszország és Észttország közötti Tartui Békeszerződés meghatározta. Így az alapvetően eldöntendő kérdés az volt, hogy a függetlenséget egy új köztársaság kiáltásán keresztül, vagy a kontinuitás elvére támaszkodva a „régit” visszaállítása révén kellene megvalósítani (arra alapozva, hogy az 1940-es szovjet megszállást nemzetközileg soha nem ismerték el).

A két mozgalom társadalmi bázisának magja eltérő volt. A Népi Frontot a kulturális és tudományos elit tagjai vezették, akik közül sokan korábban a Kommunisták Párt tagjai voltak. Az Állampolgárok Bizottságait korábbi ellenzékiek, az értelmiség bizonyos csoportjai, akik azóta marginalizálódtak, valamint külföldön élő észtek vezették.¹⁵ Mindkét politikai mozgalom tömeges támogatással rendelkezett; sokan valójában mindkettőben aktívan részt vettek. 1990 márciusában a Népi Front nyerte el a parlamenti többséget az Észtt Legfelsőbb Tanácsban. Az Állampolgári Bizottságoknak 600 000 állampolgársági igazolványt sikerült kiosztania az 1940 előtti állampolgároknak és leszármazottjaiknak. A mozgalom a „nem-állampolgárokat” is arra ösztönözte, hogy folyamodjanak állampolgárságért, és így mutassák ki támogatásukat a függetlenségért folyó harcban. Úgy tartják, hogy hozzávetőlegesen 60 000 ember így is tett. 1990-ben megválasztották az Állampolgári Bizottságok képviselői testületét, az Észtt Kongresszust, amely számos államközpontú helyreállító tevékenységet kezdeményezett.

Bár mindkét mozgalom kiállt a demokratizálódás és a névleges nemzet helyzetének javítása mellett, a hangsúlyokat máshová helyezték. Ruutsoo a Népi Front (NF) hegemónikus elképzelését társadalomközpontúnak írta

15 Rein Ruutsoo. *Transitional Society and Social Movements in Estonia 1987–1991. Proc. Estonian Acad. Sci. Humanities and Social Sciences*, 1993, 42, 2, 206

le, melynek fő célja a civil társadalom fejlődésén alapuló demokratikus Észt Köztársaság létrehozása. Az Állampolgári Bizottság viszont etatista ideológiát fejlesztett ki, mely az Észt Köztársaság visszaállítására irányult a régi állami keretek között, s így államfelfogása állam-központú és etnokratikus volt. Elmondható, hogy az NF az új állam létrehozásának nemzetépítő aspektusát, míg az Észt Kongresszus az államépítőt hangsúlyozta.

Az első politikai akciókra azon tömegmozgalmak nyomása révén vagy alatt került sor, melyek az etnikai vonalak mentén jelentkező feszültségeket is jelezték. Már azelőtt, hogy a kommunista párt uralkodó státuszát kiiktatták volna a szovjet észtországi alkotmányból, a Legfelső Tanács elfogadott egy új Nyelvtörvényt, amely hivatalos nyelvvé tette az észtet, az oroszot pedig a köztársaság második leggyakoribb nyelveként jegyezte. Ez a törvény jogot biztosított az állampolgároknak ahhoz, hogy észt nyelven kapjanak közigazgatási segítséget és szociális szolgáltatásokat. 1989 augusztusában egy másik törvényt is elfogadtak, mely a helyi választásokban való részvételt állandó lakhelyhez kötötte.

Erre az össz-szövetségi gyárak tiltakozó sztrájkjai feleltek, melyeket az ezen üzemek vezetői által irányított Dolgozói Közösségek Egyesült Tanácsa szervezett. Az össz-szövetségi minisztériumok által központilag igazgatott gyárakban a munkaerő szinte kizárólag nem-észtekből állt. Ezek a hatékonyan szervezett, a gyárak vezetői által irányított dolgozói kollektívák adták az „Intermovement” *peresztrojka*-ellenes mozgalom támogatásának forrását.

Ezen incidensek jelezték az észt és orosz nyelvű közösségek kezdeti elidegenedését is. Míg az észtek többsége aktívan kapcsolódott az újonnan megnyílt politikai térhez, a nem- észtek többsége nem szervezte meg magát. Bár létrejött néhány kisebb demokratikus szervezet, és néhány nem-észt is részt vett a Népi Frontban, hasonló nagyságrendű tömegmozgalmat nem hoztak létre.¹⁶ Az „Intermovement”, noha tömörítette körülbelül a nem-észt lakosság egyharmadát, csak annyiban volt sikeres, hogy az etnikai csoportok között általános bizalmatlanságot keltett, és a szovjet rezsimit az orosz uralommal azonosította.

A két reprezentatív testület – a Legfelső Tanács, melyben a Népi Front volt többségben, illetve az Észt Kongresszus (megjegyzendő, a két szervezet között átfedés is volt 18 személy tagsága révén) – között 1991 augusztusáig folytatódott a harc az erősebb legitimitációért, amikor is a moszkvai puccs sietette, hogy a Legfelső Tanács függetlenségi nyilatkozatot tegyen. Észtország függetlenségét a „helyreállító modell” szerint nyilvánították ki, ugyanis

¹⁶ Ruutso, 211.

a meghatározó észti politikai erők szerint nem egy új állam jött létre 1991-ben, hanem az 1940 előtti Észt Köztársaság került helyreállításra. Ezen aktus révén, a nemzetközi joggal teljes összhangban, az Észt Köztársaság szovjet megszállását is törvénytelennek nyilvánították.

A helyreállított függetlenség utáni államépítés

Az 1991. augusztusi függetlenségi nyilatkozat bevezette a politikai döntéshozatal azon periódusát, mely a legkövetkezetesebben használta a restaurációs elvet. Az államépítés egyik legmélyrehatóbb lépése az alkotmány elfogadása volt. Nem sokkal a függetlenségi nyilatkozat után létrehozták az Alkotmány Bizottságot, melynek komoly kihívást jelentő feladata volt az alkotmány kidolgozása, s így az új állam működését befolyásoló alapszabályok meghatározása. Mivel mindkét képviselői testület tagjai részt vettek, a Bizottság munkálataiban, ez eszközül szolgált arra is, hogy felülkerekedjenek azoknak az egymásnak ellentmondó igényeknek, amelyeket a Legfelső Tanács és az Észt Kongresszus támasztott a hatalom iránt. Az új alkotmányról szóló népszavazást 1992. június 28-án tartották. A Népi Fronti, és az Észt Kongresszus politikai döntése is az volt, hogy szavazatjogot csak az 1940 előtt észti állampolgárok, illetve ezek leszármazottai kaphatnak.

Az Alkotmány

Az Észt Köztársaság alapító elveit az alkotmány preambuluma foglalja össze, és ezek a következőképpen hangzanak:

Rendületlen hittel és tántoríthatatlan akarattal biztosítja és fejleszti az államot, mely az észti népnek a nemzeti önrendelkezés iránti, 1918. február 24-én kikiáltott elidegeníthetetlen jogán alapul, mely a szabadságon, igazságosságon és törvényen alapul, és amely a belső és külső békét szolgálja, valamint biztonságot nyújt a társadalmi fejlődéshez, illetve a jelen és jövő generációk általános jólétéhez, amely által az észti nemzet és kultúrája megőrzését minden korban biztosítja.

Eszerint az alkotmány, legalábbis retorikai szinten, megalapozza mind a restaurációs elvet – a világháborúk közötti időszakkal való jogfolytonosság –, mind a nemzeti állam eszméjét, mivel az államot egy bizonyos nemzet védelmére hozzák létre.

Figyelembe véve a kora kilencvenes évek észtországi politikai légkörét, az új alkotmány bevezetését úgy is lehet továbbá értelmezni, mint a tiszta restaurációs elvtől való eltérést. Az észti állampolgárok legradikálisabban restaurációpárti irányzata erőteljes kampányt indított az új alkotmány ellen, és alternatívaként azt javasolta, hogy újra vezessék be az 1937-es alkotmányt,¹⁷ ahogyan ez Lettországbán is történt. Jól illusztrálta ezt, hogy az ötletet a lakosság nagy része, míg az új alkotmányt csupán egy kis többség támogatta, valamint az, hogy a később, az ugyanebben az évben tartott első parlamenti választások során a legradikálisabb erők jelentős népszerűségnek örvendhettek.

Az alkotmány preambuluma retorikai meghatározásain túl a szöveg főrésze is tartalmaz néhány alapelvet, melyek a nemzeti állam eszméjét képviselik. Észtországot politikailag egységes államként definiálják. Az észtet határozzák meg az Észt Köztársaság hivatalos nyelveként. Ezenfelül pedig minden észti jogot nyer arra, hogy letelepedjen Észtországban.

Az alkotmány bevezeti a kisebbségpolitika alapelveit is. A két világháború közötti időszak tapasztalatainak szellemében az etnikai kisebbségek jogot kaptak arra, hogy kulturális autonómiát hozzanak létre. Továbbá, azon helységeken, ahol az állandó lakosok többségét valamely etnikai kisebbség teszi ki, mindenki jogot nyert arra, hogy a helyi önkormányzattal és ennek képviselőivel e kisebbség nyelvén kommunikáljon. Az etnikai kisebbségek jogot kaptak arra is, hogy anyanyelvű oktatási intézményeket alapíthassanak.

Ezen klauzulák tényleges hatása azonban csak más alapvető fontosságú törvényekkel összefüggésben mérhető fel.

Állampolgársági törvények

Az állampolgársági alapelveket már az alkotmányról tartott népszavazás előtt törvénybe iktatták. 1992 elején az 1938-as állampolgársági törvény kissé módosított változatát iktatták újra törvénybe. Ez azt jelentette, hogy a háború előtti köztársaság állampolgárai és leszármazottjaik automatikusan állampolgárságot kaptak. Minden más lakost külföldi személynek, vagy hontalannak tekintettek, és nekik honosítási folyamaton kellett keresztül menniük. Ezt a döntést azonban hosszú vita előzte meg, mely 1989 óta zajlott a Népi Front és az Állampolgári Bizottságok között. A két mozgalom közötti vita arról, hogy milyen alapelveken kell helyreállítani Észtország függetlenségét valójá-

17 Park, Andrus. Ideological Dimension of the Post-Communist Domestic Conflicts. Proc. Estonian Acad. Sci. Humanities and Social Sciences, 1995a, 44, 3, 289.

ban meghatározta az állampolgárság kérdéseiről alkotott nézeteiket is. Ezek a zéró-opciótól a honosítás opciója nélküli restitálásig íveltek.¹⁸

A honosítás követelménye volt a két éves folyamatos helyben lakás (1990 márciusától kezdve) az állampolgárságért történő folyamodás előtt és egy év helyben lakás a folyamodás után, valamint az észtl nyelv ismerete 1,500 szavas szinten. A további egy éves várakozás időszak követelménye az összes nem-észtl kizárta az alkotmányról szóló szavazásból és az 1992-ben tartott első parlamenti választásból.

Ennek a döntésnek a legitimitását mutatta azonban az észtl etnikumúak számára az alkotmányról történő népszavazás is: ekkor a résztvevők (nem túlnyomó) többsége azon további javaslat ellen szavazott, mely szerint a már honosításért folyamodott nem-észtlk szavazhassanak a parlamenti választásokon. Ezt akkor a többségi nemzet körében a nem-észtlknek a frissen függetlenné vált állammal szembeni lojalitásának megkérdőjelezéseként is lehetett értelmezni, melyet az „Intermovement” nyílt konfrontációi csak tovább mélyítettek.¹⁹

1993-ban azonban a törvényt érdekesen módosították. Minden nem-állampolgár (leszármazottakkal együtt), aki korábban állampolgárságért folyamodott az Állampolgári Bizottságokon keresztül lehetőséget kapott a honosításra a lakhelyi és nyelvi követelmények teljesítése nélkül.²⁰ Ez jelzi, hogy a lojalitást ez az aktus az összes többi bizonyíték fölé helyezte, mely a részvételre való alkalmasságot volt hivatott eldönteni.

1995-ben új állampolgársági törvényt hoztak, mely öt évre hosszabbította meg a megelőző tartózkodási kötelezettséget (ez nem érintette azokat, akik folyamatosan Észtlországban tartózkodtak 1990 előtt), bevezette az alkotmány idevágó paragrafusaira és az állampolgársági törvényre vonatkozó tesztet, illetve Észtlország alkotmányos rendjére teendő hűségnyilatkozatot. Így az észtl politikai közösségbe történő integrációt vagy „szocializációt” elsősorban negatív szankcionáláson keresztül kísérelték meg elérni, és ezt az egyén, s nem az állam feladatául szabták meg. Az alacsony hatékonysággal szembeállítva viszont a hivatalos magatartás jelentősen megváltozott az állami integrációs program elindításával az 1990-es évek végén. Azonban ez még – egy kis

18 Marju Lauristin and Peeter Vihalemm. Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987–1997) In *Return to the Western World*, edited by Marju Lauristin and Peeter Vihalemm. (Tartu University Press: Tartu, 1997), 90.

19 Lásd Lauristin and Vihalemm, 90–97, 103.

20 Anna Jonsson. *Nationalising State-Building and Language, The Case of Estonia*, Arbeitssrapporter/WP 50. Department of East European Studies, Uppsala, 1999, 23.

változtatástól eltekintve, amely az EBESZ nyomására a hontalan szülők 1992 után született gyermekeinek állampolgárságot adományozott – nem érintette az állampolgársági politikákat. Ezenfelül, a megfelelő szocializáció „bizonyítékát” néhány esetben más módon is meg lehet szerezni, például a törvény megadja annak a lehetőségét, hogy állampolgárságot adományozzanak „különleges érdemek teljesítése” alapján, mely alatt azon teljesítményt értik, amely „hozzájárul Észtország nemzetközi hírnevéhez a kultúrában, a sportban vagy más területeken.”

Az észti állampolgársági törvény hivatalosan nem diszkriminál etnikai alapon, és még liberálisabb is, mint a legtöbb ország hasonló törvénykezése.²¹ Az alkalmazása körüli különleges körülmények azonban olyan helyzetet teremtettek, amelyben a lakosság jelentős része nem volt képes teljes politikai részvétel megszerzésére.

Idégenrendészeti politika

Az állam és a nem-észtek közötti bizonytalan és nyugtalanság által átszőtt kapcsolatokat az 1993-as külföldiekre vonatkozó törvény szabályozta. Ez állandó tartózkodási engedélyt biztosít azon személy számára, aki öt éves ideiglenes tartózkodási engedéllyel bírt, s ebből az időből legalább három évet ténylegesen Észtországban töltött. Először a nem-állampolgároknak ideiglenes tartózkodási engedélyért kellett folyamodniuk, amelyeket fokozatosan cserélnek ki állandóakra.

Általánosságban, az állampolgárságon keresztül megszerzett privilégiumok elsősorban a politikai szférát érintik. A nem-állampolgárokat kizárják az általános választásokon való szavazásból, és nem is választhatóak a parlamentbe vagy a helyi képviselői testületekbe. A nem-állampolgárok nem lehetnek politikai pártok tagjai, és nem vállalhatnak munkát a közigazgatásban sem. Ezekon a korlátozásokon túl, az állandó tartózkodási engedéllyel rendelkezők, függetlenül az állampolgárság meglététől, minden társadalmi és gazdasági garanciát és privilégiumot élvezhetnek. Ezenfelül, az állandó lakosok szavazati joggal is rendelkeznek a helyi választásokon.

Ez is magyarázhatja azt a viszonylag alacsony érdeklődést, amelyet a nem-észtek tanúsítanak az állampolgárságért folyamodás iránt. A felmérések szerint (*lásd a 3. táblázatot*) az állampolgárság megszerzésére ösztönző mozgatórugókat – biztonság, bizonyos jogi státusz, munka lehetőségek –

21 Lásd pl. Park 1995a, 356.

már az állandó tartózkodási engedéllyel ki lehet elégtíteni. Az Orosz Föderációhoz vagy a FÁK-országok többi részéhez erőteljesebben kötődő emberek gyakran inkább az orosz állampolgárságot választották, hogy elkerüljék a vízumkötelezettséget. Egészen a közelmúltig a semmiféle állampolgársággal nem rendelkező személyeknek sem kellett vízumot kérniük, ami a két ország közötti utazást egyszerűbbé tette.

3. táblázat. *Az állampolgárság birtoklásának/megszerzésének indoka. Azon nem-észtiek aránya, akik a „nagyon fontos” választ adták. N=487*

<i>Az állampolgárság birtoklásának/megszerzésének indokai</i>	<i>%</i>
Több biztonság az Észtországban való életben	53
A jogi helyzet tisztázása	45
Könnyebb munkához jutás	41
A gyermeke jövőjének biztosítása	35
Érezni az államhoz tartozást	28
Jobb oktatás biztosítása a gyermeke számára	24
Könnyebb utazás biztosítása	22
Gazdasági helyzetének javítása	19
Munka szerzése az államigazgatásban	12
Általános választási jog megszerzése	11
Helyi választási jog megszerzése	11
A politikai és társadalmi életben való érvényesülés	7
Hadseregben való szolgálat lehetősége	5

Forrás: Integration Monitoring 2000, 28.²²

A felmérések azt is kimutatták: az egyik fő oka annak, hogy olyan kevesen folyomdtak állampolgársáért az volt, hogy nem voltak képesek a nyelvvizsgálóhoz szükséges észt nyelvismeret elsajátítására. Azon személyeknek is csupán kevesebb, mint fele volt képes eleget tenni a nyelvre vonatkozó követelményeknek, akiknek sikerült állampolgárságot szerezniük (*lásd a 4. táblázatot*). Mostanáig a legsikeresebbek azok az akciók voltak, amelyek során nyelvi teszt nélkül adományoztak állampolgárságot. Az 1993-ban és 1994-ben hono-

²² Marju Lauristin and Vetik, Raivo. *Integration Monitoring 2000*. Tallin: Institute of International and Social Studies, 2000.

sítottak legtöbbször az Észt Kongresszus támogatásáért cserébe megkapta az állampolgárságot. 1997-ben az új állampolgárok 74%-a olyan 15 év alatti gyermek volt, akiknek szüleit korábban honosították.

4. táblázat. *Az állampolgárság érdekében honosított személyek aránya, akik megfeleltek a nyelvi követelményeknek, 1993–1997*

	<i>Állampolgárságot szerzett</i>	<i>Megfelelt a nyelvi követelményeknek (%)</i>
1993	12318	15
1994	13661	25
1995	12412	64
1996	22537	74
1997	7098	26
Összesen	68026	47

Forrás: Hallik, 205²³

A nyelvi kérdés azonban az észtek többsége számára az a téma, ahol a legkevésbé sem készek a kompromisszumra. A legutóbbi felmérések szerint, bár az észt nyelvű lakosság hozzáállása az állampolgárság kérdéséhez egyre liberálisabbá válik, a nyelv továbbra is a legérzékenyebb és legrugalmatlanabb téma marad.

Nyelvpolitika

Általánosságban a nem többségi etnikai csoportok tagjainak mindennapi életét legerőteljesebben valójában a nyelvpolitika érintette.²⁴ A nyelvi jogszabályokat úgy lehetne jellemezni, mint kettős stratégiával rendelkező nemzet-építő politikát. Elsősorban, a nemzeti állam alapelveivel összhangban, kísérletet jelent a szovjet időszakból örökölt nyelvi erőviszonyok túlhaladására és az észt nyelv uralkodó pozíciójának biztosítására (helyreállítására) az állami közigazgatásban, valamint az észtnyelvű eljárás garantálására az élet minden terü-

23 Klara Hallik. Language Policy as a Means of Inclusion and Exclusion. In *Integracija un Etnopolitika*. Latvijas Universitates. Filozofijas un sociologias instituts, Jumava: Riga, 2000.

24 A nyelvi jogszabályok részletes áttekintésére lásd Jonsson 1999.

letén, mint pl. az állami és helyi közigazgatással való kommunikáció, a rendőrség, orvosok stb.

Másodsorban, ahogy azt az Integrációs Stratégia is sugallja, az észti nyelvet a polgárság „közös kulturális rétege” alkotórészének is tekintik, amely szükséges a „nemzetállam” politikai életképességéhez, s így megköveteli a kisebbségi lakosságtól a kétnyelvűséget.

Ezen célok megvalósítására való törekvés során ez a folyamat nem lehetett gördülékeny és sérelmektól mentes egy olyan helyzetben, ahol az orosz anyanyelvű lakosoknak több mint kétharmada nem beszéli az észti nyelvet. Ugyanakkor a törvényekbe foglalt korlátozások ösztönzőbb hatásúak voltak, mint a nyelv tanulásához nyújtott lehetőségek.

Az állampolgársági politikától eltérően, a nyelvi követelményeknek a társadalom minden területén komoly hatásuk volt. Az állampolgársági nyelvi követelményeken és az állami és helyi közigazgatási munkanyelven túl, nyelvi teszteket kellett sikeresen elvégezni bizonyos pozíciók, mint pl. tanár, orvos, rendőr, a szolgáltatási szektorban lévő munkahelyek elnyeréséhez. A nyelvi törvénykezés többségét valóban azzal a céllal tervezték, hogy védelmet adjon az észti nyelvnek, és biztosítsa további elterjedését az észti társadalomban. Például, az óvodai intézményekről szóló törvény az észti nyelvet nyilvánítja a hivatalos oktatási nyelvnek, azzal a megkötéssel, hogy a helyi tanács dönthet egy másik nyelv használatáról. De ezenfelül a törvény előírja, hogy minden helyi tanács köteles biztosítani, hogy minden gyermek észti nyelvű óvodába járhasson. Egyetlen más nyelv nem élvez ezzel egyenlő garanciát.

Mégis, a tényleges politikában bizonyos kompromisszumok elkerülhetetlenek voltak. Például, az oktatási törvény minden állami iskolában az észti nyelvet nyilvánítja oktatási nyelvnek, azonban a helyi önkormányzatoknak jogot biztosít arra, hogy oktatási nyelvként más nyelv használata mellett is dönthessenek.

A középfokú oktatással foglalkozó törvények a legellentmondásosabbak. Először 1993-ban az elemi és középfokú iskolákkal foglalkozó törvény nyilvánította az észti nyelvet a középiskolai oktatás kizárólagos nyelvévé 2000-től kezdődően (bár ez nem vonatkozik a magánoktatásra). Az orosz nyelvű közösség és a nemzetközi közvélemény ellenzése miatt a határidőt 2007-re halasztották azzal a feltétellel, hogy akkorra az alapiskolákban történő észti oktatás biztosítja majd az elegendő tudást a tanulmányok észti nyelven történő folytatásához. További nyomás alatt, de nem feladva a fő alapelvet, az oktatás nyelvét úgy határozták meg, amelyen az oktatás 60%-a zajlik, s ezzel lehetőség nyílt egy rugalmasabb értelmezésre.

Időközben növekedett az orosznyelvű szülők aránya, akik gyermekeiket észtnyelvű iskolákba küldték, ezért napirendre került az oktatási törvények módosításának kérdése. A törvény 2000. évi módosítása jogot biztosít azon tanulóknak számára, akiknek nem észtnyelvű és észtnyelvű iskolákba járnak, hogy „anyanyelvüket tanulják és tanuljanak nemzeti kultúrájukról, szem előtt tartva a regionális sajátosságokat és az iskola tantervét.”

Szimbolikus szinten a nyelvkérdés iránti kompromisszummentes elkötelezettséget tekinthetjük a nemzetépítés történetéből hosszú távon adódó sajátosságok eredményének, illetve legfrissebb tapasztalatok következményének is. A nyelv vezető szerepet játszott a nemzetépítés történetében a korai nemzeti mozgalmak óta, mint az „észtnyelvű” nemzet alapvető azonosítója, az észtnyelvű az élet minden területére való behatolására pedig úgy tekintettek, mint a független időszak legfőbb vívmányára. Ebben az összefüggésben az oroszosító politikák természetesen komoly reakciókat váltottak ki. Ezt visszatükrözte az is, hogy a nyelvtudást választották a lojalitás azon legfontosabb mérőeszközének, amelyet az új állam iránt a leendő polgár hivatott tanúsítani. Erre mutatott rá például Lauristin és Vihalemm is: „az oroszok vonakodását az észtnyelvű tanulásával szemben az észtnyelvű úgy értelmezték, mint egy olyan szimbólumot, mely a független Észtnyelvű és – a saját történelemmel, nyelvvél, kultúrával és államisággal rendelkező – észtnyelvű nemzet elismerésének hiányát fejezte ki.”²⁵

Másrészt, a nyelvtörvényeknek elsősorban az észtnyelvűt védő mechanizmusként való működése reményt ad arra, hogy azokon a területeken, ahol „elegendő védelmet” valósítottak már meg, a rendelkezéseket ellentételezik majd. Ennek a tendenciának a megjelenését tükrözi az oktatási törvények utoljára idézett módosítása, ahol a védő mechanizmusokat megfordították. 2001 novemberében egy másik, a parlamenti képviselőjelöltekkel szemben állított nyelvi követelmények éjtésére irányuló törvényjavaslatot vitatott hevesen a parlament és a sajtó. Az EBESZ képviselői már évek óta szorgalmazzák ezt, és most az EBESZ észtnyelvű missziója befejezésének végső követelményeként jelenik meg.

Kisebbségpolitika

Észtnyelvű országban a kisebbségi csoportok tevékenységének szabályozását célzó politikák meglehetősen bonyolult szerkezetet mutatnak. A legszembetűnőbb a jogszabályok és tényleges gyakorlat között meglévő szakadék. A tényle-

25 Lauristin and Vihalemm, 119.

ges kisebbségi törvénykezés így mindeddig inkább szimbolikus természetű. Az alapjogokat illetően, hasonlóan bármely más modern nemzetállamhoz, az Észt Köztársaság alkotmánya általános jogot biztosít mindenki számára „etnikai identitásának megőrzésére.”²⁶ Továbbá, az etnikai kisebbségeknek joguk van önkormányzati intézmények alapításához,²⁷ és arra, hogy oktatási intézményeikben megválasszák az oktatási nyelvet.²⁸ Az alkotmány nem utal egyetlen specifikus etnikai közösségre sem.

A kisebbségi politikákat szabályozó legfontosabb törvény az Etnikai Kisebbségek Kulturális Autonómiájáról szóló törvény. Ebben a törvényben az etnikai kisebbségeket Észtország *állampolgárai*ként (kiemelés a szerzőtől) definiálják, akiket „régóta fennálló, erős és tartós szálak kötnek Észtországhoz.”²⁹ A kulturális autonómia joga megilleti a németeket, az oroszokat, a svédek, a zsidókat és bármely más etnikai csoportot, amely legalább 3000 tagot számlál. Ezen rendelkezések valójában a háború előtti kisebbségpolitikák „folyamatosságának” jelzésére szolgálnak. Az 1925-ös törvény, amelynek mintájára alakították a jelen törvényt, kiváltképpen ezen etnikai csoportok számára készült. Valójában a svédek és az oroszok soha nem folyamosították kulturális autonómiáért, mivel kompakt közösségekben élve képesek voltak hasonló jogokat gyakorolni a helyi tanácsokon keresztül.

A törvényben a kulturális autonómia alatt azt értik, hogy egy etnikai közösségnek joga van kulturális ügyei öngazgatásához (ideértve az oktatási, kulturális és vallási tevékenységek szervezését). Semmiféle különleges politikai jogban nem részesülnek, és a kulturális autonómiát sem lehet egy bizonyos területhez kötni. Jelenleg ez a törvény inkább szimbolikus értékkel rendelkezik, mivel eddig egyetlen etnikai közösség sem használta a kulturális autonómiához való jogát.

A német és svéd közösségek többsége valójában elhagyta Észtországot a 2. Világháború előtt vagy után, és a mai zsidó közösségnek sincs közvetlen kontinuitása a háború előttivel, az orosz közösség pedig többé-kevésbé „asszimilálódott a később jövőbe”. Az intézményi keretek hiánya ugyanakkor nem akadályozta meg a kisebbségi iskolák alapítását (pl. zsidó iskolákét, bár tannyelvük orosz).

A jelen kontextusban, a kulturális autonómián keresztül biztosított kulturális és nyelvi jogok nem túl széleskörűek (csak a magánszférát érintik), s nem különböznek jelentősen az általánosan alkalmazottaktól sem. Példát le-

26 Az Észt Köztársaság alkotmánya, 49. cikkely

27 I.m. 50. cikkely

28 I.m. 37. cikkely, 4. bekezdés

29 Az Etnikai Kisebbségek Kulturális Autonómiájáról szóló törvény, 1. cikkely

het hozni erre az oktatás egyik legfontosabb kérdésének – az oktatás nyelve – területéről. A kulturális autonómiáról szóló törvény jogot biztosít a nemzeti kisebbségeknek arra, hogy anyanyelvi (magán)iskolákat alapítsanak. Ugyanakkor ezen iskolák működését a magániskolákról szóló törvény szabályozta már, amely előírja, hogy bármely magániskola tulajdonosa megválaszthatja az oktatás nyelvét. Elvben ez nem befolyásolja az állami finanszírozás mértékét, mivel az állam minden egyes tanulóra juttat egy bizonyos összeget, függetlenül az iskola típusától, ahova a tanuló jár.

Továbbá, a kultúra területén legalábbis, az orosz kisebbség nem tűnik olyanak, mint aminek komoly jogi védelemre lenne szüksége. Az orosz nyelvű kulturális intézmények, amelyeket hatékonyan hoztak létre a szovjet időszakban (pl. színház, rádióállomás, a nemzeti TV osztálya), észt partnerekkel egyenlő bánásmódban részesültek. Az oktatás területén is, amelyet hosszasan tárgyaltunk a megelőző bekezdésekben, a fő cél a meglévő orosz nyelvű oktatási hálózat reformja volt, annak érdekében, hogy ez beépüljön az észt oktatási rendszerbe (korábban ez az össz-szövetségi orosz iskolarendszer része volt, s mind a könyveket, mind a tanárokat a központi hatalom biztosította), valamint az észt nyelv bevezetése az orosz iskolákba, ahonnan ez gyakorlatilag hiányzott.

Úgy tűnik, hogy a törvény tervezésekor Észtország aktuális etnopolitikai körülményeit nem vették komolyan tekintetbe. Jelen formájában ez csak kicsiny és jól integrálódott etnikai csoportokra érvényes (egyik követelmény az állampolgárság). Valójában egy etnikai kisebbség van, amelyik a kulturális autonómia alkalmazása folyamatának kezdetén áll – a finn kisebbség. Az e lépés melletti érvük azonban pusztán az volt, hogy könnyítsék a bürokratikus papírmunkát kulturális társadalmuk ügyeinek intézése során.

A regionális politika kisebbségi kérdése

Észtország közigazgatási felosztásának általános alapelveit nagymértékben meghatározza az ország kis mérete. Ahogy már jeleztük, az Alkotmány Észtországot egységes állammak nyilvánítja és nem tartalmaz területi autonómiára vonatkozó rendelkezéseket. A közigazgatási rendszer csak kétszintű: a helyi önkormányzatok – melyek a 15 megyében eloszló 42 városi és 205 vidéki önkormányzatból³⁰ tevődnek össze – és a központi kormány között

30 A folyamatban lévő regionális-közigazgatási reform jelentősen csökkenteni fogja a helyi önkormányzatok számát.

nincs középső közigazgatási szint.³¹ A helyi önkormányzatok méretben jelentősen eltérnek egymástól, Tallinnban majdnem félmillióan élnek, míg a legkisebb vidéki településen csak 76-an.³²

Azonban a különböző helyi önkormányzatok kompetenciája között nem tesznek különbséget. A központi kormányzat és a helyi önkormányzatok közötti hatalommegosztási modellek közül³³ az észti helyi önkormányzatok leginkább a dél-európai kölcsönös függőségi modellre emlékeztetnek, ahol a döntési hatalom határai nincsenek tisztán kijelölve és változnak is, valamint a helyi költségvetés bevételeit az adók meghatározott része és a központi költségvetésből folyósított garantált (bár változó) pénzügyi támogatás jelenti. A helyi önkormányzatoknak független költségvetése van. Mégis, a helyi önkormányzatok költségvetései az állami szektor általános kiadásainak mintegy 20%-át teszik ki³⁴, ami meglehetősen magas centralizációt jelez.³⁵

A helyi önkormányzatok felelnek a helyi ügyek intézéséért, mint például az alapoktatás és gyermekgondozás biztosítása, szociális ellátás, lakás- és kommunális ügyek, vízellátás, csatornázás, közüzemek, várostervezés, helyi tömegközlekedés, városi utak karbantartása. A közigazgatási rendszerben a megyei tisztviselők a központi kormányzat részét alkotják és a kormány által ki-nevezett megyei kormányzó az államot képviseli a megyében.

A kisebbségi lakosság életére leginkább a helyi önkormányzat gyakorol hatást az oktatáspolitikán keresztül, mivel ő jogosult dönteni arról, hogy az oktatási intézményben milyen nyelven folyjék a tanítás. A helyi közigazgatásban a nyelvpolitika is rugalmasabb: ama helyi önkormányzatok esetében, ahol a kisebbségek teszik ki a lakosság többségét, joguk van ahhoz, hogy a helyi tisztviselőkhez saját nyelvükön fordulhassanak és tájékoztatást is e nyelven kapjanak tőlük. Valójában, az orosz többségű területeken az orosz maradt a hivatalos érintkezés – ideértve a helyi tanácsok üléseit is – fő nyelve, dacára annak, hogy a törvények másfajta szabályokat tartalmaznak.

A nem-állampolgár lakoságnak valóban nagyobb lehetőségei vannak helyi szinten, mivel a jogszerűen és állandóan Észtországban tartózkodó külföl-

31 Madis Kaldmäe (ed.). *Local Government in Estonia* (Ministry of Internal Affairs, Department of Local Government and Regional Development: Tallinn, 1999).

32 Általánosságban a vidéki települések többségében a lakosság nem éri el a 3000-et, és 22-ben kevesebb, mint 1000-en laknak.

33 Lásd pl. Richard Batley, and Gerry Stoker (eds.). *Local Government in Europe. Trends and Developments* (London: Macmillian Press, 1991).

34 Kaldmäe, 30.

35 Urmet, Lee. *Eesti Regionaalpoliitika. (Estonian Regional Policy) Kézirat.* (Tartu 1997).

diek szavazhatnak a (három évenként tartandó) helyi választásokon.³⁶ Ennek növekvő hatása lehet a nem-állampolgárookra, mivel az ideiglenes tartózkodási engedélyeknek az állandóra való kicserélése még nem fejeződött be. Azonban, a helyi választásokon a részvétel szintje elég alacsony (49,4% 1999-ben)³⁷, különösen a nem-állampolgárok vonatkozásában.

Következtetések

Észtország esetében, melynek lakossága 1,4 millió, a demográfiai és kulturális ügyek jelentősége a politikai döntéshozatalban könnyen magyarázható. Kis nemzetként, mely sokáig állam nélkül létezett, a nemzeti önazonosság kulturális elemeire való koncentráció természetesnek tűnik. Az észtek számára a történelmi nemzetépítés során a legfontosabb kérdést a nyelv jelentette. A szovjet megszállás alatt is az észt nyelv és kultúra védelmére úgy tekintettek, mint az uralkodó rezsim elleni rejtett ellenállásra.

A más szovjet köztársaságokból történő erősödő bevándorlás miatt növekvő etno-demográfiai nyomás valóban elvezetett ahhoz, hogy a szovjet megszállást a többségi lakossággal szembeni etnikai elnyomással azonosítsák. A nemzeti túlélésre irányuló vélt fenyegetés volt a legfőbb mozgósító ereje a szovjetellenes és függetlenségi mozgalmaknak a 1980-as évek végén. A demokratizálódás iránti fellépések mindig együtt jártak az etnikai dominancia megfordítását célzó felhívásokkal.

A nemzet kicsinységének eszméje és a nemzeti túlélést fenyegető veszély az állam alaptörvényében is világosan jelen van. Az észt alkotmány kinyilvánítja az állam kötelezettségét az észt kultúra védelmének biztosítására, s ez a nemzet kulturális önmegértésének indikátora. A legerőteljesebb nemzetiesítő politikák színtere valóban a nyelv. A nyelvi szabályozások megkísérlik visszaállítani az észt nyelv elsődlegességét a nyilvános szférában, és a kisebbségi nyelvtől véendő tárgyként kezelik. Az állampolgársághoz jutás alapját sem etnikai elvek vezérlik, hanem a hivatalos nyelv ismerete. Ezért az állampolgársági törvényeket elvileg nem lehet kirekesztőnek tekinteni, mivel a teljes politikai részvételhez való hozzáférés elérhető, ha a hivatalos nyelvet alapszinten elsajátítják, ami értelmezhető az integráció minimumszintje indikátoraként is.

Ezek a formailag természetes követelmények azonban olyan helyzetben kerültek alkalmazásra, ahol a többségi lakosság nagy részének elégtelen

36 A külföldiek azonban nem jelölhetők a helyi tanácsokba.

37 I. m., 21

a nyelvtudása, ami hátrányos helyzetbe hozza őket a társadalomban. A helyzet sajátosságát jól jelzi a kulturális autonómiáról szóló törvény alkalmatlansága, míg ugyanezek az alapelvek a világháborúk közötti időszakban figyelemre méltóan hatékonyak bizonyultak.

Az észtt állampolgársági és nyelvi törvények, bár alapvetően összhangban vannak a nemzetközi normákkal, negatív hatást gyakorolnak a kisebbségi lakosságra. Ugyanakkor, ezek a többségi nemzet hosszantartó kulturális és etnikai elnyomásával szembeni reakcióként kerültek alkalmazásra. Elméleti szempontból néhány következtetést lehet levonni. A nemzetiesítő politikák fokát nem lehet önmagukban mérni, csak a meglévő etno-politikai helyzet háttérében lehet megbecsülni a politikai intézkedés tényleges hatását a kisebbségi csoportokra.

Az etno-demográfiai és politikai helyzet vizsgálata ugyanakkor magyarázatot adhat az újonnan létrehozott független államok államépítésében történő bármely sajátos többé-kevésbé nemzetiesítő lépésre. Az észtt esetben, az orosz nyelvnek a nyilvános szférában való dominanciája miatt szükség volt speciális intézkedések megtételére. Az egy másik kérdés, hogy az erős etnikai mobilizáció utóhatásai közepette elfogadott sajátlagos törvény a lehető leghatékonyabb eszköznek bizonyult-e. A politikailag mozgósított lakosság többsége számára akkor csak a meghozott politikai döntések voltak legitimek. Az első meghátráló lépések az állampolgársági/nyelvi törvények terén – az integrációs stratégia bevezetése, valamint a közbeszéd általános elmozdulása – jelezték, hogy az észtt kultúra dominanciáját fenyegető veszélyek percepciója gyengült, s így e kérdésekben további engedmények várhatóak.

Fordította: Mélykúti Ferenc

BIBLIOGRÁFIA

- Almond, G. and Powell: *Comparative Politics: A developmental approach*. Boston: Little Brown, 1966.
- Brubaker, Rogers: Nationalising States in the old „New Europe” and the New. In *Ethnic and Racial Studies* 19, no.2, (1996b).
- Brubaker, Rogers: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, MA: Harvard University Press 1992.

- Brubaker, Rogers: Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism. In *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism*, edited by John A. Hall. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996a.
- Germer, Kristian and Stefan Hedlund: *The Baltic States and the End of the Soviet Empire*. London: Routledge, 1994
- Hallik, Klara: Language policy as a Means of Inclusion and Exclusion. In *Integracija un Etnopolitika*. Latvija Universitates. Filozofijas un sociologijas instituts. Jumava: Riga, 2000
- Jonsson, Anna: *Nationalising State-Building and Language. The Case of Estonia*, Arbeitsrapporter/ WP 50, Department of East European Studies, Uppsala, 1999;
- Lauristin, Marju and Peeter Vihalemm: Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987–1997) In *Return to the Western World*, edited by Marju Lauristin and Peeter Vihalemm, Tartu University Press: Tartu, 1997, 73–126.
- Lauristin, Marju and Vetik, Raivo: *Integration Monitoring 2000*. Tallinn: Institute of International and Social Studies, 2000.
- Mann, Michael: The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results. In *States in History*, edited by John A. Hall, 1986, 109–136.
- Mann, Michael: *The Sources of Social Power, Vol.2: The Rise of Classes and Nation States, 1760–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Misiunas, Romuald and Rein Taagepera: *The Baltic States. Years of Independence 1940–1990*. London: Hurst & Company, 1993 [1983].
- Park, Andrus: Explaining Estonian Citizenship Policy: A Case Study in Post-Imperial Relationships. In *Proc. Estonian Acad. Sci. Humanities and Social Sciences*, 1995, 44, 3, 357–377.
- Park, Andrus: Ideological Dimension of the Post-Communist Domestic Conflicts. In *Proc. Estonian Acad. Sci. Humanities and Social Sciences*, 1995, 44, 3, 289–301.
- Ruutsoo, Rein: Transitional Society and Social Movements in Estonia 1987–1991. In *Proc. Estonian Acad. Sci. Humanities and Social Sciences*, 1993, 42, 2, 195–214.
- Taagepera, Rein: *Estonia. Return to Independence*. Westview Press: Boulder, 1993.
- Tilly, Charles: *Coercion, Capital and European States, AD 990.1992*. Cambridge: Blackwell, 1992.
- Tilly, Charles (ed.): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1975.

KÜLLIKI KORTS

State and Minority Population in Estonia

In the case of Estonia with the population of 1,4 million, the significance of the demographic and cultural issues in the political decision-making can be easily explained. As a small nation with long history of statelessness, the concentration around cultural elements in the national self-identification seems natural. For Estonians, the main focus point throughout historical nation-building has been language. Also during the Soviet occupation, protection of Estonian language and culture was perceived as latent opposition to the ruling regime.

The growing ethno-demographic pressure due to intensified immigration from other Soviet republics led indeed to the identification of the Soviet occupation with ethnic oppression by the titular population. Perceived threat to national survival were the main mobilising forces in the anti-Soviet and pro-independence movements of the late 1980s. Appeals for democratisation were always accompanied with the calls for reversing the ethnic dominance.

TARAS KUZIO

Identitás és nemzetépítés Ukrajnában. A „másik” meghatározása

Tanulmányunk alaptézise, hogy a nemzeti identitás kialakításához szükség van azzal szemben álló „mások” létezésére, mivel a behatárolt saját-csoportok létrehozása megköveteli az idegen csoportoktól való különbözőség tudatát (Hall 1966b: 345; Young 1977: 161). A polgári államok (*civic states*) összetevői között egyaránt találunk polgári (*civil*) és etnikulturális elemeket, és az utóbbiak partikularizmusa a liberális univerzalizmus behatárolt nemzetállamokra való bomlásának irányába hat, melyeket tulajdonságaik, sztereotípiáik és nemzeti jellegzetességeik „mássága” különböztet meg egymástól. A nemzeti identitás „másokhoz” képest jön létre, és „a nemzetek identitásukat más nemzeti csoportoktól való elhatárolódásuk által nyerik el” (Bruckmuller, 1993: 200, Duara, 1996: 163.)

A „másság”-tudat még fontosabbá válik, ha a két fél etnikailag közel áll egymáshoz és az egyik nemzetiség nem hajlandó a „másik” önálló létét elismerni. Ilyen esetekben az a csoport, amely létének jogosultságát is tagadják egy nagyobb egység alcsoportján kívül, még inkább rákényszerül arra, hogy nemzeti identitását a „másokkal” szembeni különbségei által határozza meg. Az oroszok nézetei az ukránokról és fehéroroszokról épp ilyen sémába illeszkednek, mivel az orosz nemzetiségűek többsége nem „idegennek,” hanem az össz-orosz (azaz *keleti szláv – eastern Slavic*) etnikulturális csoport regionális ágának tekinti két keleti szláv (*east Slavic*) rokonát (Kuzio 1998b). Ezt a nézetet nemcsak orosz nacionalisták és kommunisták osztják, hanem a demokráciák egy jelentős része is.

A nemzeti identitás soha nem rögzített, mindig változásban, fejlődésben van. Felépítése időben változik, különbségeket feltételez, és sosem tekinthető lezárt vagy beteljesedett folyamatnak. Identitás körüli viták minden országban,

nem pusztán az Ukrajnához hasonló, nemrég függetlenné vált országokban zajlanak. Az ukránok identitásának újjászületése és kibontakozása a volt Szovjetunió szétesése után növeli ennek magabiztosságát a külvilággal szemben. Ukrajna új nemzeti identitását a közeljövőben valószínűleg európai reintegrációját, a Közép-kelet Európához való tartozását hangsúlyozva, az orosz, volt szovjet és eurázsiai „másikkal” szembeállítva fogja kialakítani. Az ukrán elit egymással versengő politikai csoportjai különböző módon viszonyulnak „Európához” és Oroszországhoz, mert a kérdésben nincs egységes álláspont.

Tanulmányom az ukrán *elit csoportok/eliték* szerepét vizsgálja a nemzet- és államépítésben, mivel a poszt-szovjet államokban ezek játsszák a főszerepet a nemzeti identitás kiépítésében egy felülről lefele ható folyamat által. Emiatt nem tárgyalom részletesen a tágabban vett népesség – mások által már elemzett – véleményét (l. Arel és Khmelko, 1996). Elméleti előfeltevéseink így azzal a konstruktivista felfogással állnak összhangban, amely azt helyezi előtérbe, hogy miként manipulálja az elit a közvéleményt a nemzetépítés során. Az oroszországitól különböző ukrán kollektív identitás kialakulása még folyamatban van, ám egyetértek William Zimmermannal (1998) abban, hogy a „differenciálódási folyamat” már megindult, és hogy ez „az állam és a politikai közösség kialakulásának kulcsfontosságú eleme.” (45. o.)

A tanulmány három részből áll. Az első rész elméleti szempontból, három területen vizsgálja a „másságot”: szükségesek-e „mások” a nemzetépítéshez, milyen szerepe van a „másoknak” szomszédos és egymáshoz kulturálisan közel álló államok esetében, és hogyan befolyásolják az identitást a „*jelentős mások*”. A második rész a poszt-szovjet nemzeti identitás kialakulását tekinti át, kitérve a „mások” szerepére, és a különböző ukrán politikai pártok viszonyulására Oroszországnak egy „másikként” való megalkotásához. Végül a harmadik rész azt vizsgálja, hogyan jeleníti meg a bel- és külpolitikai diskurzus Oroszországot mint az Ukrajnához tartozó „másikat.”

Másság és identitás: elméleti áttekintés három pontban

Tanulmányunk első kérdése az, hogy a nemzeti identitás építése megkívánja-e egy alapvető „másik” jelenlétét a külső különbségek létrehozása érdekében. Ez igen gyakran többet árul el rólunk, mint a „másikról,” akivel szemben meghatározni szeretnénk magunkat. Amint Iver Neumann rámutat (1993), „az azonosság elképzelhetetlen különbség nélkül,” és új identitások kialakításakor a nacionalisták és új vezető elitek kénytelenek „valami különbö-

zövel szembeállítani ezt az identitást”. (350. o.) John A. Armstrong ugyan-csak azt állítja, hogy „a csoportok általában nem saját tulajdonságaikra hivatkozva, hanem kizárással, azaz „idegenekkel” összevetve határozzák meg magukat.” (5.o.) Ezért a „mi kultúránkat” elemezve különbséget kell tennünk a „mi” (az „én”) és a vele szembeállított „másik” között. (Gupta és Ferguson, 1992.) Az „én” és a „másik” viszonya ingatag, különösen az olyan posztkoloniális környezetekben, mint a volt Szovjetunió. (Penrose, 1995: 402.)

Másság és nemzeti identitás szorosan összekapcsolódnak, mivel ezek határozzák meg, ki tartozik a „mi”-hez, és ki az „ők”-höz. (Connor 1993:136; Eriksen 1993: 11–18, 35, 62, 111; Parekh 1994: 503, Pieterse 1877: 371; Schopflin 11: 193; Taras 1998: 84.) „Ők” azok a „mások”, akiket nem tekintünk a politikai közösség vagy a nemzet részének, illetve az állam polgárainak. A nemzetépítés így két folyamatot von maga után – a „mások” kizárását, és az állampolgárok „mi”-ként való bevonását. (Noeguth, 1999.) Az identitás csak „másokhoz” képest értelmezhető, mivel „mások” nélkül egy behatárolt mi-csoport nehezen lenne létrehozható.

A nemzet- és államépítő kísérletek a politikai közösség kialakításának folyamatában hozzák létre az ént és a „másikat” (Alonso, 1994). Jan Penrose (1995) emiatt azon a véleményen van, hogy „mivel az egyének egyesekhez hasonlóknak, másoktól pedig különbözőeknek tartják magukat, kötődések alakulnak ki a magukat hasonlóknak látó emberek között” (402. o.) Az állam- és nemzetépítők feladata, hogy kodifikálják és fenntartsák a *bennfoglalások* és kizárások rendszerét (James 1996: 33). Ilyen megkülönböztető jegyek nélkül nem jöhet létre új nemzeti identitás, mivel a „másikkal” való ütközés, a „konstitutív külső” elismerése által ismeri fel a közösség, hogy mivel nem azonos, és mi hiányzik belőle (Hall 1996a: 4–5.).

A posztkoloniális államoknak, mint amilyen Ukrajna is, függetlenségük első éveiben az immár „másikként” definiált, egykori „metropolisszal” szemben kell kinyilvánítaniuk identitásukat és szuverenitásukat. Ha az identitásokat fenyegetés éri – mint Ukrajna esetében is –, a határok kodifikálása kétszeresen fontossá válik (Eriksen 1993: 68; Smith 1998: 182).

Ezek a különbségek néha olyan sztereotípiákon nyugszanak, amelyek minden társadalomban megvannak, és mindenütt a csoportok határait húzzák meg (Eriksen 1993: 23). Alan Finlayson szerint (1998) „a nemzetnek, hogy önmaga lehessen, mindig elő kell állítania azt az ellentétes másikat, amely megakadályozza, hogy önmaga lehessen.” (116. o.)

A poszt-szovjet államok vezető elitjeinek többsége Moszkvában a nemzeti organizmus fejlődésének visszafogóját, akadályozóját látja. Ám hogyan határozható meg „Oroszország” és „Moszkva,” amikor az elitnek sincs egységes álláspontja? Végére is „Moszkvát” különböző módokon lehet meghatározni – etnikai szempontból „orosz,” területi szempontból a (gyakran „Oroszország” szinonimájaként használt) volt Szovjetunió fővárosa, ideológiai szempontból a szovjet kommunizmus központja.

Lényeges szempont, hogy „mátság” tételeződhet számottevő etnikai és kulturális különbözőségek nélküli társadalmak között is. Ezek a társadalmak egymáshoz területileg is közel állhatnak, s ilyenkor úgy tűnhet, hogy a „másik” az identitás magját fenyegeti. Ezek a „*jelentős mások*” elhalványíthatják a csoport sajátosságát, ezáltal a csoport identitását magát fenyegetik, és közvetlenebb veszélyt jelentenek a csoport túlélésére. A közellenségnek

„nem kell morálisan rossznak lennie, sem esztétikailag csúfnak, nem kell gazdasági konkurenciát jelentenie... sőt a vele folytatott gazdasági tevékenység akár előnyös is lehet. Ennek ellenére ő a másik, az idegen. (Neumann és Welsh, 1991:332.)

A csoport-viselkedéstani vizsgálatok kimutatták, hogy olyan csoportok is nagyon erős versenyben lehetnek egymással, amelyeket a valóságban alig különböztet meg egymástól valami. A nemzetépítés kezdeti szakaszában az identitás a korábbi metropolisszal, a jelenlegi „másikkal” való küzdelemben alakul. Triandafyllidou (1998) szerint ez a küzdelem különösen kemény lehet, ha, mint az orosz-ukrán esetben, a nemzetek területi, történelmi és a kulturális örökség kérdéseiben rivalizálnak, „azt állítva, hogy bizonyos mítoszok, szimbólumok és/vagy ősök nemzeti múltjuk részei.” Ez közvetlenül veszélyezteti a korábban függőségben levő csoport (azaz Ukrajna) életképességét, mert „így a saját csoport egyediség- és autenticitás-érzetét fenyegeti. Ezért a csoport kénytelen lehet újradefiniálni identitását hogy kijelenthesse: a vitatott szimbólumok vagy mítoszok saját kulturális tulajdonai.” (692.o.)

Ez történt az orosz-ukrán esetben a történelem, pontosabban a kulturális meghatározottságú történetírás, mítoszok és legendák fölötti vita során, mely az odatartozásokat és kizárásokat volt hivatott meghatározni (Schopflin 1997: 20). Wilson (1997), Wanner (1998) és Kuzio (1998a) egyaránt a történetírás, a mítoszok és szimbólumok fontosságát hangsúlyozta Ukrajna új önmeghatározásában, illetve az etnikai vagy területi orosz, illetve a volt szovjet „másiktól” különböző nemzeti identitásának kialakításában. Ukrajnának

nem volt más választása, mint elutasítani a cári vagy szovjet történetírást, amely az ukrán etnikai csoport pusztá létét is tagadta, vagy időleges történelmi eltévelyedésnek minősítette (Janmaat 2000).

Ha a „másik” kérdésében nincs egyetértés, a történelmi mítoszok megválasztása és a történelmi múlt ábrázolásának módja ellentmondásos lesz. Az orosz-ukrán viszonyban négy példa kellően bizonyítja ezt. Az ukrán állam bölcsője-e (amint azt az ukrán történetírás állítja) az első „orosz” állam (mint a hagyományos nyugati és cári történetírásban), vagy mindhárom keleti szláv nép közös tulajdona (Kuzio 2001b) a középkori Kijevi Rusz állam? Noha Moszkvát 600 évvel Kijev után alapították, a szovjet időkben a Kijevi Ruszt kizárólag Oroszországban lehetett tanulmányozni, mivel az ukrán történelem kezdetét csak a 14. századtól számították. Az 1654-es *Perejaszlávi* egyezmény vajon két „orosz nép” „újraegyesítése” (amint azt a cári és szovjet történetírás állította), egy országnak a másikhoz való csatolása, vagy egy ideiglenes szövetségi szerződés (amint az ukrán történetírás feltételezi)? A kommunista Oroszország, vagy egy ideológia híveinek csoportja hajtotta végre Ukrajna 1917-21-es bolsevik megszállását; más szavakkal, az oroszok mint etnikai csoport, avagy a kommunista ideológia hibáztatható Ukrajna függetlenségének 1920-as elvesztéséért? Végül, a szovjet rendszert kell-e ellenségnek tekinteni, és „Oroszországot” kell-e hibáztatni Ukrajna szenvedése miatt, avagy a kommunista ideológiát, amelynek az oroszok is áldozatai voltak? Nyert vagy veszített-e „Oroszország” a Szovjetunió-beli vezető szerepével?

Ha a vezető elit csoportok elfogadják a cári és szovjet nemzetiségi politika alapelveit, melyek szerint a három keleti szláv nép között alig van különbség, akkor, Fehéroroszországhoz hasonlóan (Eke és Kuzio, 2000; Kuzio és Nordberg, 1999) lemondanak a nemzetépítésről a metropolisszal való újraegyesülés kedvéért. A fehérorosz elnök, Alekszandr Lukasenko általában elfogadja, hogy a fehéroroszek az oroszoknak egy területi csoportját alkotják. Lukasenko ezért Oroszországban nem egy korábbi imperialista hatalmat lát, lévén nézetei az ukrán baloldaléhoz hasonlóak. A múltbeli szovjet politika „imperialistaként” vagy „nemzetépítőként” való meghatározásának kérdése (az előbbi nézetet azok vallják, akik nemzetállamot építenek vagy a nemzeti államiság és identitás elveszését siratják, utóbbit Lukasenko és az ukrán baloldal) éppúgy feltehető a keleti szlávok, mint Franciaország esetében. A francia nemzetépítők szövetségeseire találunk a nem francia periférián, mint ahogy Oroszországnak is vannak szövetségesei Fehéroroszországban. Ám a nem orosz és a francia periférián olyanok is találhatóak, akik

„nemzetépítő” helyett „imperialistaként” és „gyarmatosítóként” írják le az orosz és francia politikát.

Ha, mint Ukrajna esetében, nem fogadják el a cári és szovjet nemzetiségi politika alapelveit, a vezető elit szükségesnek érzi bizonyítani az ukrán nemzetiség létét, és az ukránok oroszoktól való különbözőségét. A független ukrán állam egy ezeréves, a „másik” által megakadályozott függetlenségi vágy megvalósulásaként mitologizálja magát. A „másik” meghatározásának módja Ukrajnában bel- és külpolitikai viták széles skáláját befolyásolja. Janmaat (2000) és Kolsto (2000) egyaránt arra a következtetésre jutottak, hogy a Leonyid Kravcsuk alatt (1991–94) elkezdett nemzetépítés fő vonalaiban 1994 után, az oroszbarátabb Kucsma alatt is folytatódott. Szerintük azért történt így, mert az ukrán elitek azt gondolják, hogy ha Ukrajna továbbra is független államként akar fennállni, nincs más választása, mint hogy folytassa a szomszédaiktól (elsősorban Oroszországtól) különböző nemzeti identitás kialakítását, saját, „egyedi,” a különbözőség-tudat megteremtéséhez hozzájáruló történelmével. A független állam fenntartása mellett elkötelezett elit folytatni fogja a „másoktól” különböző „én” kialakítását.

Az „én” „másokkal” szembeni különbözősége megteremtésének másik lényeges eleme a nyelv. Ám ez nem mindig van így. Németországban és Ausztriában ugyanazt a nyelvet beszélik, ám a világháború utáni osztrák nemzetépítés külön identitást tudott létrehozni. A többnyire angol nyelvű Éire (az Ír Köztársaság) esetében például másfajta elemeket használnak a legközelebbi szomszédal, Nagy-Britanniával szembeni különbözőség létrehozásához. (Triandafyllidou 1998: 598.) Az ukrán nyelv státusának emelése és az orosz lefokozása elmérgesítette Ukrajna és Oroszország kapcsolatait (Kuzio 2001c). Az oroszok megszokták azt a felfogást, hogy saját nyelvük „felsőbbrendű,” a „művelt” nemzetek nyelve, és ez az a médium, amelyen keresztül az ukránoknak és fehéroroszoknak kommunikálniuk kell a külvilággal. Lukasenko fehérorosz elnök szerint csak két értelmes nyelv van, az orosz és az angol (nem a fehérorosz), így a szovjet idők oroszosító politikáját folytatja. Sok orosz szerint tehát az ukrán és fehérorosz nyelvek „provinciális”, „paraszti” nyelvek, amelyek nem szolgálhatnak az állami elitek, a kultúra vagy a műszaki tudományok nyelveként. Hasonló nézetekkel találkozunk a franciáknál a *Bretagne-i*, korzikai és más helyi kultúrák megítélésében.

A „másság” azonban az ugyanazt a nyelvet beszélő közösségek (pl. az angol nyelvű Írország és Skócia, az orosz nyelvű Kelet-Ukrajna) identitáskép-

zésében is szerepet játszhat. Ezekben az esetekben más tényezők – történelem, politikai kultúra, külpolitika – határozzák meg a „másságot.” Ez azért állhat fenn, mert bár az egyének nehéznek találhatják nemzeti jellegzetességeik meghatározását, „idegenekkel szembesülve mégis intuitív módon ráérezhetnek a különbségek mibenlétére” (Miller 1995: 27.). Ezt a folyamatot felgyorsíthatja a behatárolt saját-csoport létrehozása a nemzetállamban (Kuzio 1998a: 100-18.).

Elméleti vizsgálódásaink harmadik lényeges területét a „jelentős mások” képezik, mint például az ukránok esetében az oroszok: nekik az a szerepük, hogy „megerősítsék a csoport összetartozás-tudatát és megvonják területi, etnikai vagy kulturális határait” (Triandafyllidou 1998: 693; lásd még Motyl 1998: 30–1.). Az a nézet, hogy Oroszország Ukrajna függetlenségének aláásására tör, arra kényszeríti az ukrán eliteket, hogy az ország függetlenségének védelmezőiként lépjenek fel (D’Anieri 1999), a határok kijelölését és megvonását követeljük, és ellenszegüljenek a FÁK (Független Államok Közössége) belső határainak átjárhatóvá tételére vonatkozó orosz javaslatoknak (Kuzio 1998a).

A „másik” felépítése tehát egyaránt függvénye a bel- és külpolitikának. A nemzetépítő elitek a saját-csoport (pl. az ukránok) az idegen „másokkal” szembeállított, belső hasonlóságainak hangsúlyozásával törekednek a nemzeti integráció megvalósítására. „Így a nemzet létehez szükséges valamely külső csoport, amellyel szemben a saját-csoport egysége és egyneműsége próbára tehető.” (Triandafyllidou 1998: 598). Ez a „másik” ideológiai, etnikai vagy területi szempontok, illetve ezek kombinációi alapján határozható meg. Számos, a közelmúltban függetlenné vált állam esetében, ahol a nemzeti identitás körvonalai, a „másik” múltbeli tettei, sőt a „másik” kiléte még vita tárgya, a kérdésben még az elitek körében sincs egyetértés (Shulman 1999.).

Oroszországot zavarba ejtik az ukrán elit kitartó nemzet- és államépítési törekvései, mivel ezek nincsenek összhangban a külvilágról alkotott hagyományos nézetével, miszerint Ukrajnának Fehéroroszország példáját kellene követnie. Ukrajna nemzetállammá válási törekvéseinek így jelentős hatásai lesznek az orosz identitásra, negatívak (Shils 1995:107) és pozitívak egyaránt. Az ukrán elitek azáltal, hogy visszautasítják az Oroszországgal való „újraegyesülés” minden formáját, arra ösztönzik Oroszországot, hogy feladja birodalmi törekvéseit az Orosz Federáció keretein belüli, polgári (*civil*) nemzetépítés javára. Ilyen körülmények között az orosz „én”-tudat is változásra, fejlődésre kényszerül.

Az ukrán nemzeti identitás megteremtése

A „MÁSİK” SZEREPE

A kollektív nemzeti öntudat megkívánja a saját, elismert határain túli „mások” létének minimális tudatosítását. A külpolitika jelentős szerepet játszik az állam- és nemzetépítésben, mivel más államoktól különbözőként határozza meg az országot belföldön és nemzetközileg egyaránt. Bármely, a nemzet- és államépítés mellett elkötelezett volt szovjet állam számára központi kérdés szuverenitásának meghatározása, melynek kapcsán elkerülhetetlenül vitába keveredik a méreteinél és hatalmánál fogva regionális hegemóniát gyakorló, vagy legalábbis arra törő Oroszországgal (Barner-Barry és Hody 1995: 344.). 2000 óta, Vlagyimir Putyin elnöksége alatt Oroszország visszanyúlt a korábbi ideológia számos eleméhez, amint azt a szovjet nemzeti himnusz új szöveggel való visszaállítása mutatja. Az új orosz himnusz pártközi, az orosz demokrata pártok többségét is maga mögött tudó konzenzussal vezették be.

Ukrajna erősödő nemzeti önidentifikációja szorosan összefügg önmagának „másoktól” való megkülönböztetésével. Történelmi, kulturális, nyelvi és etnikai szempontból Oroszország áll hozzá a legközelebb, ezért tőle Ukrajnának jóval erősebben el kell határolódnia, mint Közép-Európától. Vologyimir Hriniov, a regionális kérdések volt elnöki tanácsadója, két államnyelv (az orosz és az ukrán), illetve az ukrán-orosz „stratégiai partnerség” híve, azt állítja, hogy „az ukrán politika főiránya hosszú időn keresztül (Leonyid Kravcsuk volt elnök alatt) a lehető legmesszebbre ment és legtávolabbra került Oroszországtól” (Hriniov 1995: 81.).

A nyelv mint a különbözőség egyik lehetséges jelképe kulcsszerepet játszik az önidentifikációban, és gyakran (noha, mint láttuk, nem mindig) jelentős szempont az etnikai közösségek megkülönböztetésében. „A nyelv megkülönböztető funkciója kivételesen fontossá válik, amikor a különbözőség kevés más egyértelmű jelképe áll rendelkezésre, mint az oroszokhoz kulturálisan és vallásilag egyaránt viszonylag közel álló ukránok esetében is.” (Farmer 1980: 123, 211.)

A független Írország nagyrészt angol nyelvű, ám ez keveset számított, mert az ország kultúrája döntően gael, és az angolszász Angliától tenger választja el. A nyelv kérdése fontosabbá válik, ha a kultúrák ütköznek, mint Észak-Írországban. A Sinn Fein a gael nyelv használatát követelte az Észak-Ír

Parlamentben (*Assembly*), hogy bizonyítsa: az ír kultúra elkötelezettje, és hiteles ír nemzeti mozgalom.

Az írországi önenrendelkezés 1922-es elnyerése után lezajlott vita megdöbbenően hasonlít az 1992 utáni ukrainaihoz. A gael, illetve ukrán nyelv ismerete a hazafiasság próbájának számított, ami az asszimilációtól való félelemmel töltötte el az angol anyanyelvű íreket és az orosz anyanyelvű ukránokat. Mindkét országban vita folyt arról, különösen a nyelv kérdésében, hogy a gyarmati múlt mely aspektusaitól kell megszabadulni. Vissza kell-e fordítani, részben vagy akár egészen, az oroszosítást, illetve angolosítást? Egyáltalán, lehetséges-e visszatérni a mitikus prekoloniális korba?

Az orosz nyelvű ukránok sajátos problémát jelentenek. Nyelvi preferenciájuk néha idegen, eurázsiai tájékozódásra enged következtetni, és az orosz nyelvűek (nem csak az orosz etnikumhoz tartozók) nevében fellépni próbáló, illetve katonai közbelépéssel fenyegetőző Oroszország területi törekvéseinek tárgyát képezik. Az orosz anyanyelvűeknek („honfitársaknak”) nyújtott orosz védelem a volt Szovjetunió területén tehát komoly biztonságpolitikai problémát jelent ezen államok, különösen Fehéroroszország és Ukrajna számára, amelyek állandó, független államiságát nem ismerik el. Ugyanakkor arra csábítja az új nemzetállamokat, hogy ukránosítással és pozitív diszkriminációval kíséreljék meg visszafordítani a századok során végbement eloroszosodást. Egyes nyugati szakértők a „nacionalizáló állam” bevezetését bírálták ezt (l. Arel 1995; Kuzio 2001a).

Ukrajna Oroszországgal mint „másikkal” szembeni különbözőségének megteremtése és túlhangsúlyozása azért is szerepet játszott az ukrán politikában, mert kezdetben nemcsak Oroszország, hanem a Nyugat is igen szkeptikusan vélekedett Ukrajna mint független állam túlélési esélyeiről. Franciaország volt elnöke, Valéry Giscard d’Estaing azt fejtegette 1993 februárjában, hogy „Ukrajna függetlensége akkora képtelenség, mint a Rajna-Alpok régió kiválása Franciaországból” (van Ham 1994: 44.). 1992–94 között, mikor a Nyugat FÁK iránti politikája Oroszország elsőbbségéből indult ki, a nyugati kormányok, szakértők és újságírók még mindig a nyugati historiográfiát és szovjetológiát többnyire uraló oroszközpontúság befolyása alatt dolgoztak (l. Motyl 1989, Subtelny 1994.). Ukrajna területi és nyelvi megosztottsága arra készítette a nyugati hírszerzést és újságírókat, hogy az ország közeli felbomlását jósolják. Ez a nézet a gyenge és megosztott nemzeti identitáson, az oroszok és orosz nyelvűek nagy számán, illetve az ukrán nyelvű „nacionalistákkal” való konfliktusaikon alapult (Runner 1994.).

D’Anieri volt az első, aki az orosz-ukrán kapcsolatok normalizálásának sikertelenségét mindkét fél nemzeti identitásának megoldatlan problémáira vezette vissza. Ezek a problémák akadályozták meg a kapcsolatok normalizálását, aminek előmozdítására pedig Kucsma a legmegfelelőbb embernek tekintette magát, amikor 1994 júliusában megválasztották Ukrajna második (és ma is hivatalban levő) elnökének. A valóságban alig volt sikeresebb „nacionalista” elődjénél az Oroszországgal való „stratégiai partnerség” kialakításában. Ezt tükrözi, hogy 1996 óta a két ország közti kereskedelem felére csökkent, a geopolitikai törekvéseik közti távolság növekszik, az 1997-es politikai és 1998-as gazdasági szerződéseket nem ültették át a gyakorlatba, Oroszország kitartóan ellenszegül a FÁK-on belüli szabadkereskedelmi zóna létrehozására tett ukrán javaslatoknak, és nem sikerült normális energia-kereskedelmet kialakítaniuk. Az orosz elitek körében 2000 februárjában végzett felmérés eredményei szerint 84%-uk továbbra is negatívan ítéli meg Ukrajna politikáját (Zerako Nedeli, 2000 április 15.).

Oroszország „másikként” való meghatározásának belső megosztottsága

Az ukrán szélsőbal (kommunisták és progresszív szocialisták) „Oroszország” és Eurázsia hívei maradnak, és a volt Szovjetunió felélesztésének lehetőségét látják bennük. A szélsőbal, amely 1990-ben a szavazatok 30%-t kapta, a Nyugatban és az új, poszt-szovjet és antikommunista Oroszországban *egyaránt* a „másikat” látja. A baloldal számára a Nyugat az Ukrajnát „gyarmati” sorba kényszerítő NATO-ról, Nemzetközi Valutaalapról és Világbankról szóló régi szovjet sztereotípiákat jeleníti meg. Az Ukrán Kommunista Párt vezetője, Petro Szimonenko szerint „Ukrajna már semmilyen jelentős bel- vagy külpolitikai kérdésben nem dönthet tengeren túli urai beleegyezése nélkül.” Ezért a kormányprogramok és elnöki rendeletek állítólag a Valutaalap és hasonló szervezetek által szerkesztett iratok ukrán fordításai. „Mindezeknek az a legfőbb következménye, hogy Ukrajna gyarmatosítása folytatódik.” (Holos Ukraiiny, 1977. november 21.)

Borisz Jelcin volt orosz elnök új, antikommunista Oroszországa, annak oligarcháival, privatizációjával, vesztes társadalmi rétegeivel és posztkommunizmusával ugyancsak „másiknak” számít az ukrán baloldal szemében. Az ukrán baloldal és orosz megfelelője mindkét állam poszt-szovjet fejlődésének teljes visszafordítására törekszik, bármily lehetetlen is ez, és a Nyugatot valamint „hazai bábjait” hibáztatják a szovjet éra belföldi és külpolitikai „vív-

mányainak” szétzúzásáért. Ezért Ukrajna nyugati integrációjának (azaz „Európába való visszatérésének”), vagy egy klánok és oligarchák vezette Orosz Föderációhoz való csatlakozásának alternatívájaként a Szovjetuniót szeretnék visszaállítani.

Az ukrán kommunisták szilárdan hiszik, hogy a volt Szovjetunió részeként Ukrajna jóval nagyobb szuverenitásnak örvendett, mint ma. Mivel az ukrán kommunisták ideológiailag a keleti szlávok egységét hirdetik, nem látanak lényeges különbséget az oroszok és ukránok között (ehhez a nézethez Lukasenko fehérorosz elnök is közel áll.) Ezért támogatják az orosz mint második államnyelv bevezetését, és az oroszoknak második államalkotó nemzetként való alkotmányos elismerését (szemben az 1996 júniusi alkotmánnyal, mely nemzeti kisebbségnek tekinti őket.)

A szélsőséges baloldalnak nehéz bel- és külföldi kihívással kell szembenéznie (Haran és Majboroda, 2000.) Ha nem lép szövetségre a mérsékelt baloldali szocialista és parasztpártokkal, sosem tehet szert annyi szavazatra, hogy jelentős erőt képviseljen a parlamentben vagy az elnökválasztáson. Noha a szociális és gazdasági válság miatt sokan érthető nosztalgiával emlékeznek a szovjet múltra, nem felejtették el a szovjet rendszer politikailag és emberjogilag negatív vonatkozásait sem. Egy olyan párt, mint a kommunista, amely a volt Szovjetunió feltámasztását hirdeti, soha nem fog parlamenti többséget vagy elnökválasztást nyerni, amint azt az ukrán kommunisták vezetőjének 1999-ben, az elnökválasztás második fordulójában elszenvedett veresége bizonyítja.

A szovjet múlt tehát vegyes érzelmeket ébreszt az ukrán lakosságban, amely azt szociálisan és gazdaságilag pozitív, ám politikailag negatív „másiknak” látja. Az utóbbi felfogás csak erősödni fog, amint egyre több ember szocializációját határozza meg a szovjet rendszer negatív aspektusait, például a hétmillió emberáldozatot követelő, mesterségesen keltett 1933-as éhínséget tárgyaló új ukrán történetírás. 2000 volt az első év, amikor Ukrajna gazdasági növekedést tudott felmutatni, és ha a gazdasági helyzet tovább javul, a szovjet múlt utáni nosztalgia a kommunista kemény magra korlátozódik majd.

A kommunistáknak a volt Szovjetunió feltámasztása iránti vágya gyakorlatilag elszigeteli őket a politikai paletta államiság-ellenes oldalán, szemben a mérsékelt baloddallal, például a szocialistákkal, akik az ukrán államiság védelmében hajlandók szövetségre lépni a közép- és jobbközép pártokkal. Az egykori Szovjetunió feltámasztásának programja miatt az Orosz Kommunista Párttal is ellentétbe kerülnek. A keményvonalas Ukrán Kommunista Párt balra helyezkedik el orosz társához képest, és ellensége az ukrán nacionalizmus-

nak és államiságnak. Valószínűleg csak egy olyan új Szovjetuniót fogadna el, amely a régivel ellentétben egy új, egyenlőség-elvű konföderációra épülne. Ezzel ellentétben az Orosz Kommunista Párt inkább nacionalista és imperialista, mint kommunista, és orosz vezetés alatt, nem egyenlő felek konföderációjaként próbál létrehozni egy új uniót. Gennagyij Zjuganov orosz kommunista vezető szerint a „nemzeti eszme” és Oroszország mint „nagyhatalom” fontosabb a kommunizmusnál (Urban 1998.).

A szélsőjobb természetesen a másik véglelet képviseli (Kuzio 1977). Az Ukrán Nacionalista Kongresszus és az Ukrán Nacionalisták Szervezetének olyan szlogenjei, mint a „Kijev versus Moszkva” világosan tükrözik végletes, Oroszország mint „másik” képüket. Dmitro Doncov, a legbefolyásosabb ukrán integracionista-nacionalista ideológus, Ukrajnát mint az európai civilizáció védőbástyáját állította be a „Kelet ázsiai, moszkovita hordáival” szemben (Motyl 1980: 61–85.).

Oroszországnak mint „másiknak” ez az etnikai definíciója egyaránt ellentétes az Ukrajnában élő oroszokkal (etnikai nacionalistákként nem támogatnak egy polgári, befogadó államot), valamint az Orosz Föderációban élőkkel szemben. Az Ukrajnában élő oroszokat ötödik hadoszlopnak tekinti, amelyet szigorúan, kemény megszorításokkal vagy kiutasítással kell kezelni (Shved 1994:81.). A liberális demokrácia ellenségeiként kidolgozott etnokratikus állam-tervezetük az egymást uraló nemzeti csoportok piramisának csúcán helyezi el az ukránokat. A „Kijev versus Moszva” integracionista-nacionalista ideológiája Ukrajnát mint Európa legkeletibb bástyáját, és Oroszországot mint Ázsia részét látatja.

A jobbközép tudatosabban próbálja megkülönböztetni a „mi oroszainkat” (azaz az ukrainaikat) „*azoktól* az oroszok”-tól (azaz az Orosz Föderációban élőkötől), akik a „másikat” képviselik. Ők tehát nem tagadják, hogy az Ukrajnában élő oroszok tagjai a polgári nemzetnek. Az orosz „másikat” etnikai-területi kritériumok alapján határozzák meg, vagyis az Orosz Föderációként és annak orosz lakosaiként, akik nem hajlandók elfogadni az ukránokat külön etnikumnak, valamint a független Ukrajnát állandó képződménynek. A jobbközép politikai pártok, mint a *Ruh*, Ukrajnát egyöntetűen Európa részének, míg Oroszországot, nacionalista társaikhoz hasonlóan, jobbra Európán kívülinek tartják. Ezeket az álláspontokat az 1. ábra foglalja össze.

A vélemények elsősorban azon a téren oszlanak meg, hogy Oroszország tekintendő-e a „másiknak”, és merre kell Ukrajnának a jövőben tájékozódnia (Európa vagy Eurázsia felé). Ezek a kérdések valószínűleg jobban megosztják

a centrista liberálisokat és szociáldemokratákat, mint bármely más ukrán politikai erőt. A Kucsma-barát centripártok, mint a Népi Demokraták, az Egyesült Szociáldemokrata, a Liberális és A Regionális Újjászületésért Párt Ukrajnát és Oroszországot egyaránt Európa részének tartják, és nem látnak semmi ellentmondást abban, hogy Ukrajna Oroszországgal együtt térjen vissza Európába (l. a 2. ábrát.) A Liberális Párt központi lapja az *Ukrajna-Európa-Szvit (Ukrajna-Európa-Nagyvilág)* nevet viseli. Másrészt a Régióközi Reformtömörülés (MRBR), amelynek az 1994-es parlamenti és elnökválasztás alatt a hivatalban levő Kucsma elnök volt az egyik vezetője, de amelytől azóta eltávolodott, jóval inkább oroszbarát irányultságú. Ők Oroszországban „stratégiai partnert” látnak, úgy érzik, hogy Ukrajnának nem lesz esélye az „európai újraegyesülésre,” és ezért azt hirdetik, hogy Ukrajnának Eurázsia-ban kell megtalálnia a helyét.

1. ábra. *Ukrán politikai pártok viszonyulása Oroszországhoz*

<i>Politikai irányultság</i>	<i>Oroszország mint „másik”</i>	<i>Orosz kisebbség</i>
Volt nemzeti kommunisták	Etnikai-területi és ideológiai (posztkommunista Oroszország)	Inkluzív
Nacionalisták	Etnikai	Ötödik hadaszklop
Jobbközép	Etnikai-területi és ideológiai (volt Szovjetunió)	Inkluzív
Centrum	Területi és ideológiai (volt Szovjetunió)	Inkluzív
Baloldal	ideológiai (poszt-kommunista Oroszország)	Inkluzív

2. ábra. *Ukrán politikai pártok nézetei Ukrajna és Oroszország Európához, illetve Eurázsiahoz való tartozásáról*

<i>Politikai irányultság</i>	<i>Európa</i>	<i>Eurázsia</i>
Nacionalisták	Ukrajna	Oroszország
Jobbközép	Ukrajna	Oroszország
Centrum	Ukrajna és Oroszország	Oroszország
Baloldal	Sem Ukrajna, sem Oroszország	Ukrajna és Oroszország

A centrum egyetért a jobbközéppel abban, hogy a volt Szovjetunió túlnyomóan „másik,” leszámítva bizonyos kérdéseket, például a Szovjetunió szerepét a második világháborúban. Ám míg a jobbközép az egész szovjet múltat negatívan értékeli, ők a középutat választva azt vallják, hogy a történelmi szovjet múltnak pozitív és negatív oldalai egyaránt voltak. Például míg az elsősorban Nyugat-Ukrajnában népszerű jobbközép a második világháború szovjet hadseregét megszálló erőnek látja, akárcsak a három balti állam államalkotó nemzeteinek többsége, a délkelet-ukrajnaiak, akiknek körében a centristák és baloldaliak a népszerűbbek, jóval kiegyensúlyozottabban (azaz kevésbé fekete-fehéren) látják a kérdést. Mivel képtelenek eldönteni, ki a „másik,” és kényes bel- vagy külpolitikai kérdésekben középutas megoldások felé hajlik, a jobb- és baloldal egyaránt ideológiátlansággal és kozmopolitizmussal vádolja a centrumot, amely szerintük képtelen egy egységesítő „nemzeti eszmét” kidolgozni (ld. Szimonenko ukrán kommunista vezető szavait, *Dzerkalo Tizhnia*, 2000. december 16.).

Az ukrán centrum és jobbközép megosztottsága az oka, hogy a belső reformpárti erők nem tudtak egységbe szerveződni, és a kilencvenes években mindvégig gyengék maradtak (Kubicek 1997.). Mindkét tábor támogatja bizonyos fokig a reformokat, ám külpolitikai, állam- és nemzetépítési kérdésekben különböző véleményen vannak. Ezek a különbségek befolyásolják Oroszországról mint „másikról” alkotott etnikai-területi, területi vagy ideológiai nézeteiket. Amikor azonban a kommunisták az államiságot fenyegetik, mint az 1999-es elnökválasztás második fordulójában, a centrum és a jobbközép mindig szövetségre lép az államiság védelmében.

A centrum és jobbközép 2000 elejéig maradt megosztott, amikor egy nem baloldali, centrum- és jobbközép pártokból álló többség megszerezte a parlament irányítását. A parlamenti többség pusztán a baloldallal szembeni ellenségességében egységes, a nemzet- és államépítésről, a belső reformról és a követendő külpolitikáról vallott nézeteiben nem. Parlamenten belül és kívül egyaránt az ukrán nemzeti identitás, illetve a „másik” meghatározásának kérdése osztja meg őket leginkább. Szövetségük törekvése akkor mutatkozott meg, amikor a 2000 novemberében kiobbant botrányban Kucsma elnököt egy kritikus újságíró meggyilkolásának jóváhagyásával vádolták. A független Ukrajna történetében először a jobbközép és baloldali pártok összefogtak a centrum ellen, amely kitarzott az oligarchikus centrupártokat támogató Kucsma elnök mellett.

Oroszország mint konstitutív „másik” Ukrajna számára

Az 1991. augusztus 24-én kikiáltott függetlenség kérdésében létrejött nemzeti konszenzus, az 1991 decemberi népszavazás eredménye, ahol a lakosság 92%-a hagyta jóvá azt, nem érthető meg a „hatalmi párt” (azaz a de-ideologizált volt nemzeti kommunisták) szerepének figyelembe vétele nélkül. A párt feladta szovjet kötődéseit, nem írta alá Mihail Gorbacsov szövetségi szerződését, és a függetlenség-párti *Ruh*-hal lépett szövetségre. Noha ebben némi területi patriotizmus is szerepet játszhatott (Ukrajnában a nemzeti kommunizmus hagyománya az 1917–1921-es időszakra megy vissza), a döntő tényező valószínűleg az Oroszországban zajló folyamatoknak való ellenszegülés volt. Borisz Jelcin elnök alatt Oroszország győzedelmes antikommunista, szabadpiac-párti időszakát élte, amit az ukrán volt nemzeti kommunisták fenyegetőnek éreztek.

Következésképp 1991–94 között Kravcsuk, Ukrajna első elnöke a nemzet- és államépítést tette meg prioritásának, nem foglalkozott a reformokkal, és magáévá tette a jobbközép etnikai-területi nézeteit Oroszországról mint „másikról.” (Sporluk 1992: 105.) Mikor a három keleti szláv vezető 1991. december 7–8-i találkozásán a Szovjetunió feloszlásáról döntött, csupán Gorbacsov iránti ellenszenvük kötötte őket össze (ld. D’Anieri et.al. 1999: 10–44.). A FÁK-ot létrejötté óta két táborra osztotta az a kérdés, hogy orosz vezetés alatti konföderációnak legyen-e, amit minden párt támogat, vagy a nemzet- és államépítést lehetővé tevő „civilizált válás” útjára kell-e lépnie (Ukrajna).

Hogy az ukrán „hatalmi párt” szembefordulása Oroszországgal nem volt mentes területi (bár nem feltétlenül etnokulturális) nacionalista elemektől, jól mutatja kiállása Ukrajna függetlensége mellett, valamint az, hogy Kucsma, Kravcsuk utóda folytatta elődje nemzet- és államépítő politikáját.

Kucsma 1994 júliusi elnökké választása után Oroszországban már nem láttak ideológiai veszélyforrást (ellentétben a katonai vagy bomlasztó fenyegetéssel), mint elődje, Kravcsuk alatt. 1994 októberében Kucsma gazdasági reformokat vezetett be, és így az orosz reformot nem látta fenyegetőnek a vezető elitek érdekeire nézve, mint a nemzeti kommunisták Kravcsuk alatt. Oroszország Ukrajna „másikaként” való megítélése területi-etnikairól területire változott. Az Oroszországgal való újraegyesülést csak a baloldal hirdeti, és mindkét reform-párti tábor (a centrum és a jobbközép) elítéli a reformellenes és neo-szovjet Lukasenko Fehéroroszországnak ezirányú lépéseit.

Ennek ellenére a jobbközép és a centrum etnikai-területi, illetve területi szempontok alapján gondolja el a nemzetépítést és a „másikat.” Ezért vádolhatja a jobbközép a centrumot azzal, hogy azért elégedettek a status quo-val, mert kevésbé lelkesednek az ukrán nyelv felemeléséért és az orosz lefokozásáért. Ám a szimbólumok, évfordulók, történetírás és az államiság fenyegetettségének kevésbé ellentmondásos kérdéseiben nézeteik hasonlóak (Birch 2000.).

Kravcsuk, a korábbi elnök Oroszországban látta a „másikat,” akivel szemben Ukrajna felépítheti új nemzeti identitását, és ez „ideális lehetőséget teremtett egy ilyen nemzetépítés számára.” A fekete-tengeri flotta, a Krím félsziget, a volt szovjet létesítmények és a meglévő orosz-ukrán határok elismerése mind hasznos eszköznek bizonyultak Oroszország „másikként” való megkonstruálásában. Ám ennek a „másiknak” a létrehozásában az ukrán elitnek óvatosan kellett kezelniük „a mi oroszaink” és „azok az oroszok,” azaz az Orosz Föderációban élők közti különbségtétel problémáját, ami veszélyes kötéltánc-mutatványokat igényelt (I. Motyl 1995.). Egy ukrán kutató így jellemzi az oroszok és ukránok viszonyát:

...az oroszok hajlamosak a döntően a három keleti szláv nemzet orosz vezetés alatti egyesüléséből létrejött szláv ortodox civilizáció részének tekinteni Ukrajnát; az ukránokban erősen él önmaguknak mint független nemzetnek a tudata, amely számára az oroszok csak a „másikat” képviselik (Polokhalo 1995: 336–7.)

Mikor 1991-ben Kravcsuk parlamenti szóvivőként Németországba látogatott, követelte az ukrán tolmáchoz való jogát. Az orosz média képviselői azzal gúnyolták ki ezt a kérést, hogy az olyan nevetséges, mint ha egy bajor Moszvában olyan tolmácsot kérne, aki bajor nyelvjárásra fordít (Laba 1996:12.). Ők mindmáig az orosz identitáson belül, annak területi csoportjaként határozzák meg az ukránokat. Oroszország Ukrajnához való viszonyulása azon a meggyőződésen alapszik, hogy Ukrajna függetlensége „átmeneti eltévelyedés.” Az orosz média szerint az ukrán nép szeretne „újraegyesülni” Oroszországgal, de ebben a korrup, „nacionalistává” vált, egykori nemzeti szocialisták akadályozzák (Miller 1996; Velychenko 1993, 1994.). Az oroszok kétharmada nem tekinti az ukránokat önálló nemzetnek (Subtelný 1995: 190; I.m. Lester 1994.).

Az orosz parlament elleni 1993-as katonai támadás Jelcin alatt, a csecsenföldi katonai beavatkozás, és az Oroszország vezette FÁK-on belüli integráció pártolása jól illeszkedik az Oroszországot történelmi, imperialista, tekintélyelvű „másikként” meghatározó sztereotípiába. Ez pedig a jobbközép

és centrum-pártok negatív, etnokulturális, illetve területi sztereotípiáit táplálja. Csecsenföldet sem Ukrajnában, sem számos más volt szovjet köztársaságban, például a balti államokban nem tekintik „Oroszország” szerves részének, hanem a cári birodalomba és a Szovjetunióba erőszakkal betagozott területnek. Szimpatizálnak továbbá az 1944-es csecsen és krími tatár „etnikai tisztogatásokkal” is. Végső soron attól félnek, hogy Oroszország brutális csecsenföldi beavatkozását újabbak követhetik a volt Szovjetunió területén. Noha az ukrán hatóságok (*officials*) épp emiatt következetesen kiálltak Oroszország (és Szerbia) területi integritása mellett, ezt a Csecsenföldön és Koszovóban alkalmazott módszerek kritikájával ellensúlyozták.

A kilencvenes évek csecsenföldi konfliktusai idején az Oroszországgal való újraegyesülést támogatók aránya Ukrajnában a lakosság megközelítőleg egyharmadáról egynegyedére, a kommunista választók kemény magjára redukálódott. Ebben az egyik leglényegesebb tényező az a félelem volt, hogy ha Ukrajna csatlakozna a FÁK Kölcsonös Biztonsági Egyezményéhez (KBE), az ország belesodródhatna a volt Szovjetunió területén kirobbanó más konfliktusokba. Az ukrán elit hangsúlyozta, hogy ukrán csapatok a FÁK területén csak az ENSZ vagy az EBESZ, nem pedig a FÁK mandátumával vehetnek részt békefenntartó missziókban. Még Fehéroroszország, Oroszország leglelkesebb szövetségese is *rendelkezik egy kiválási záradékkal / fenntart magának egy záradékot a FÁK-KBE-ben, amely nem engedi, hogy az elnök „forró övezetekbe” fehérorosz csapatokat küldjön a FÁK területén. Ukrajna nem is csatlakozott a FÁK-KBE-hez.*

A SOTSIS-Gallup intézet 1995 tavaszán Ukrajnában végzett mérvadó közvélemény-kutatása szerint a megkérdezettek 74%-a negatívan vélekedett Oroszország csecsenföldi katonai beavatkozásáról. Az orosz lépéssel csak 9% értett egyet. A katonai beavatkozást leghevesebben Közép- és Nyugat-Ukrajnában ellenezték. Az orosz beavatkozást támogatók aránya még a Krím félszigeten is csak 16% volt (majdnem kétszerese az országos átlagnak, de még mindig igen kis arány.) A megkérdezetteknek csak 6%-a vélekedett úgy, hogy az állam bármilyen áron fenntarthatja területi integritását (*Demokratychna Ukraina*, 1995. március 2.)

Az ukrán népesség véleménye a jelenlegi, 1999 óta tartó csecsenföldi konfliktusról csak kevéssé változott. Az ukrán vezetés elvileg támogatja Oroszországot területi egységének védelmében, ám elítéli a biztonsági erők (*security forces – katonaság, fegyveres erők, vagy más is?*) által használt eszközöket. Ezt a nézetet az ukránok 30%-a támogatja. A megkérdezettek többsége (61%)

vagy ellenzett bármilyen katonai akciót, így azokat is, amelyek a vérontáshoz vezettek, vagy teljesen elítélték a csecsenföldi orosz politikát (*Den'*, 1999. december 7.; 19% nem válaszolt.) Az ukránok körülbelül kétharmada – háromnegyede elítélte, és ítéli el továbbra is azt, ahogy Oroszország 1995 óta a csecsen konfliktust kezeli.

Ukrajna nem örökölt egységes nemzeti identitást. Poszt-szovjet nemzet- és államépítése így összefonódik az identitása létrehozásának, valamint a szomszédok „másikként” való meghatározása módja fölötti vitákkal. Ez az identitás a szomszédokkal való feszültségek során formálódik, mivel bármilyen identitásnak szüksége van időben folyamatosan alakuló „másokra” (Prizel 1998:18.). Különösen áll ez a nemrég függetlenné vált államokra (mint Ukrajna), amelyek kulturális és politikai ellenszenvet táplálnak a volt birodalom ellen: ez társadalmi-politikai igazságtalanság-érzésekben, kulturális védekezési reakciókban, múltba fordulásban, és a nemzetközi illetve európai integrációból való kizorulás által kiváltott frusztrációkban nyilvánul meg (Prizel 1998: 23–24.)

William Zimmerman (1998) szerint az ukrán és orosz identitás eltávolodik egymástól, és ez a külvilágról alkotott képükben a legnyilvánvalóbb. „Egyértelműnek tűnik, hogy az ukránok politikai világukról alkotott fogalmai mindhárom régióban lényegesen különböznek az Oroszország három európai régiójában megkérdeszettekétől” (52. o.). Az oroszok jóval hajlamosabbak agresszív külpolitikát folytatni a külvilág felé (pl. a NATO-bővítés kérdésében). Így az orosz és ukrán külpolitika eltér egymástól, és „az ukránok válaszai többnyire olyan mögöttes szempontok alapján fogalmazódnak meg, amelyek, az oroszokéival ellentétben, egyben a külpolitikai párbeszéd kereteit is adják” (Zimmerman 1998:53.). Ez világosan meglátszott 1999-ben, mikor az ukrán vezető elitek és a lakosság egyaránt jóval visszafogottabban reagált Koszovó és Szerbia NATO általi bombázására. Ukrajna például, Oroszországgal ellentétben, soha nem függesztette fel a NATO-val való együttműködést. A NATO Információs Központot Moszvában bezárták, de Kijevben nem.

Európa vagy Eurázsia?

Az Európába való „visszatérési” kísérlet vagy az Eurázsiaiban maradás melletti elköteleződés vitája a kilencvenes évek közepén, Kucsma megválasztása után volt a legélesebb Ukrajnában, mert a jobbközép attól félt, hogy Kucsma elfogadja a poszt-szovjet status quo-t, leállítja a nemzetépítést, és visszatér

Oroszországhoz (*Holos Ukraiiny*, 1995. december 12.; *The Ukrainian Weekly*, 1996. február 25.). Mi legyen Ukrajna „stratégiai választása,” Európa vagy Eurázsia? (*Chas*, 1995. december 22.; *Holos Ukraiiny*, 1995. november 4., november 18.; *Molod' Ukraiiny*, 1996. január 18.). Az „Európa” és „Eurázsia” közötti választás úgy is értelmezhető, mint a „fehérorosz” vagy a „lengyel út” (azaz az eurázsiai, illetve európai út) melletti döntés. Erről így ír egy ukrán szerző: „véleményünk szerint, a „fehérorosz” megoldás nemzeti katasztrófát jelentene Ukrajna számára.” Ezzel szemben ő a nyugat-európai gazdasági és katonai-politikai struktúrákba való beilleszkedési törekvést jelentő „lengyel utat” javasolja (*Kivski Vidomosti*, 1995. december 20.). „Az Ukrajna és az Egyesült Államok, illetve Európa közti partnerség gondolata nagy lelkesedést ébreszt Ukrajnában – teszi hozzá egy másik szerző –, ám némileg gúnyos pillantásokat vált ki Nyugaton és Oroszországban” (*Most*, 1995. október 1.).

A volt Szovjetunió szétesése után Kravcsuk, az akkori ukrán elnök Európa felé fordult. Az akkori külügyminiszterrel, Anatolij Zlenkóval együtt az „Európába való visszatérést” és az orosz „másiktól” való eltávolodást tekintette Ukrajna stratégiai prioritásának. Ezért a FÁK-ot pusztán időleges képződménynek, a „kulturált válás” eszközeként tekintették, amellyel elkerülhető a volt Jugoszláviában bekövetkezett vérontást. Ezért gazdasági kérdésekre korlátozta Ukrajna FÁK-beli tevékenységét, miközben megpróbált a lehető legnagyobb mértékben integrálódni a nyugati világba, Közép-Európába, illetve a Fekete-tengeri régióba. Ukrajna csak annak szegül ellen, hogy létrejöjjenek a FÁK nemzetfölötti struktúrái és szimbólumai, ezért utasítja vissza következetesen a FÁK kartájának ratifikációját. Ugyanakkor Ukrajna készítette el a Fekete-tengeri Kereskedelmi Egyezmény kartájának tervezetét, mert ebben a szervezetben nem lát veszélyt szuverenitására, szemben az újjáélesztett FÁK-kal, amelyet nevéől eltekintve mindenben a volt Szovjetunió megfelelőjének tekintene.

Centrumpárti politikusként Kucsma megpróbálta a lehetetlent: sorozottabba vonni a kapcsolatokat Oroszországgal és a FÁK-kal, ugyanakkor az Európához való közeledéssel megőrizni az ország függetlenségét. Kucsma kiúttalan helyzetbe került, mert „a kör négyesögesítésére” vállalkozott: a Kucsma-kormányzat szándékai, politikája, céljai és retorikája azzal fenyegetnek, hogy Ukrajna elveszti Oroszországgal szembeni önálló identitását” (*Burant* 1995: 1137.). Ukrajna „ősi” orosz kapcsolatainak hangsúlyozásával közép-európai kapcsolatait gyengíti, amelyek az „Oroszországtól különböző ukrán identitás alapjai.” *Burant* (1995) szerint „az efféle megnyilatkozások

Oroszországban azok malmára hajtják a vizet, akik nem tudják elképzelni Ukrajna tőlük független létezését” (1139. o.).

A Kucsma körüli centrum-pártok és vezetőik úgy próbálnak egyensúlyt teremteni, hogy egyszerre hangoztatják Ukrajna és Oroszország „Európába való visszatérésének” közös vágyát (azaz nem tagadják, hogy Oroszország Európa része lenne, mint általában a jobbközép), felszámolva az etnicitást mint a két állam „másságának” hordozóját. Ez a lehetetlen vállalkozás bizonytalan, többirányú külpolitikát eredményezett, amely az USA-t és Oroszországot egyaránt „stratégiai partnernek,” Ukrajnát pedig a terjeszkedő NATO és a FÁK közötti semleges, egyik tömbhöz sem tartozó állammak tekinti.

Kucsma alatt Ukrajnát többé nem az imperialista Oroszországot Európától távontartó „ütközőként,” hanem Európát Oroszországgal összekötő „híd-ként” írták le. Ukrajna „híd”-szerepe, ellentétben a Kravcsuk alatt hangoztatott „ütközővel,” Oroszországot negatív „másikként,” etnikai-területi szempontok alapján határozza meg. Ukrajna továbbra is bizalmatlan az oroszok szándékaival szemben, ami csak erősödött a kilencvenes évek végén, Oroszország és Fehéroroszország egyesülésének határozottabb körvonalozódásával. Ezt a lépést valamennyi megmaradt FÁK-ország Fehéroroszország Oroszországnak való behódolásaként és szuverenitása feladásaként értékeli. Ezért egyetlen állam sem csatlakozott az unióhoz, még olyan oroszbarát országok sem, mint Kazahsztán vagy Örményország. 1997 végétől Ukrajna az orosz szándékok FÁK-beli érvényesülésének regionális ellensúlyozására a a regionális, nyugat-barát, a FÁK-beli integrációt ellenző GUUAM (Grúzia, Ukrajna, Üzbegisztán, Azerbajdzsán, Moldova) csoport létrehozásán dolgozott FÁK-on belül (Kuzio 2000.).

Az a körülmény, hogy Oroszország képtelen véglegesnek elfogadni Ukrajna függetlenségét, és egyenlő félként kezelje, a közeljövőben sem fog megváltozni. Ez azt jelenti, hogy Oroszország továbbra is etnikai-területi „másik” marad az ukrán jobbközép, illetve területi „másik” a centrum és vezetői számára. Az ukrán baloldal számára ugyanakkor „Oroszország,” akárcsak a volt Szovjetunióban, magát a Szovjetuniót, illetve annak pozitív vívmányait jelenti.

Amint Oroszországban fokozatosan kialakul a polgári nemzet, Ukrajna független államként való elfogadottsága is nőni fog, ami az ukrán elitek számára csökkentheti annak a szükségét, hogy Oroszországot negatív „másikként” határozzák meg. Noha a magabiztosabb orosz nemzet kialakulásával csökkenni fog az ukrán függetlenség fenyegetettsége, a „másik” meghatározásának

módja is változhat. Az ukrán nemzetépítés továbbra is ki fogja élezni az Oroszországgal szembeni különbségeket, különösen az oktatás, történetírás és mítoszok terén. Amint egyre több ukránban tudatosodik a vezetőik által tragikusként ábrázolt történelmük, egyre nagyobb számban csatlakozhatnak a jobbközép táborhoz – ahogy a balti államokban történt –, azok számát növelve, akik Oroszországban etnikulturális „másikat” látnak.

„Én” és „másik” viszonya az orosz-ukrán kontextusban nyilvánvalóan jóval bonyolultabb, mint első látásra tűnik.

Következtetések

E tanulmány végén két következtetést kell levonnunk. Az első az, hogy a területi alapon álló birodalmaktól függetlenné vált, nemzet- és államépítésbe fogó országokban a nemzeti identitás kialakítása szükségszerűen rákényszeríti a vezető eliteket, hogy *megvitassák* a „másik” kilétét. Ukrajna példáján mutattunk rá, hogy a hozzá hasonló, nemrég függetlenné vált államok vezető elitjei (és még inkább a lakosság tömegei) képtelenek konszenzusra jutni a „másik” kilétét illetően.

Négy ukrán politikai csoportot különítettünk el aszerint, hogy miként határozzák meg a „másikat.” A nacionalista jobboldal valamennyi orosz, bel- és külföldieket egyaránt „másiknak” tekint, míg a szélsőbal a Nyugatban látja a „másikat”. A jobbközép egy inkluzív polgári állam mellett foglal állást, amelyből nem zárja ki az Ukrajnában élő oroszokat sem. Az orosz „másikról” alkotott képe azonban etnikai-területi jellegű (azaz a teljes Oroszországot felöleli), és a nacionalista jobboldalhoz hasonlóan elítéli az egész cári, illetve szovjet múltat.

A legellentmondásosabb a centrum felfogása, mert tagjai közül sokan orosz anyanyelvűek, illetve egykori magasrangú szovjet funkcionáriusok. Ezért középutas megoldást javasolnak, amely Oroszországot területi, és nem etnikai vagy kulturális „másiknak” tekinti. Am egyetértenek a jobbközéppel a kommunizmus „másikként” való meghatározásában, ami egységbe fogja őket a baloldallal szemben. Mindazonáltal a centrum hajlamos szűrkiéneket lefesteni a szovjet kor egyes periódusait, és e tekintetben szemben áll mind a kommunistákkal, akik a teljes szovjet múltat pozitívan szemlélik, mind a jobbközéppel és a nacionalistákkal, akik negatívan ítélik meg.

Második következtetésünk az, hogy a nemzeti identitások kialakítására tett kísérletek nehezebbek és konfliktusosabbak, ha ezek az identitások szoro-

san összefonódnak, és az egyik fél nem hajlandó a másik felet különálló, független partnerként elfogadni. Oroszország képtelen elfogadni az ukránok és fehéroroszk különválását, ami két utat nyit meg előttük: vagy szoros függőségi viszonyba kerülnek Oroszországgal, mint Fehéroroszország, vagy távolodástartó, ellenséges országok lesznek, mint amilyenek az orosz elit ma Ukrajnát látja. Oroszország szerint a fehérorosz út Ukrajna általi visszautasítása rendhagyó, és a nyugati intrikák következménye. Így az a véleményünk, hogy az országok nyelvi és kulturális közelsége *több* – nem pedig kevesebb – konfliktus forrása a nemzeti identitás terén.

Ahogy az ukrán „én” egyre inkább behatárolt saját-csoportként konstituálódik, az arra is kihat, amint Oroszország meghatározza saját nemzeti identitását. Befolyásolja ugyanakkor a külvilággal való kapcsolatait is, mert a független ukrán állam annak belátására készíti, hogy többé nem „nagyhatalom.” Ez viszont arra fogja kényszeríteni az orosz eliteket, hogy birodalmi törekvések helyett a polgári nemzetépítésre összpontosítsanak.

Fordította: Vincze Hanna Orsolya

BIBLIOGRÁFIA

- Alonso, A.M. (1994) “The Politics of Space, Time and Substance: State Formation, Nationalism, and Ethnicity”, *Annual Review of Anthropology* 23: 379–405.
- Arel, D. (1995) “Ukraine: The Temptation of the Nationalizing State”, in V. Tismaneanu (ed.) *Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia*, pp. 157–188. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
- Arel, D. – V. Khmelko (1996) “The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine”, *The Harriman Review* 9(1–2): 81–91.
- Armstrong, J.A. (1982) *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Barner-Barry, C. – C.A. Hody (1995) *The Politics of Change: The Transformation of the Former Soviet Union*. New York: St Martin’s Press.
- Birch, S. (2000) *Elections and Democratization in Ukraine*. London: Macmillan.
- Bruckmuller, E. (1993) “The National Identity of the Austrians”, in M. Teich – R. Porter (eds) *The National Question in Europe in Historical Context*, pp. 157–188. Cambridge: Cambridge University Press.
- Burant, S.R. (1995) “Foreign Policy and National Identity: A Comparison of Ukraine and Belarus”, *Europe-Asia Studies* 47(7): 1125–1144.
- Connor, W. (1993) “Beyond Reason: The Nature of the Ethnonational Bond”, *Ethnic and Racial Studies* 16(3): 373–389.

- D'Anieri, P. (1999) *Economic Interdependence in Ukrainian-Russian Relations*. New York: SUNY Press.
- D'Anieri, P. – R. Kravchuk – T. Kuzio (1999) *Politics and Society in Ukraine*. Boulder, CO: Westview.
- Duara, P. (1996) “Historicizing National Identity, or Who Imagines What and When”, in G. Eley – R.G. Suny (eds) *Becoming National: A Reader*, pp.151–178. New York: Oxford University Press.
- Eke, S. – T. Kuzio (2000) “Sultanism in Central-Eastern Europe: The Roots of Authoritarian Populism in Belarus”, *Europe-Asia Studies* 52(3): 523–547.
- Eriksen, T.H. (1993) *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.
- Farmer, K. (1980) *Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myths, Symbols and Ideology in Soviet Nationality Policy*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Finlayson, A. (1998) “Ideological Discourse and Nationalism”, *Journal of Political Ideologies* 3(1): 99–119.
- Furtado, C.F. (1994) “Nationalism and Foreign Policy in Ukraine”, *Political Science Quarterly* 109(1): 81–104.
- Gupta, A. – J. Ferguson (1992) “Beyond »Culture«: Space, Identity and the Politics of Difference”, *Cultural Anthropology* 7(1). 6–23.
- Hall, S. (1996a) “Introduction”, in S. Hall – P. du Gay (eds) *Who Needs Identity? Questions of Cultural Identity*, pp. 1–17. London: Sage.
- Hall, S. (1996b) “Ethnicity: Identity and Difference”, in Geoff E. Suny – R.G. Suny (eds.) *Becoming National: A Reader*, pp. 339–51 New York: Oxford University Press.
- Haran, O. – O. Majboroda (2000) *Ukraiins'ki Livi: Mizh Leninizmom i Sotsial-Demokratieiu*. Kyiv: KM Academia.
- Hryn'iov, V.B. (1995) *Nova Ukraina: Iak ia ii Bachu*. Kyiv: Abrys.
- James, P. (1996) *Nation Formation: Towards a Theory of Abstract Community*. London: Sage.
- Janmaat, J.G. (2000) *Nation-Building in Post-Soviet Ukraine: Educational Policy and the Response of the Russian-Speaking Population*. Amsterdam: Netherlands Geographical Studies.
- Kolsto, P. (2000) *Political Construction Sites: Nation-Building and the Post-Soviet States*. Boulder, CO: Westview.
- Kubicek, P. (1997) “Post-Soviet Ukraine: In Search of a Constituency for Reform”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 13(3): 103–26.
- Kuzio, T. (1997) “Radical Nationalist Parties and Movements in Contemporary Ukraine before and after Independence: The Right and its Politics, 1989–1994”, *Nationalities Papers* 25(2): 211–42.
- Kuzio, T. (1998a) *Ukraine: State and Nation Building*. London: Routledge.

- Kuzio, T. (1998b) “National Identity and Foreign Policy: The East Slavic Conundrum”, in T. Kuzio (ed.) *Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation*, pp. 221–44. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
- Kuzio, T. – M. Nordberg (1999) “Nation and State Building, Historical Legacies and National Identities in Belarus and Ukraine: A Comparative Analysis”, *Canadian Review of Studies in Nationalism* XXVI(1–2). 69–90.
- Kuzio, T. (2000) “Geopolitical Pluralism in the CIS: The Emergence of GUUAM”, *European Security* 9(2): 81–114.
- Kuzio, T. (2001a) “Nationalising States or Nation Building: A Review of the Theoretical Literature and Empirical Evidence”, *Nations and Nationalism* 7(2): 135–54.
- Kuzio, T. (2001b) “History and National Identity among the Eastern Slavs: Towards a New Framework”, *National Identities* 3(1).
- Kuzio, T. (2001c) “Status of Russian Language Again Threatens Ukrainian-Russian Relations”, *RFE/RL Newslines* 5(6).
- Laba, R. (1996) “How Yeltsin’s Exploitation of Ethnic Nationalism Brought Down an Empire”, *Transition* 2(1). 5–13.
- Lester, J. (1994) “Russian Political Attitudes to Ukrainian Independence”, *Journal of Post-Communist Studies and Transition Politics* 10(2): 193–233.
- Miller, A. I. (1996) “Образ Украйны і Украйнтsev в Россиyskoy Presse Posle Raspada SSSR” *Politicheskiye Issledovaniya* 2: 130–5.
- Miller, D. (1995) *On Nationality*. Oxford. Clarendon Press.
- Motyl, A. J. (1980) *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Developments of Ukrainian Nationalism, 1919–1929*. New York/Boulder, CO: Columbia University Press/East European Monographs.
- Motyl, A. J. (1989) „Sovietology in One Country” or Comparative Nationality Studies, *Slavic Review* 48: 83–90.
- Motyl, A. J. (1995) “The Conceptual President: Leonid Kravchuk and the Politics of Surrealism”, in T.J. Colton – R.C. Tucker (eds) *Patterns in Post-Soviet Leadership*, pp. 103–22. Boulder. CO: Westview Press.
- Motyl, A.J. (1998) “After Empire: Competing Discourses and Inter-state Conflicts in Post-imperial Eastern Europe”, in B.R. Rubin – J. Snyder (eds) *Post-Soviet Political Order: Conflict and State Building*, pp. 14–33. London: Routledge.
- Neumann, I.B. (1993) “Russia as Central Europe’s Constituting »Other«” *East European Politics and Society* 7(2): 349–69.
- Neumann I.B. – J.M. Welsh (1991) “The Other in European Self-Definition: A Critical Addendum to the Literature on International Society”, *Review of International Studies* 17(4): 327–48.
- Nieguth, T. (1999) “Beyond Dichotomy: Concepts of the Nation and the Distribution of Membership”, *Nations and Nationalism* 5(2): 155–74.

- Parekh, B. (1994) "Discourses on National Identity", *Political Studies* 42(3): 492–504.
- Penrose, J. (1995) "Essential Construction? The „Cultural Bases” of Nationalist Movements", *Nations and Nationalism* 1(3): 391–417.
- Pieterse, J.N. (1997) "Deconstructing/Reconstructing Ethnicity", *Nations and Nationalism* 3(3): 365–95.
- Polokhalo, V., ed. (1995) *Politolohiia Postkomunizmu: Politychnyi Analiz Postkomunistychnykh Suspilstv*. Kyiv: Politychna Dumka.
- Prizel, I. (1998) *National Identity and Foreign Policy: Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rumer, E.B. (1994) "Eurasia Letter: Will Ukraine Return to Russia?", *Foreign Policy* 96: 129–44.
- Schopflin, G. (1991) "Obstacles to Liberalism in post-Communist Polities", *East European Politics and Societies* 5(1). 189–94.
- Schopflin, G. (1997) "The Functions of Myth and a Taxonomy of Myths", in G. Hosking és G. Schopflin (eds) *Myths and Nationhood*, pp. 19–35. London: Hurst.
- Shils, E. (1995) "Nation, Nationality, Nationalism and Civil Society", *Nations and Nationalism* 1(1): 93–118.
- Shulman, S. (1999) "Asymmetrical International Integration and Ukrainian National Disunity", *Political Geography* 18(8): 913–39.
- Shved, V. (1994) "The Conceptual Approaches of Ukrainian Political Parties to Ethno-Political Problems in Independent Ukraine", *Journal of Ukrainian Studies* 19(2): 69–84.
- Smith, A.D. (1998) *Nationalism and Modernism*. London. Routledge.
- Subtelny, O. (1994) "American Sovietology's Great Blunder: The Marginalisation of the Nationality Issue", *Nationalities Papers* 22(1): 141–55.
- Subtelny, O. (1995) "Imperial Disintegration and Nation-State Formation: The Case of Ukraine", in John W. Blaney (ed.) *The Successor States to the USSR*, pp. 184–95. Washington, DC Congressional Quarterly Inc.
- Szporluk, R. (1992) "The National Question", in T.J. Colton – R. Legvold (eds) *After the Soviet Union: From Empire to Nations*, pp. 84–112. New York. W. W. Norton.
- Taras, R. (1998) "Nations and Language-Building: Old Theories, Contemporary Cases", *Nations and Nationalism* 4(3): 79–101.
- Triandafyllidou, A. (1998) "National Identity and the Other", *Ethnic and Racial Studies* 21(4): 593–612.
- Urban, J. (1998) "The Communist Parties of Russia and Ukraine on the Eve of the 1999 Election. Similarities, Contrasts and Interaction", *Demokratization* 7(1): 111–34.

- van Ham, P. (1994) *Ukraine, Russia and European Security: Implications for Western Policy*. Paris: Institute for Security Studies, Western European Union.
- Velychenko, S. (1993) *Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991*. New York: St Martin's Press.
- Velychenko, S. (1994) *National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914*. Edmonton: Canadian Institute for Ukrainian Studies.
- Wanner, C. (1998) *Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine: Post-Communist Cultural Studies*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Wilson, A. (1997) "Myths of National History in Belarus and Ukraine", in G. Hosking és G. Schopflin (eds) *Myths and Nationhood*, pp. 182–97. London: Hurst.
- Young, I.M. (1997) "Together in Difference: Transforming the Logic of Group Political Conflict", in W. Kymlicka (ed.) *The Rights of Minority Cultures*, pp. 155–78. Oxford: Oxford University Press.
- Zimmerman, W. (1998) "Is Ukraine a Political Community?", *Communist and Post-Communist Studies* 31(1): 43–55.

TARAS KUZIO

Identity and nation-building in Ukraine Defining the 'Other'

National identity is forged and defined through a dual process of stressing the similarities of the in-group (the 'Self') and its differences with those outside the political community (the 'Others'). The need to define the in-group as different becomes more compelling when the 'significant Other' denies the authenticity of the in-group and seeks to subvert its separate existence, as in the Ukrainian–Russian case. This article places the Ukrainian–Russian relationship within discussions of national identity, culture and 'Otherness' by examining how Ukraine's ruling elites hold no consensus over how to relate to the 'significant Other' (Russia). The ruling elites hail from the centrist and centre-right camps and are attempting to create a new national identity outside Eurasia. But, they remain divided over whether Russia is part of Europe and how to return to Europe. The left, meanwhile, see Europe as the 'Other' and Russia as the successor state to the former USSR. Therefore, no dominant view of Russia as the 'Other' exists in

Ukraine and the article therefore discusses the attitudes of the four main political groups (nationalists, the centre-right, centrists and the left) towards Russia and Russians as 'Others' within domestic and foreign policy discourse. How Ukraine relates to the Russian 'Other' will both affect the domestic nation-building project in Ukraine by helping or hindering the integration of its Russian minority as well as having repercussions upon how Russia redefines its identity in the post-Soviet era.

ASSZIMILÁCIÓ

GYURGYÍK LÁSZLÓ

Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében¹

A közép-európai térségben zajló (elsősorban a magyarországi és (cseh)szlovákiai) asszimilációs folyamatokkal kapcsolatos társadalomtudományi gondolkodást eltérő elméleti és módszertani keretek jellemezték, mint az amerikai megközelítéseket. Míg tágabb térségünkben elsősorban a történeti, történeti-demográfiai vizsgálatok, a tengerentúlon inkább a multidiszciplináris megközelítések voltak a jellemzők.

A történeti-demográfiai dolgozatok mindenekelőtt a népszámlálási és a népmozgalmi adatok 1–2 változója (nemzetiség, anyanyelv) alapján vizsgálják a nemzetváltási folyamatokat, az amerikai körülmények között viszont meghatározók a szociológiai, szociálpszichológiai megközelítések, melyek többdimenziós modellek segítségével a redukcionista demográfiai modellekkel szemben komplex modellek segítségével közelítenek az asszimilációs folyamatokhoz.

A szociológiai ihletésű asszimilációvizsgálatok egyik meghatározó „csapásirányát” a Gordon (1964) és Yinger (1981, 1994) által kialakított asszimilációs modellek jelentik, melyek Gordon felfogásában hét, Yingerében négy dimenzió mentén vizsgálják az asszimilációs folyamatokat.

Egy 1999–2000-ben végzett szlovákiai asszimilációvizsgálatban a gordon-yingeri modellből indultunk ki, ezt próbáltuk térségünk viszonyaira adaptálva újraértelmezni.²

1 Az itt közölt tanulmány az Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében c. PhD. értékezés átdolgozott része

2 lásd még: Yinger elméletének kifejtését ebben a Regio számban, továbbá az asszimiláció szociológiai elméleteinek történeti fejlődését, a gordon-yingeri modellnek térségünk viszonyaira történő adaptálását Gyurgyík (2001)

Ennek eredményeként Yinger négydimenziós modelljét – mely az akkulturáció, strukturális asszimiláció, amalgamáció, identifikációs asszimiláció dimenziókat tartalmazza – ötdimenzióssá alakítottuk át oly módon, hogy az amalgamáció dimenziójának két aspektusát a házassági homo-heterogámiát és a származás nemzetiségi vonatkozásait külön dimenziókként kezeltük. Az egyes dimenziókat az alábbi változókkal operacionalizáltuk:

1. ábra. *Az asszimilációs modellbe bevont dimenziók és operacionalizálásuk*

<i>Dimenziók</i>	<i>Operacionalizált változók</i>
Kulturális asszimiláció	(Magyar, szlovák) nyelvtudás
Strukturális asszimiláció	Iskoláztatás nyelve
Származás (nemzetiségi vonatkozásai)	Származás homo-heterogén jellege
Házassági homo-heterogámia	Házastárs nemzetisége
Identifikációs asszimiláció	Nemzetiség

Az így módon kialakított modell az említett kérdőíves vizsgálat során került alkalmazásra, melynek kérdőívét 12 szlovákiai településén kérdeztettük le. (A lekérdezett kérdőívek száma 728.) Vizsgálatunkban elsősorban az asszimilációs folyamatok intergenerációs aspektusát vizsgáltuk.³ Ugyanakkor bizonyos mértékben intragenerációs vonatkozások is görcső alá kerültek.

Kutatásunkban az asszimilációs folyamatokat több szempontból – öt hipotézisblokk keretében – vizsgáltuk különböző modellek segítségével. Ebben a tanulmányban két hipotézisblokkra vonatkozó kutatási eredményeinket ismertetjük.

1. Hipotézisek

Vizsgálatunk fő hipotézise szerint Szlovákiában az asszimilációs folyamatok eltérő mértékben módosítják az egymással kapcsolatba lépő kisebbségi és többségi nemzetiségek etnikai jellegzetességeit. Kapcsolatuk etnikai kihatásait tekintve aszimmetrikus. A kisebbségi származásúak egy része nemzetiségváltás következtében a többségi nemzethez tartozónak vallja magát, a többségi nemzethez tartozóknál viszont csak kisebb mértékű etnikai hasonulásra kerül sor a kisebbségek irányába.

3 Az intragenerációs asszimiláció más módszerekkel, például mélyinterjúk segítségével közelíthető meg.

Az első hipotézisblokk az asszimilációs folyamatokat a kisebbségi-többségi csoportok relációjában vizsgálja. Eszerint:

- 1. Szlovákiában a nemzetváltási folyamatok a kisebbségi csoportok irányából a többségi csoportok irányába mutatnak.

A kisebbségi és többségi etnikumhoz tartozást megkülönböztetjük két szempontból: az egymással kapcsolatban lévő nemzetiségek (többségi–kisebbségi) pozícióját országos (makro-), illetve lokális (mikro-) szinten vizsgáljuk. Feltételezzük, hogy az asszimilációs folyamatok irányát elsősorban a makroszinten megkülönböztetett (kisebbségi–többségi) csoportjelleg határozza meg. Így ez az általános hipotézis két alhipotézisre tagolható. Tekintettel arra, hogy a mai Szlovákia, illetve ennek magyarlakta területe a 20. század folyamán több alkalommal is eltérő nemzetállami keretek közé tartozott, a magyar–szlovák asszimilációs folyamatok eltérő jellegét tételezzük fel az egyes történelmi periódusokban.

- 1. 1. *A magyar állami keretek között felnövekvő népesség asszimilációs trendjeinek az iránya ellentétes a (cseh)szlovák állami keretek között szocializálódó generációkéval. A korábbi periódusban a nemzetváltás iránya inkább a magyar népesség irányába, az utóbbi szakaszban inkább a szlovák nemzetiség irányába zajlott.*
- 1. 2. *Helyi (mikro-) szinten a nemzeti kisebbségek aránya nem befolyásolja a nemzetváltás irányát, de a nemzetváltás mértéke függ a lokális (mikroszintű) nemzetiségi arányoktól: a magyar többségű településeken a nemzetváltás mértéke kisebb, mint ahol a magyar nemzetiség kisebbséget alkot.*

Megfogalmazható továbbá az a feltételezés is, hogy

- 1. 3. *A nemzetváltási folyamatok intenzitása a szlovákiai magyarság körében generációról generációra gyorsul.*

Ennek a hipotézisnek a vizsgálata azokra a generációkra terjeszthető ki, amelyek már a cseh(szlovák) állam időszakában szocializálódtak.

Feltételezzük, hogy a kisebbségi lét időtartama befolyásolja a nemzetváltás mértékét. Hiszen az egymást követő nemzetiségek generációi egyre intenzívebb interetnikai kapcsolatokat alakítanak ki a többségi nemzettel. (Az utóbbi évtizedek népszámlálási és népmozgalmi adatainak a mérlege arra utal, hogy a nemzeti kisebbségek természetes szaporulatának csökkenő hányada mutatkozik meg a magyarság lélekszámának az alakulásában (Gyurgyík 1994).)

A második blokkban az átörökítési folyamatot, a származás mellett, az asszimiláció Yinger által pontosított gordoni dimenzióinak a bevonásával vizsgáljuk.⁴

- 2. Az a feltevésünk, hogy kisebbségi vonatkozásban ugyan a származás szabja meg a nemzeti hovatartozás átörökítésének potenciális keretét (azaz csak magyar vagy vegyes családi háttérből származók vallják magukat magyar nemzetiségűnek), de a vizsgálatba bevonásra kerülő további dimenziók etnikai jellege (homogenitása, illetve heterogenitása) kisebb-nagyobb mértékben befolyásolja az etnikai hovatartozás vállalását.

A különböző alhipotézisek az egyes dimenziók kölcsönhatásaival kapcsolatban fogalmazznak meg feltételezéseket.

- 2.1. *Feltételezzük, hogy az akkulturáció nagyobb hatással van a nemzeti hovatartozás változására, mint a strukturális asszimiláció. Ugyanakkor feltételezzük, hogy ez a hatás generációváltásról generációváltásra csökken.*
- 2.2. *A házassági heterogámia a többségi etnikai homogenizáció irányába hat. Ez a hatás egyrészt megnyilvánul a házastársak etnikai jegyeinek módosulásában, másrészt az etnikai hovatartozás átörökítése során is. Feltételezzük, hogy a vegyes házasságokon belül zajló intragenerációs homogenizáció kevésbé asszimilatív, mint az etnikai hovatartozás átörökítésénél kimutatható intergenerációs asszimiláció.⁵*
- 2.3. *Feltételezzük továbbá, hogy az asszimiláció dimenziói közül a homogén származás határozza meg a legnagyobb mértékben a nemzeti hovatartozás alakulását. A magyar nemzeti hovatartozás átörökítéséhez a vegyes házasságok csak kis mértékben járulnak hozzá.*

2. Empirikus elemzés

Az asszimiláció (intergenerációs vonatkozásban történő) vizsgálatánál azal a problémával kell szembesülnünk, hogy generációnként eltérő számú változó áll rendelkezésünkre. Érvényes ez a megállapítás még az ezzel a témával

4 Az asszimiláció négy dimenziója az akkulturáció, a strukturális asszimiláció (integráció), az amalgamáció (házassági hetero-homogámia), és az identifikációs asszimiláció.

5 Tézisünk a népszámlálási és népmozgalmi adatok elemzésére épül. A népmozgalmi adatok származás szerinti bontásban utalnak a hipotézisben vázolt folyamatokra, míg az intragenerációs nemzetsváltásra csak a kohorszok szerinti eltérésekből következtethetünk.

foglalkozó célirányos kutatásokra is. (Kérdőíves vizsgálatunkban a megkérdezett nyilatkozik, így a lemenőire vagy felmenőire vonatkozóan csak korlátozott mértékben és pontossággal képes adatokat szolgáltatni.) Kutatásunkban öt nemzedékre vonatkozó adatok lekérdezésére került sor. Öt nemzedék esetében a nemzetiség az a nemzeti hovatartozásra utaló egyetlen változó, amely nagyobb probléma nélkül lekérdezhető.

A megkérdezettek lemenőinek (gyerekeinek és unokáinak) nemzeti hovatartozására vonatkozó adatok értelmezése két szempontból is kérdéseket vet fel. Egyrészt e nemzedékek még részben gyermekkorúak, és nemzeti hovatartozásuk a későbbi életpályájuk során még módosulhat. Ugyan feltételezzük, hogy a szülők által lemenőiknek tulajdonított és tényleges etnikai szocializációjuk között igen szoros statisztikai kapcsolat áll fenn (így a későbbi életkorukban ténylegesen kialakuló nemzeti hovatartozásuk nagymértékben megközelíti a megkérdezettek által meghatározottat), mégis a gyermekek, illetve unokák generációjára vonatkozó adatokat, számításokat inkább csak orientációs jelleggel közöljük.

További problémát és torzítást jelenthet, hogy a felmenő nemzedékek-nél tudakolt nemzeti hovatartozás esetében az intragenerációs folyamatok kevésbé vagy alig foghatók meg az általunk használt vizsgálati módszerrel.⁶

Az elkövetkezőkben néhány fogalom általunk használt értelmezésére is ki kell térnünk, tekintettel arra, hogy e fogalmak vagy egyáltalán nem, vagy nem egységesen használatosak. Az alábbiakban a tanulmányban általunk használt fogalmak értelmezését ismertetjük.

A kisebbségi és többségi etnikum kifejezést a vizsgálatunkban két értelemben, a) makro- (országos), illetve b) mikro- (helyi, lokális) vonatkozásban használjuk.

Vizsgálatunkban a megkérdezettek nemzedékéhez viszonyítva határozunk meg értelemszerűen a szülők, nagyszülők, gyerekek, unokák nemzedékét. Az egyes generációkat, leszármazási ágakat – elsősorban a táblázatokban, grafikonokban – rövidítésekkel jelöljük. Az egyes generációk és családi kapcsolataik jelölésére az alábbi rövidítéseket alkalmazzuk:

<i>M</i>	– megkérdezett
<i>MSZ</i>	– a megkérdezett szülei
<i>MNSZ</i>	– a megkérdezett nagyszülei
<i>H</i>	– a megkérdezett házastársa

6 Valószínűleg Szlovákiában kevésbé lehetséges a „családi emlékezetben” azt tudakolni, hogy milyen volt az anya nemzetisége házasságkötése előtt vagy utána, mint két különböző időpontban betöltött fogalkozásra rákérdezni. Még kevésbé képzelhető el standardizált kérdőív lekérdezése során azt tudakolni, hogy a család valamelyik felmenője reszlovakizált-e, s ez nemzeti hovatartozására milyen hatást gyakorolt.

- HSZ* – a megkérdezett házastársa szülei
HNSZ – a megkérdezett házastársa nagyszülei
GY – a megkérdezett és házastársa gyermekei
GYH – a gyermek házastársa
U – unoka

Az egyes leszármazási ágakon belül az apai ágat P, az anyai ágat M betűvel jelöljük. Dolgozatunkban intergenerációs (nemzedékek közötti) asszimilációt vizsgálunk, melyet a generációváltások (GNV) során bekövetkezett nemzetváltásnak, asszimilációnak nevezünk. A generációváltásokba belépő és abból kilépő nemzedéket különböztetünk meg. A generációváltások jelölésénél a belépő és kilépő nemzedéket törtvonallal választjuk el egymástól. A táblázatok megnevezési oszlopában feltüntetett, a regressziós modellbe bevont független változók közé x jelet teszünk.

2. 1. A származás közvetlen hatása a nemzeti hovatartozás alakulására

2. 1. 1. A NEMZETVÁLTÁSI FOLYAMATOK MAKROVONATKOZÁSAI

A vizsgálatunkba bevont személyek és felmenőik életük egyes időszakaiiban a domináns nemzethez (nemzetekhez), más időszakokban a nemzeti kisebbségekhez tartoztak. Ebben a pontban ebből a makro-szempontról vizsgáltuk meg az átörökítési stratégiákat. Ehhez egy generációt, a megkérdezett szüleinek a generációját korcsoportok szerint vizsgáltuk meg. (E generációhoz tartozók 1870 és 1961 között születtek.) Abból a feltételezésből indulunk ki, hogy azokat, akik egy adott nemzetállami berendezkedés időszakában szocializálódtak (tehát legalábbis elsődleges szocializációjuk időszakát, illetve ennek egy részét ennek keretében töltötték), más etnikai átörökítési stratégiák jellemzik, mint egy másik impérium időszakában felnövekvőket. A szülők nemzedékét születési időpontjaik alapján úgy csoportosítottuk, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia idejében születettek alkossanak egy korcsoportot, egy következő korcsoportot az úgynevezett első Csehszlovák Köztársaság idejében születettek képezzenek, s egy harmadik korcsoportba kerüljenek az 1939 után születettek.⁷

7 Ugyan megfontolandó lehet, hogy az első korcsoportozáshoz tartozók felső korhatárát az 1918-tól néhány évvel korábban születetteknek húzzuk meg, ezáltal azokat is bevonva, akik ebben az időszakban jártak iskolába, azonban ha tekintetbe vesszük, hogy a politikai impériumváltás a magyar származásúak körében csak néhány éves késéssel vezetett cselekvésben is manifesztálódó tudati változásokhoz, az etnikai átörökítés stratégiáinak változásához, maradhatunk az 1918-as időpontról (Bibó 1986).

Első számú alhipotézisünk (1. 1.) szerint eltérő jellegű átörökítési stratégiáknak kellene megmutatkozniuk a vizsgált nemzedék korcsoportjaiban. Az 1918 előtt született „szülők nemzedéke” a „nagy szülők nemzedékénél” nagyobb arányban kellene, hogy magyar nemzetiségű legyen. Ettől a tendenciától eltérő, fordított irányú változásokat feltételezünk az ennél fiatalabb két korcsoport esetében. A harmadik, 1939 után születettek korcsoportja vegyes kohorszt képez, a jelzett időszakban két alkalommal is változtak a nemzetállami keretek, azonban meghatározónak a csehszlovák nemzetállami keretek hatását tételezzük fel.

1. táblázat. *A megkérdezett nagyszülei és szülei generációjának nemzetiségi megoszlása a szülők születési ideje alapján kialakított kohorszok szerinti*⁸

<i>A szülők születési ideje</i>	<i>Generáció</i>	<i>Magyar %</i>	<i>Szlovák %</i>	<i>Egyéb %</i>	<i>Összesen %</i>	<i>N</i>
1918-ig	Nagyszülők	66,7	30,3	3,0	100,0	838
	Szülők	69,9	29,1	0,7	100,0	419
1919–1938	Nagyszülők	61,8	35,7	2,6	100,0	1093
	Szülők	55,6	42,8	1,7	100,0	547
1939 után	Nagyszülők	67,0	30,4	2,5	100,0	974
	Szülők	60,0	40,0	0,0	100,0	488

A nagyszülők és szülők generációin belül az első és a második kohorsz között csökken, a második és a harmadik között növekszik a magyar nemzetiségűek aránya. A magyarok aránya legkisebb a középső, az 1919 és 1939 között születettek kohorszában. Feltételezésünk szerint a középső kohorszhoz tartozók nemzeti hovatartozás-vállalását nagyobb mértékben befolyásolták az 1945–48-as időszak eseményei, mint az ezt követő kohorszét.

⁸ Az 1. táblázat az apai és az anyai leszármazási ág szerint összevont adatokat tartalmazza. A minta kialakítása során községenként 40 és városenként 120 kérdőívet terveztünk lekérdeztetni, ezáltal akartuk biztosítani, hogy azonos számú kérdőív legyen lekérdezve falvakban és városokban, illetve az egyes településtípusokon. Az adatfájl a településeken élők lélekszáma, életkora, neme és iskolai végzettsége szerint súlyoztuk, ezért az SPSS programcsomag outputjában az egyes táblázatok sor-, illetve oszlopösszegei kerekített értékek, melyek nagyon kis mértékben eltérhetnek az egyes sorok, illetve oszlopok értékeinek összegétől.

Az 1919 előtt születettek kohorszában a szülők körében némileg magasabb a magyar nemzetiségűek aránya (69,9%), mint a nagyszülők körében (66,7%). A generációváltás során a szlovák szülők aránya 1,2 százalékponttal alacsonyabbnak mutatkozik felmenőikénél (30,3%–29,1%), de a legnagyobb mértékű változások (3,0%–0,7%) az egyéb nemzetiséghez tartozó szórvány-nemzetiségek körében mentek végbe.

Az 1918 után születettek mindkét kohorszában a magyar szülők aránya jelentősen alacsonyabb a nagyszülők arányánál. A nagyszülők és szülők aránya közötti lineáris növekedés a szlovák népesség vonatkozásában mutatható ki. A második kohorsz esetében 7,1 százalékponttal, a harmadik esetében 9,6 százalékponttal magasabb a szlovák szülők aránya a nagyszülőkénél.

A nemzetváltási folyamatok vizsgálatánál az etnikai átörökítést két szempontból vesszük tekintetbe. Egyrészt, hogy milyen az egyes nemzetiségek „*etnikai átörökítőképesége*” (EÁK), azaz az egyes nemzedékek milyen arányban képesek átörökíteni nemzeti hovatartozásukat utódaikra, másodsorban pedig azt, hogy az egyes nemzetiségekhez tartozó utódok generációja milyen mértékben rekrutálódik más nemzetiségű felmenőktől. Ezt az utóbbit *asszimilálóképességnek* (AK) nevezzük.⁹

Az 1918 előtt született magyar szülők kohorszában kiemelkedik az igen erős etnikai átörökítőképeség (98,0%), s ez egy gyengébb asszimilálóképességgel párosul (6,7%). (Azért beszélhetünk a jelzett időszakban gyenge asszimilálóképességről a vizsgált települések vonatkozásában, mert e települések nemzetiségi összetétele 1918 előtt igen nagy mértékben eltért a maitól, és

2. táblázat. *A magyar és szlovák népesség etnikai átörökítőképeségének (EÁK) és asszimilálóképességének (AK) alakulása az 1. generációváltás (nagyszülők/szülők) során, a szülők születési ideje szerint*

<i>A szülők születési ideje</i>	<i>Magyar</i>		<i>Szlovák</i>	
	<i>EÁK (%)</i>	<i>AK (%)</i>	<i>EÁK (%)</i>	<i>AK (%)</i>
1918 előtt	98,0	6,7	90,1	6,6
1919–1938	88,0	2,1	96,8	19,4
1939 után	87,4	4,0	96,2	24,7

9 A (megkérdezett nagyszüleinek a nemzetisége „szülők nemzetisége” szülők születési ideje) háromdimenziós kereszttáblát a nagyszülők szerint százalékolva kapjuk az etnikai átörökítőképeségre (EÁK) vonatkozó megoszlásokat, a szülők szerint százalékolva az asszimiláló képességre (AK) vonatkozó adatokat. Ezt az összefüggést csak a szlovák–magyar relációban vizsgáljuk, az egyéb nemzetiségűeket kiszűrjük.

akkor a szlovák népesség aránya töredéke volt a mainak (*ld. F1. táblázat*). Természetesen nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a vizsgálatban feltüntetett generációk egy része más vidékekről költözött ide, illetve csak lemenői révén kapcsolódik ehhez a településhez.

Ebben a kohorszban a szlovák etnikum átörökítőképesége alacsonyabb a magyarokénál (90,1%). Ugyanakkor ebben az időszakban szinte azonos mértékben rekrutálódik mind a magyar, mind a szlovák szülők generációja eltérő származású felmenőktől. Ez mindenképpen arra utalhat, hogy a kohorszban belül keveredik az 1918 előtti időszakban domináns magyar s a későbbi időszakban meghatározóvá váló szlovák többségi hatás. De nem zárható ki, hogy az egyéb nemzetiségűek irányából is jelentkezett asszimilációs nyereség a szlovák nemzetiségűek javára.

Az úgynevezett első Csehszlovák Köztársaság időszakában, 1918 és 1938 között született szülők kohorsza markánsan elkülönül a korábbi kohorsztól. A magyar kohorszban belül az etnikai átörökítőképeség jelentősen (98,0%-ról 88,0%-ra) csökkent. Ezzel ellentétes irányú változás következett be a szlovák népességben belül (90,1%-ról 96,8%-ra nőtt az átörökítőképeség). Ezzel párhuzamosan, illetve ezzel összefüggésben a magyar nemzetiségűek asszimilálóképessége 6,7%-ról 2,1%-ra csökkent, a szlovák népességben pedig egy ezzel erőteljesen ellentétes tendencia figyelhető meg: a korábbi 6,6%-ról 19,4%-ra emelkedett a más nemzetiségű felmenőktől származó szlovák szülők aránya.

Az 1939 után születettek kohorszában mindkét vizsgált változó esetében nagyjából hasonló jelleggel zajlottak a folyamatok, mint az ezt megelőző kohorszban. Figyelemre méltó, hogy a szlovák szülők kohorszán belül tovább nőtt a más nemzetiségűekből rekrutálódók aránya (24.7%).

Eddigi vizsgálataink ugyan megerősítették az 1. 1. hipotézisünket, de ezzel szemben néhány észrevétel is megfogalmazható. Nem zárható ki, hogy az egyes államnemzeti kereteken belül a mikroszintű etnikai arányok is jelentősebb mértékben befolyásolhatták a nemzetváltások irányát, azaz az 1918 előtt születettek kohorszában a szlovák többségű településeken a vizsgálatunkban kimutatottal ellentétes irányú nemzetváltási folyamatok is előfordulhattak. (Ezt a kérdést általánosabb szinten a következő pontban vizsgált 1. 2. hipotézisünk tartalmazza.) Jelen vizsgálatunkban (az 1918 előtt születettekre vonatkozólag) ezt a feltételezést nincs módunkban ellenőrizni, mivel a mintába felvett települések közül 1918 előtt egy sem volt szlovák többségű, ezek csak a második világháborút követő időszakban váltak szlovák többségűvé.

Ezt hűen tükrözi a nagyszülők generációjának településtípusok szerinti nemzetiségi összetétele is. A jelenleg szlovák többségű településeken a nagyszülők generációjában is a magyar nemzetiségűek vannak többségben. Ezenkívül nem szabad megfeledkezni arról, hogy az egyes államnemzeti keretek között (egy behatárolt időszakban) lezajlott elsődleges etnikai szocializáció a későbbi időszakokban tovább folytatódik. A másodlagos etnikai szocializáció a nemzeti hovatartozást feltételezéseink szerint általában kevésbé befolyásolja, mint az azt megelőző.¹⁰

Hipotézisünket tehát csak részben tudtuk megerősíteni. Megerősítést nyert ugyan, hogy az adott nemzetállami keretek időszakában születettek között a nemzetváltás iránya a makroszinten meghatározott többségi nemzet irányába mutat, de csak a vizsgált magyar többségű helységekre vonatkozólag. (Óvatosság két vonatkozásban is szükséges. Magyarországon a múlt század második felében is megfigyelhető volt a nemzetiségek javára történő változás, egyes etnikumok, így a szlovákok irányába mutató nemzetváltás is néhány községben. Hasonló módon az úgynevezett első Csehszlovák Köztársaság időszakában is voltak olyan települések, ahol a korábban magát szlováknak valló lakosság elmagyarosodása tovább folytatódott (Jászi 1986, Liszka 1998).

1. 2. A NEMZETVÁLTÁSI FOLYAMATOK MIKRO- (LOKÁLIS) VONATKOZÁSAI

Az etnikai átörökítés irányának mikroszinten történő vizsgálatára vonatkozik az 1.2. hipotézis, mely szerint a nemzetváltás irányát nem, de annak mértékét a lokális etnikai arányok befolyásolják.

Az asszimilációs folyamatoknak a települések etnikai összetétele szempontjából történő vizsgálata bizonyos korlátok között végezhető csak el. Vizsgálati mintánk kialakításánál a rendelkezésünkre álló, időrendben utolsó, 1991-es népszámlálási adatok nemzetiségi vonatkozásaiból indultunk ki. 1918 után Szlovákia vegyes lakosságú településeinek, s ezen belül a vizsgálatba bevont 12 településnek az etnikai összetétele is jelentős mértékben megváltozott. Lényegében két, viszonylag rövid időszakban: a Csehszlovák Köztársaság megalakulását követő néhány évben, illetve az 1940-es évek második felében módosult jelentős mértékben a magyarlakta területek etnikai térszerkezete.

10 Ezt támasztja alá a magyar és a szlovák nemzetiségű lakosság 5 éves korcsoportjaiban bekövetkezett változásoknak az 1970-es és 1980-as népszámlálási adatok alapján elvégzett elemzése (Gyurgyík 1994).

Az 1918 után a nemzetiségi összetételben bekövetkezett változások községsorosan is dokumentálhatók, a második világháborút közvetlenül követő változások azonban csak nagyobb területi egységek szintjén közelíthetők meg, mivel az időrendben legkorábbi községsoros adatokkal csak 1980-ból rendelkezünk (*F1. táblázat*). Ezekből jól látható, hogy 1910-ben valamennyi, vizsgálatba bevont helység magyar többségűnek, 1930-ban pedig kilenc magyar többségű, kettő vegyes, egy magyar kisebbségű településnek minősül az általunk használt kategorizáció szerint. Tekintettel arra, hogy a jelenlegi állapot jobbára a negyvenes évek második felében, illetve az ezt követő időszakban alakult ki, e települések nemzetiségi összetétele a korábbi nemzedékek időszakában jelentős mértékben eltért a jelenlegi nemzetiségi megoszlástól. Így a megkérdezett generációját megelőző, illetve az ezt követő generációk nemzetiségi összetétele is eltér az egyes települések azonos átlagéletkorú korcsoportjainak nemzetiségi megoszlásától.

Az egyes korábbi időpontokban a települések nemzetiségi összetétele és az egyes generációk nemzetiségi összetétele nem azonos, hiszen a generációk a leszármazás szerint, s nem a lakóhely szerint konstituálódnak. Jól példázta ezt, ha megnézzük, hogy az egyes generációk milyen arányban származtak a különböző településtípusokról. (Az egyének származási helyét a kutatásunk során vizsgált három településtípus mellett még egy kategóriával – a szórvány, illetve nem magyarlakta jellegű települések kategóriájával – egészítettük ki. Az adatokból látható, hogy generációváltásonként a többségi településeken élők aránya csökkent, a kisebbségi és vegyes jellegű településeken élőké növekedett /ld. *F2. táblázat*/ E besorolás is az 1991-es népszámlálási adatok alapján történt.) Ezért a megkérdettek nemzedékétől eltérő generációk esetében a településekre vonatkozólag megfogalmazott összefüggéseket „kvázi-településtípusokra” értelmezzük, s annál nagyobb körültekintéssel kezeljük az ilyen típusokat, minél távolabbi generációkról van szó a megkérdezett generációjához viszonyítva. Ezért ebben a pontban csak a szülők nemzedékének a megkérdettek generációjára történő etnikai átörökítését vizsgáljuk. A több generációváltáson keresztüli nemzetváltási folyamatok vizsgálatára a következő 1. 3. alhipotézis keretében térünk vissza.

3. táblázat. *A nemzetiségi arányok változása a második generációváltás során (szülők–megkérdezettek relációjában. A szülők nemzetisége=100%)*

Nemzetiség	12 település adatai	Magyar kisebbségű településtípus	Vegyes településtípus	Magyar többségű településtípus
	szülők – megkérd.			
Magyar	86,6	68,5	90,5	94,3
Szlovák	122,8	130,6	112,9	124,7
Egyéb	33,3	0,0	0,0	57,7

Az adatok alátámasztják az 1.2. hipotézist, miszerint az átörökítés mértéke a települések magyarlakta jellegének emelkedésével növekszik. Az átörökítés iránya valamennyi településtípuson belül a szlovák nemzetiség irányába mutat. (A magyar többségű településeken sem mutatkozik a leszármazottak oldalán magyar többlet.) Másrészt településtípusonként a szlovák népesség aránya kevésbé differenciáltan változott, mint a magyar. A legnagyobb mértékben a kisebbségi és a többségi, s a legkevésbé a vegyes jellegű településeken emelkedett.

1. 3. A NEMZETVÁLTÁSI FOLYAMATOK GENERÁCIÓVÁLTÁSOK SZERINTI TRENDJEI

Feltételezésünk az, hogy a nemzetváltási folyamatok intenzitása a szlovákiai magyarság körében generációról generációra gyorsul (1.3. hipotézis). Először tekintsük át az egyes generációk nemzetiségi megoszlását leszármazási áganként. (A nemzedékek kialakításánál a megkérdezettekől indultunk ki, ők képezik a viszonyítási pontot.)

Az első és második nemzedék a megkérdezett felmenőinek teljes körét tartalmazza. A harmadik nemzedékhez a megkérdezetteken kívül házastársaik is tartoznak. Azonban a két leszármazási ágat itt külön tüntetjük fel. Hasonló módon az előzőhöz, a negyedik nemzedéknél a megkérdezettek gyermekeit és ezek házastársait is külön tüntetjük fel. Tekintettel arra, hogy több generáció, generációváltás során végzett vizsgálatokhoz egyes esetekben több leszármazási ág is tartozik, ezeket (például a megkérdezett/M/ és házastársa /H/ leszármazási ágakat) azonos számú generációként (3G) jelöljük, de a táblázatok sor-, illetve oszlopmegnevezéseiben a leszármazási ágakat nem tüntetjük fel.

4. táblázat. A nemzetiségi hovatartozás megoszlása generációnként

Generáció sorszáma	Generáció jelölése*	Magyar%	Szlovák%	Egyéb%	Összesen %	N
1.G	MNSZ	64,8	32,4	2,8	100,0	2884
2.G	MSZ	61,3	37,9	0,8	100,0	1456
3.G	M	53,1	46,6	0,3	100,0	728
3.G	H	54,8	44,7	0,5	100,0	586
4.G	GY	47,2	52,6	0,2	100,0	561
4.G	GYH	48,4	49,3	2,3	100,0	217
5.G	U	39,9	60,1	0,0	100,0	208

*A generációk és leszármazási ágak jelölését lásd a 2. fejezet elején.

A táblázat adatai jelzik az egyes generációk nemzetiségi összetételének alakulását. A változások általános trendjeit érzékelteti, hogy a nagyszülők között a magyar nemzetiségűek mintegy kétszer többen voltak, mint a szlovákok, az unokák között pedig már több mint ötven százalékkal több a szlovák, mint a magyar. Az adatok csak az etnikai változások trendjeit érzékeltetik. Míg a felmenő generációkat teljes terjedelemben bevontuk a vizsgálatba, a lemenőknél csak a legidősebb gyermekeket és az unokákat vontuk be az elemzésbe. Ez a redukció két vonatkozásban is torzítást eredményezhet. Egyrészt a magyar és a szlovák családokban született gyerekek száma eltérő, másrészt akár egy-egy családon belül is, a leszármazottak nemzetisége is eltérhet többek között a családokon belüli különböző szocializációs stratégiák s az eltérő intragenerációs etnikai szocializációjuk következtében is. A családokon belüli nemzeti hovatartozás átörökítésének konzisztenciáját megvizsgáltuk, s azt tapasztaltuk, hogy a gyermekes családok 1,1 százalékában volt eltérő a gyermekek nemzetisége. Ami pedig a magyar népesség termékenységi mutatóit illeti, a népmozgalmi és a népszámlálási adatok között némi eltérés mutatható ki. Több évtizedre visszamenőleg az előbbieket 5–15%-kal, az utóbbiakat 5–6%-kal alacsonyabbak az országos termékenységi mutatóknál. Ugyancsak igen jelentősek a termékenység regionális eltérései is. A vizsgálatba bevont települések többségén a szlovákiai magyarság termékenységi mutatói kedvezőbbek a „szlovákiai magyar átlagnál”. (Gyurgyik 1994: 60–63, Vereš 1986) Ebből arra következtettünk, hogy a fent leírt két redukció torzító hatása nem meghatározó.

Ahhoz, hogy az etnikai átörökítés során megmutatkozó folyamatok tendenciáit megvizsgálhassuk, ismernünk kell e folyamatokat generációváltásonként is.

5. táblázat. *Az egyes generációváltásokba belépő és kilépő generációk nemzetiségi megoszlása*

GNV sorszám	Generáció jelölése	Magyar %	Szlovák %	Egyéb %	Összesen%	N
1.GNV	MNSZ	64,8	32,4	2,8	100,0	2883
	MSZ	61,3	37,9	0,8	100,0	1456
2.GNV	MSZ	61,3	37,9	0,8	100,0	1456
	M	53,0	46,6	0,3	100,0	728
3.GNV	M+MH	54,8	44,8	0,5	100,0	1172
	GY	47,2	52,6	0,2	100,0	561
4.GNV	GY+GYH	51,2	47,5	1,4	100,0	434
	U	39,9	60,1	0,0	100,0	208

Az egyes generációváltásokból kilépő és a következőbe belépő generációk nemzetiségi összetétele különbözhet egymástól. Ezért a generációk összetételét mindkét vetületben feltüntetjük. A következő generációváltásba belépő népesség összetételét az új párkapcsolatba belépő fél módosítja, ezért szerepel a megkérdezett szüleinek generációja (ugyanazokkal az értékekkel) kétszer. Az egyes generációkat a megkérdezett leszármazási ágának megfelelő rokonkapcsolatok szerint jelöljük: megkérdezett nagyszülei (MNSZ), szülei (MSZ), megkérdezett (M), gyermekei (GY), unokái (U) generációja. Használjuk a fenti sorrendben az 1., 2., 3., 4., 5., generáció (G) megjelölést is. Ha az egyes generációkon belüli vizsgálódásokról van szó, a megkérdezett leszármazási ágával vagy pedig a házastársa szerinti ágának adataival, gyermekek, illetve gyermekek házastársának adataival is dolgozunk. Ha viszont a generációváltásba belépő, illetve kilépő népesség vonatkozásában vizsgáljuk a változásokat, akkor az egyes ágak (megkérdezett és házastársa (M+H), illetve gyermeke és házastársa (GY+GYH)) összesített adataival dolgozunk.

Az egy-egy generációra vonatkozó két alminta nemzetiségi összetétele nem különbözik jelentős mértékben egymástól.

A generációváltások jelölésénél az 1. generációváltás (GNV) a nagyszülők–szülők, a 4. generációváltás a gyermek és házastársa – unokák generációt jelölik. Az egyes generációváltásokból kilépő és a következőbe belépő generációk egyrészt különböznek az előbbieken elmondottak szerint, másrészt a megkérdezettek generációjából csak a családosak lépnek be a 3. generációváltásba. Ugyanez érvényes a 4. generációváltásra is.

A 4. és az 5. táblázat nagymértékben hasonló. Az eltérés a 3. és a 4. generációváltásba belépő nemzedékeknél mutatkozik.

A négy generációváltás során az egyes nemzetiségeknél bekövetkezett változásokról *bázisindex* tájékoztat (az 1. generációváltásba belépő nagyszülők és a 4. generációváltásból kilépő unokák nemzetiségi megoszlása közti eltérés mértékét százalékosan kifejezve, ahol a nagyszülők nemzetisége a 100,0.)

6. táblázat. Az 1. generációváltásba belépő és a 4. generációváltásból kilépő generációk nemzetiségi megoszlása közti eltérés (*bázisindex alapján*)¹¹

G. száma	Generáció jelölése	Magyar	Szlovák	Egyéb
1.	Megkérdezett nagyszülei	100,0	100,0	100,0
5.	Unokák	61,6	185,5	0,0

A nagyszülők generációjához viszonyítva az unokák nemzedékében a magyar népesség aránya 61,6%-ra csökkent, a szlovák népességé pedig 185,5%-ra emelkedett.

Az 1.3. hipotézisben a magyar-szlovák nemzetváltást egy generációról generációra gyorsuló folyamatként tételeztük fel. Ezért az egyes generációváltások során bekövetkezett változásokat *lánccindexek* segítségével is vizsgáljuk.

Az adatok megerősítik feltételezésünket, hogy a magyar népesség nemzedékről nemzedékre növekvő mértékben vált nemzetiséget. Ugyanígy (csaknem) töretlenül folytatódik a szlovák népességben belül egy ezzel ellentétes folyamat, generációváltásról generációváltásra növekszik a nemzetváltásból származó nyereség.

11 „A bázis-indexsorokban minden időszak tényleges vagy fiktív aggregátumát egy állandó bázisként választott időszak hasonló adatához viszonyítjuk. Láncc-indexsorok esetén pedig mindig a közvetlenül megelőző időszak adata a viszonyítás alapja.” (Hunyadi–Vita 1991: 207).

7. táblázat. *Az egymást követő nemzedékek nemzetiségi megoszlásának változása négy generációváltáson keresztül. Lánccindex.*

GNV	GNV jelölése	Magyar	Szlovák	Egyéb	%
1.	MNSZ/MSZ	94,5	117,0	29,7	100,0
2.	MSZ/M	86,6	122,8	33,3	100,0
3.	M+MH/GY	86,2	117,4	34,8	100,0
4.	GY+GYH/U	78,0	126,6	0,0	100,0

Az immár megerősített 1.2. és 1.3. hipotézis alapján feltételezzük, hogy többségi típuson belül csak minimális mértékben csökken a magyarság aránya, s legnagyobb mértékben kisebbségi típuson belül csappan meg. Ugyanakkor nem tételezzük fel, hogy a többségi típuson belül bármelyik generációváltás során a magyar népesség aránya emelkedne.

8. táblázat. *A nemzeti hovatartozás alakulása négy generációváltáson keresztül, településtípusok szerint százalékban kifejezve*

GNV	GNV jelölése	Magyar kisebbségű tt.		Vegyes tt.		Magyar többségű tt.	
		magyarok	szlovákok	magyarok	szlovákok	magyarok	szlovákok
1.	MNSZ/MSZ	88,1	122,7	95,8	111,8	97,9	118,8
2.	MSZ/M	68,9	131,4	90,8	113,3	95,0	125,6
3.	M+H/GY	74,5	115,5	78,2	121,6	96,5	115,6
4.	GY+GYH/U	73,2	113,9	75,6	125,1	80,9	163,3

A három településtípuson belül eltérő módon alakul nemzedékenként a magyar és a szlovák népesség aránya. A nagyszülők generációjában minden kvázi-településtípuson belül a magyar népesség volt többségben, a szülők generációján belül a kisebbségi jellegű településeken már szlovák többség volt kimutatható. A megkérdezettek generációja a településtípusoknak megfelelő nemzetiségi arányokat tükrözi, a gyermekek és az unokák generációjában a vegyes jellegű településeken is negyven százalék alatt van a magyar népesség aránya. (Lásd az F3. táblázatot).

A nagyobb mértékben magyarlakta településeken az intergenerációs átörökítési folyamat erősebb, mint a kisebb mértékben magyarlakta települése-

ken. De a magyar népesség által többségében lakott településeken is a magyar nemzetiségűek aránya minden generáción belül elmarad az előző generáció értékeitől. A szlovák nemzetiségűek körében minden településtípuson belül magasabb a leszármazottak aránya elődeik nemzedékénél.

Az egyes településtípusokon kimutatott generációváltások eredményei a magyar nemzetiség szempontjából megfelelnek a településtípusoknak. Legkisebb arányú az átörökítés mértéke a magyar kisebbségű, legnagyobb arányú a magyar többségű településeken. A szlovák népesség legnagyobb arányban a magyar többségű településeken növekedett. A magyar kisebbségű és vegyes településeken a növekmény szerényebb (*ld. F3. táblázat*).

A nemzetváltás folyamatának gyorsulását több tényezővel lehet magyarázni: egyrészt a többségi nemzethez tartozás állapotából a kisebbségi létbe kerülés időbeni előrehaladása a szlovák–magyar interakció fokozódását eredményezi. Másrészt a demográfiai kutatások a vegyes házasságok kiemelt szerepét hangsúlyozzák az asszimilációs folyamatokban. (lásd: Ziegenfuss 1966, Srb 1991,1996)

2. 2. Az asszimiláció dimenziói és a nemzetváltás folyamata

Vizsgálatunk következő részében a nemzeti hovatartozás alakulását a yingeri modell dimenzióinak bevonásával vizsgáljuk. A vizsgálatba bevont valamennyi változó nominális. Az egyes dimenzióknak (változóknak) a magyar–szlovák kontinuumon kívüli más nemzetiségűekre vonatkozó kategóriáit kiszűrtük, ez a szelekció csak minimális mértékben csökkentette a minta elemszámát. Egyes bevont változók a magyar–szlovák kontinuum két végpontja között található további köztes kategóriákat is tartalmaznak.

Ebben a fejezetben a modellen belüli egyes változóknak a súlyát szeretnénk vizsgálni, azt, hogy milyen mértékben járulnak hozzá a nemzeti hovatartozás átörökítéséhez, illetve nemzetváltozásához (lásd 2. 3. hipotézis). Az egyes tényezők hatását több vetületben is megvizsgáljuk. Az egymást követő generációk közti különbségeket, továbbá a településtípusok és korcsoportok szerinti alakulás hatását is tanulmányozzuk.

Olyan modellek, amelyekben a magyarzó változók kategoriálisak, s a függő bináris változó, módszertanilag több eljárással is vizsgálhatók. Jelen vizsgálatunkban lineáris regressziószámításokat végeztünk *dummy* változók bevonásával. (A regressziós egyenlet azt fejezi ki, hogy az egyik változó milyen mértékben függ a másik változó értékétől).

A vizsgálat regressziós modelljébe függő változóként a vizsgált személyek nemzetiségét (esetünkben azt, hogy magyar-e), független változóként az eredeti változókból kialakított *dummy* változókat vittük be. Minden változó esetében a tökéletes multikollinearitás elkerülése végett – egyet kihagyunk (Moksony 1999: 72–75). A független *dummy* változók ily módon különböző kombinációban kerülhetnek bevonásra, ezáltal látszólag eltérő értékeket kapunk, de a be nem vont változók értékei a lineáris regressziós egyenlet alapján ($y = b_0 + b_1x_1 + b_2x_2 \dots$) kiszámíthatók. Regressziós egyenletünkben egy „eredeti” változóból képeztük le a magyarázó változókat, ezért a magyarázó változónak a függő változóra gyakorolt hatását a standardizálatlan regressziós együttható és a konstans összege adja meg, a kihagyott változó értéke a konstanssal egyenlő.

Ez a megközelítés annyiban gazdagabb az előző fejezetben taglalnál, hogy itt részletesebben vehetjük szemügyre az egyes generációváltásokon belül az egyes leszármazási ágakat is, így a három generációváltás során öt átörökítési láncot vizsgálunk.

Az SPSS programcsomag a regressziószámításnál a független változók függő változóra gyakorolt hatásának vizsgálatánál két együtthatót ad meg, a standardizálatlan és a standardizált regressziós együtthatót – a B-t és a bétát. Míg az előbbi azt fejezi ki, milyen mértékben járul hozzá a vizsgált magyarázó változó a függő változó változásához, a béta az egyes változók közötti sorrendet határozza meg az szerint, hogy milyen erős a kapcsolata a függő változóval. A szlovák irányba történő nemzetváltás mértékét a függő változók felcserélésével kapjuk meg (azt, hogy a megkérdezett „magyar-e” helyett, a modellbe azt vesszük be, hogy „szlovák-e”).¹²

2. 2. 1. AZ AKKULTURÁCIÓ ÉS A STRUKTURÁLIS ASSZIMILÁCIÓ HATÁSA A NEMZETVÁLTÁS FOLYAMATÁRA

A következőkben megvizsgáljuk, hogy a nemzeti hovatartozás alakulását hogyan befolyásolják az egyes dimenziók, illetve ezek kombinációi. Az asszimilációs folyamatok lefolyásában az egyik meghatározó különbséget Gordon az akkulturáció és a strukturális asszimiláció szerepe között vélte felfedezni. (Szerinte nem az akkulturáció, hanem sokkal inkább a strukturális asszimiláció a záróköve az asszimiláció boltozatának.) Mi viszont úgy látjuk, hogy tér-

12 A regressziószámítás *outputjának* adataiból a szlovák irányba zajló nemzetváltás a függő változó felcserélése nélkül is kiszámítható. (Ebben az esetben a B-k és a béták előjelét megváltoztatjuk, a konstans értékét pedig az $1 - b_0$ formula adja meg.)

ségünkben a kulturális hovatartozás, kiváltképp ennek nyelvi vonatkozásai nagyobb mértékben hatnak a nemzeti hovatartozás alakulására, mint a strukturális kötődések. Ugyanakkor feltételezzük, hogy a két dimenzió közti különbség generációról generációra csökken (mivel a társadalmi modernizáció előrehaladásával a kulturális nyelvi szocializációban egyre nagyobb szereppel bírnak az intézményi, ezen belül az iskolai keretek). (2.1. hipotézis.)

7. táblázat. *Az iskoláztatás nyelvének, valamint a magyar és szlovák nyelv tudásának a hatása a nemzeti hovatartozás alakulására*

GNV	GNV jelölése	R ²	B _(iskm)	B _(iskv)	B _(nytm)	B _(nytv)	Konstans
1.	MPSZ/MP	0,782	0,328*	0,180*	0,673*	0,396*	-0,005
1.	MMSZ/MM	0,781	0,327*	0,212*	0,675*	0,392*	-0,016
2.	MSZ/M	0,721	0,369*	0,203*	0,588*	0,400*	0,026
2.	HSZ/H	0,795	0,435*	0,045	0,572*	0,369*	0,004
3.	M+H/Gy	0,730	0,200*	0,073	0,784*	0,441*	0,026

Az egyes generációk, generációváltások jelöléseinek rövidítései:

- MPSZ/MP – megkérdezett apai nagyszülei/megkérdezett édesapja
MMSZ/MM – megkérdezett anyai nagyszülei /megkérdezett édesanyja
MSZ/M – megkérdezett szülei / megkérdezett
HSZ/H – házastársa szülei / házastársa
GYSZ/GY – gyermeke szülei / gyermeke

A regressziós egyenlet együtthatóiban szereplő változók jelölései:

- A regressziós modellbe bevont dummy változók rövidítései:
iskm – magyar tanítási nyelvű alapiskolába járt-e?
iskv – vegyes, magyar és szlovák tanítási nyelvű alapiskolába járt-e?
isksz – szlovák tanítási nyelvű alapiskolába járt-e? (a modellbe be nem vont változó)
nytm – jobban beszél-e magyarul mint szlovákul?
nytv – azonos szinten beszél-e magyarul és szlovákul?
nytsz – jobban beszél-e szlovákul mint magyarul? (a modellbe be nem vont változó)
hm – homogén magyar származású-e?

v – *vegyes, magyar-szlovák származású-e?*

hsz – *homogén szlovák származású-e? (a modellbe be nem vont változó)*

htm – *házastársa magyar-e?*

htsz – *házastársa szlovák-e? (a modellbe be nem vont változó)*

htn – *nincs házastársa?*

Az adatok megerősítik feltevésünket, valamennyi generációváltás során és leszármazási ágban a nyelvtudás jellege valóban nagyobb mértékben határozza meg a nemzeti hovatartozás alakulását, mint az iskoláztatás nyelve.

Egy közvetlen feltevésünket, mely a két dimenzió hatásának generációváltásról generációváltásra történő időbeli változását illeti, az adatok szintén megerősítik, de a standard hibák tekintetbevételével e változásokat nem tudjuk megerősíteni. Ezt a folyamatot természetesnek tarthatjuk, hiszen a szülők generációjában még az etnikai átörökítés szempontjából a családi-rokoni háttér nyelvi kulturális hatása nagyobb lehetett az intézményesített iskolai oktatás nyelve hatásánál már amiatt is, hogy a teljes iskoláztatás időtartama rövidebb volt a korábbi generációk esetében a jelenleginél, továbbá bizonyos korcsoportok eltérő arányban jártak, járhattak magyar nyelvű iskolába.

Az 1945–49 közötti időszakban nem volt lehetőség a gyermekek iskoláztatásának a nyelvét megválasztani. Az iskoláskorú magyar tanulók vagy szlovák iskolába jártak, vagy nem látogattak iskolát (Csámpai – Barsiné 1999). Ilyen körülmények között pedig a hovatartozás szempontjából a nyelvi dominancia hangsúlyosan reprezentálódott. Ezzel magyarázható az is, hogy a szülők generációjában a vegyes és a magyar nyelven történő oktatás hatása közti különbség lényegesen kisebb volt, mint a megkérdezettek generációjában.¹³ A kétnyelvű oktatásban való részvétel kényszer következménye volt a magyar származású tanulók számára a 45–49-es időszakban, de az 1938–45 között a Magyarországhoz visszacsatolt területeken élő szlovákok egy része számára is. (Ekkor a szlovák tanítási nyelvű iskolák száma csappant meg nagymértékben).

A megkérdezettek generációjában az iskoláztatás nyelvének váltása zömmel más okokra vezethető vissza. Egyrészt a vizsgálatba bevont néhány településen – az 1960-as és 80-as évek között – megszűntek a magyar nyelvű alapiskolai oktatás intézményes keretei, továbbá az intenzívebb térbeli mobilitás, a lakóhely-változtatások szintén iskolaváltást eredményez(het)tek, s végül,

13 A szlovákiai oktatási rendszerben nincsenek, s tudtommal nem is voltak kétnyelvűként nyilvántartott magyar–szlovák alapiskolák. A vegyes oktatás kategória azokra vonatkozik, akik alapiskolai tanulmányaik során váltottak az egyik iskolatípusról a másikra.

de nem utolsósorban az iskoláztatás során külső kényszerítő körülményektől mentesen is iskolaváltásokra került sor.

Az első és a második generációt érő hatás különbsége abban is megnyilvánult, hogy míg az első esetben a kényszer következtében bekövetkezett változás viszonylag rövid ideig tartott (1945–1949 között), s ebből adódóan kevésbé volt tartós hatása a nemzeti hovatartozás alakulására, a második esetben az iskolaváltás inkább képezhetette részét a szülők olyan egyéni tudatos stratégiáinak, melyet a lokális etnikai viszonyok változása is befolyásolt.

Az iskoláztatás nyelvi vonatkozásaival ellentétes folyamat figyelhető meg a szlovák, illetve magyar nyelv ismeretének alakulásában. A magyar származású népesség egymást követő generációi egyre nagyobb mértékben és eredményesebben sajátították el az elmúlt évtizedekben a szlovák nyelvet.

A magyar–szlovák interetnikai kapcsolatok bővülése is a nyelvi kompetenciák, a többségi nyelv elsajátításának emelkedéséhez járult hozzá.¹⁴

A két nyelv egyenlő szinten történő elsajátítása napjainkban az átlagos iskolai műveltség emelkedésével a magyar népesség egy növekvő részénél vezetett oda, hogy a két nyelvet – iskoláztatásuk, munkajellegük s a folyamatosan növekvő családi heterogámia következtében – bevallásuk szerint egyforma szinten bírják. Ugyanakkor – s ezzel kapcsolatban itt ezt a kérdést nem vizsgáltuk – a magyar közvélekedés is egyre nagyobb mértékben tartja kívánatosnak a szlovák nyelv megfelelő szinten történő elsajátítását, de ennek biztosításához csak egy kis részük választaná, választja a szlovák nyelvű iskoláztatás alternatíváját. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a szlovákiai magyar kisebbség rétegspecifikusan különböző mértékben óhajtja a szlovák nyelv elsajátítását, de a magyar közösség ezzel párhuzamosan szinte egységesen óhajtja a magyar iskolarendszer fenntartását és fejlesztését, és gyermekeit zömmel magyar nyelven óhajtja iskoláztatni (Lampl 1999).

2. 2. 2. A VEGYES HÁZASSÁGOK INTRA- ÉS INTERGENERÁCIÓS HATÁSA A NEMZETI HOVATARTOZÁS ALAKULÁSÁRA

Következő hipotézisünk a házassági homogámia–heterogámia kérdésnek intra- és intergenerációs vetületével foglalkozik. Ebben a vonatkozásban Yinger megkülönbözteti az amalgamáció és a vegyes házasságok fogalmát: lehet vegyes házasság amalgamáció nélkül (gyermektelen házaspárok), de gyakoribb az amalgamáció vegyes házasság nélkül (házasságon kívül született gyermekek) (Yinger 1994). Vizsgálatunkban e két fogalmat a házassági hetero-

14 A kétnyelvűség típusait lásd: Lanstyák (2000: 149–152).

gámia–homogámia intra- és intergenerációs vonatkozásaként különböztetjük meg. Ebben a pontban az egyének nemzetiségének az alakulását vizsgáljuk származásuk és házastársuk nemzeti hovatartozásának függvényében (2. 2. hipotézis).

8. táblázat. *A származás és a házastárs nemzetiségének a hatása a nemzeti hovatartozás alakulására*

GNV száma	GNV jelölése	R^2	$B(hm)$	$B(ve)$	$B(htm)$	$B(htn)$	Konstans
1.	MPSZ/MP	0,820	0,852*	0,354*	0,148*	X	-0,016
1.	MMSZ/MM	0,780	0,767*	0,197*	0,244*	X	-0,039
2.	MSZ/M	0,764	0,885*	0,176*	0,106*	0,034	-0,024
2.	HSZ/H	0,790	0,874*	0,153*	0,108*	X	-0,024
3.	M+Hx/Gy	0,750	0,929*	0,235*	0,094*	0,022	-0,019

* – a jelzett leszármazási ágakban csak házások voltak.

A generációváltásokat jelölő rövidítéseket és a regressziós modellbe bevont változók rövidítéseit lásd a 7. táblázat alatt.

Az adatokból egyértelműen látható, hogy a nemzeti hovatartozás alakulására sokkal kisebb a hatása az egyén házassága etnikai jellegének, mint származása homogám–heterogám vonatkozásainak. (Ezt egyébként a népmozgalmi

9. táblázat: *A vizsgálati egységek származásának, iskoláztatásuk nyelvének, nyelvtudásuknak és házastársuk nemzetiségének a hatása gyermekük nemzeti hovatartozásának az alakulására*

GNV	GNV jelölése	R^2	$B(HM)$	$B(szve)$
1.	MPSZ/MP	0,855	0,537*	0,192*
1.	MMSZ/MM	0,849	0,435*	0,119*
2.	MSZ/M	0,827	0,516*	0,045
2.	HSZ/H	0,853	0,479*	0,044
3.	MxH/GY	0,800	0,546*	0,138*

* – szignifikáns 0,05 alatt

** – szignifikáns 0,01 alatt

*** – szignifikáns 0,05 szinten

és népszámlálási statisztikák egybevetése is megerősíti.) Már korábban kimutattuk, hogy a homogén származás hatása generációváltásról generációváltásra lényegében nem változik, a házastárs nemzetiségének a hatása az első és a második generációváltás között csökken. (Ugyan ez utóbbi változás a $B \pm 2SE$ szerint nem mutatható ki.)

2. 2. 3. AZ ASSZIMILÁCIÓ EGYES DIMENZIÓINAK A HATÁSA A NEMZETVÁLTÁS FOLYAMATÁRA – KOMPLEX MODELL

Ebben a részben megvizsgáljuk az asszimilációs modellbe bevont valamennyi változónak a nemzetváltás folyamatára gyakorolt hatását. Ez a modell a bevont dimenziókat az eddigiekhez hasonlóan magyarázó változókként képezi le indikátorokra, felépítése hierarchikus, a nemzeti hovatartozást emeli ki, s teszi függő változóvá. A vizsgálatra az előző fejezetekhez hasonlóan három generációváltás öt leszármazási ágának figyelembevételével kerül sor.

2. 3. hipotézisünk szerint a magyarázó változók közül legnagyobb mértékben a homogén származás határozza meg a leszármazottak nemzeti hovatartozását és a magyar nemzeti hovatartozás átörökítésében a vegyes házasságok hatása elenyésző. Továbbá feltételezzük, hogy a homogén származás hatása a bevont dimenziók között több generációváltás során sem csökken, ugyanakkor a vegyes házasságok hatása a nemzeti hovatartozás átörökítésében igen.

Vizsgálatunknak erre a fázisára is elmondható, amit már korábban is kifejtettünk –, hogy a megkérdeszetre és leszármazási ágára vonatkozó adatokat tekintjük viszonylag reprezentatívnak. A származás mellett bevont további változók hatása a gyermekek dimenziójában – tekintettel kormegoszlásukra – csak igen korlátozott mértékben mutatkozik meg. Ezért a gyermekekre vonatkozó adatokat inkább csak illusztratív jelleggel kezeljük.

$B(i skm)$	$B(i skv)$	$B(i nytm)$	$B(i nytv)$	$B(i htm)$	$B(i htv)$	Constans
0,208*	0,172*	0,235*	0,139*	0,081*	X	-0,052*
0,223*	0,144*	0,316*	0,132*	0,111*	X	0,074*
0,228*	0,154*	0,257*	0,170*	0,062**	0,052***	-0,040***
0,300*	0,070*	0,230*	0,112*	0,043***	X	-0,029
0,103**	0,056	0,386*	0,186*	0,063	0,016	-0,036

x – a jelzett leszármazási ágakban csak házások voltak.
A regressziós modell dummy változóinak jelöléseit lásd a 7. táblázat alatt.

Az egymást követő generációknál a modell „magyarázó ereje” (R^2) kis mértékben ingadozik, de lényegében nem csökken. Ebből arra következtethetünk, hogy a nemzeti hovatartozás átörökítésében nem növekedett meg a nem bevont, zömmel nem etnikai jellegű dimenziók, változók szerepe.

Mivel a származás mellett további dimenziók kerültek bevonásra, a származás közvetlen hatása a nemzeti hovatartozás alakulására jelentős mértékben csökkent, ez úgy értelmezhető, hogy a származás hatása közvetve az egyes további bevont változókon keresztül nyilvánul meg. Több generációváltás során megfigyelhető a homogén származás viszonylagos stabilitása (értéke az egyes leszármazási ágakon belül 0,5 körül mozog). Ezzel párhuzamosan a vegyes családi háttér hatásának jelentékeny gyengülését figyelhetjük meg az első és a második generációváltás között. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a vegyes származás a magyar nemzeti hovatartozás átörökítése szempontjából a második generációváltás során jelentős mértékben „kiüresedik”, magyar identitásátörökítő funkciója a modellbe bevont további dimenziókon keresztül realizálódik, amennyiben azok magyar vonatkozásúak. (A gyermekek generációján belül azonban igen magas a vegyes háttér hovatartozást átörökítő hatása, ez a vizsgált generáció korösszetételéből adódik, melynek következtében a vizsgálatba bevont további dimenziók csak korlátozott mértékben fejthették ki hatásukat.)

A valamennyi változót bevonó komplex modellben a származás dominanciája mellett az iskoláztatás nyelve és a nyelvtudás hatása közti különbség jelentős mértékben csökkent (a házastársak leszármazási ágában a magyar nyelven történő iskoláztatás hatása nagyobb, mint a nyelvtudás hatása), de a származás és a házastárs nemzetiségének a hatása közti különbség hasonlóan erős, mint korábban.

A fentiekben a magyar nemzeti hovatartozás átörökítése szempontjából vizsgáltuk a magyarázó változók hatását. Mivel az asszimiláció ellentette a disszimilációnak, azaz a nemzeti hovatartozás átörökítésének, ezt a regressziós egyenletünkben is könnyen kifejezhetjük. Ha a magyar nemzetiségűek nemzetváltását közvetlenül akarjuk kimutatni, akkor függő változóként a vizsgálati egységek nemzetiségeként azt vesszük be, hogy nemzetisége szlovák-e. Az egyes magyarázó változók hatását a magyar etnikum nemzetváltási folyamataira a modellbe felvett függő *dummy* változó megváltoztatása mellett az előzőekben lefuttatott értékekből is (ahol a magyar nemzetiség volt a függő változó) kiszámíthatjuk. A független változók előjelét megváltoztatjuk, és a konstans értékét 1-gyel növeljük.

3. Összefoglalás – kitekintés

Dolgozatunkban az asszimilációs folyamatok jellegzetességeinek két behatárolt körét vizsgáltuk a szlovákiai magyarság körében.

Az első blokkban a makro-mikro viszonyok szempontjából vizsgálódunk. Megerősítést nyert, hogy a nemzetváltási folyamatok irányát elsősorban a makroviszonyok, a nemzetállami keretek határozzák meg. Azaz adott nemzetállami keretek között a nemzetváltás iránya a kisebbségek felől a többség felé mutat. Hipotézisünk mind a magyar, mind a (cseh)szlovák nemzetállami keretekre vonatkozóan megerősítést nyert, (bár a magyar nemzetállami keretek között zajló nemzetváltási folyamatokra vonatkozó eredmények korlátozottabb következtetések levonására adnak lehetőséget, már csak amiatt is, hogy a megkérdezettek nyilatkoztak szüleik, nagyszüleik nemzeti hovatartozásáról, továbbá a vizsgálati mintánkba felvett községek 1918 előtt mind magyar többségűek voltak.) Ugyanakkor tudatosítanunk kell, hogy bizonyos körülmények között ezzel ellentétes irányú hasonulásokra is sor került.

Ugyanúgy megerősítést nyert, hogy az adott nemzetállami keretek között a nemzetváltás intenzitása, mértéke a településeken élő népesség nemzetiségi összetételétől – mikroviszonyoktól – függ. Azaz a magyar kisebbség nemzetváltásának aránya annál kisebb, minél nagyobb arányban él a vizsgált településeken. (Ezt a feltételezést csak a megkérdezettek generációjára tudtuk megerősíteni, mivel az egyes leszármazási ágakhoz tartozók esetében nem tudtuk egyértelműen meghatározni, hogy milyen nemzetiségi jellegű településtípusokon éltek, ezért ők csak „kvázi-településtípusokba” voltak sorolhatók).

Hasonló módon megerősítettnek tűnik, hogy a nemzetváltási folyamatok intenzitása generációról generációra gyorsul.

A házasságokon belül a nemek szerepét vizsgálva ugyan kimutattuk, hogy a nemzeti hovatartozás átörökítésében kismértékben nagyobb a férfiak szerepe, mint a nőké, ugyanakkor feltehetőleg a modernizációs folyamatok előrehaladásával az egymást követő generációváltások során a két nem közti különbség fokozatosan csökken. A nemek nemzetváltásra gyakorolt hatása közti csekély különbség magyarázata további vizsgálatokat igényel.

Vizsgálatunk második blokkjában a gordonni modell dimenzióit operacionalizáltuk és vontuk be az elemzésbe. Kimutattuk, hogy a szlovák irányba zajló nemzetváltási folyamatokra nagyobb hatással van az akkulturáció nyelvi vetülete – a származás szerinti elsődleges nyelv vagy anyanyelv tudásának háttérbe szorulása, a nyelvvesztés –, mint a többségi irányba

zajló integráció, melyet az alapskolai oktatás nyelvével mértünk, de a két dimenzió hatása közti különbség generációváltásról generációváltásra fokozatosan csökkent. A két változó egymáshoz viszonyított súlyának módosulása a nemzetváltási folyamatokban véleményünk szerint az etnikai szocializációs ágenseken belüli átstrukturálódásra, nevezetesen az iskoláztatás szerepének növekedésére vezethető vissza.

A valamennyi gordoni dimenzió bevonásával kialakított modellt alkalmazva megerősítést nyert, hogy a magyar nemzeti hovatartozás átörökítésében megtartotta vezető szerepét a homogén magyar származás, ugyanakkor a vegyes származás hatása igen nagy mértékben csökkent. A vegyes házasságoknak a nemzetváltásra gyakorolt hatása megközelíti a homogén szlovák házasságok hatását. A vegyes házasságoknak kisebbségi hovatartozás-megőrző hatása a modellbe bevont magyar kötődésű dimenziókon – amennyiben vannak ilyenek – keresztül mutatkozik meg. Azaz a vegyes házasságok hatása jobbra közvetve a kisebbségi jellegű akkulturáción, integráción, házastársválasztáson keresztül érvényesül.

Vizsgálataink tehát több vonatkozásban megerősítették korábbi feltételezéseinket, ugyanakkor bizonyos vonatkozásokban ez nem következett be, melyekre újabb feltevéseket, kérdéseket fogalmaztunk meg.

Tanulmányunkban generációk, településtípusok, korcsoportok, nemek, származás szerinti bontásban vizsgáltuk az etnikai hasonulásokat. Ki kell emelnünk, hogy a vizsgálatunk során alkalmazott elméleti és módszertani keretek csak egy változatát jelentik a különféle irányban zajló asszimilációkutatásoknak.

Egyúttal látnunk kell vizsgálatunk korlátait is: így például külön problémát jelent a vizsgálat kiterjesztése a szórvány jellegű településekre. Ezekben a településeken minden bizonnyal más mintavételi eljárások segítségével kezelhetőek meg a szórványban élők asszimilációs folyamatai.

Hosszabb távú, nagyobb léptékű feladatként fogalmazható meg az intragenerációs asszimilációs folyamatok vizsgálati kereteinek a kidolgozása, mely új interdiszciplináris elemek beépítését igényli a kutatás elméleti és módszertani kereteibe.

F.1. táblázat: *A mintába bevont helységek nemzetiségi megoszlásának a változása 1910–1991.**

Helységek neve	1910			1930			1991		
	Lakosok száma	Ebből %-ban		Lakosok száma	Ebből %-ban		Lakosok száma	Ebből %-ban	
		magyarok	szlovákok		magyarok	szlovákok		magyarok	szlovákok
Szenc	3915	93,4	4,6	5609	56,4	34,5	14357	27,8	70,4
Réte	1067	77,7	4,6	1331	73,2	10,1	1222	50,8	48,9
Dunaújfalú	724	86,0	6,9	1029	69,8	22,3	1571	33,4	65,9
Magyarszék	1341	95,8	3,6	1877	78,7	16,1	2118	51,2	47,7
Éberhard	828	94,4	2,1	1217	57,2	40,0	1289	59,3	39,9
Fél	1202	98,9	0,6	1604	80,0	13,1	2015	60,1	38,4
Csütörtök	1259	97,5	0,9	1054	92,1	5,8	1545	88,6	8,3
Lég	1572	98,5	0,8	2107	73,0	25,2	2144	78,7	19,3
Somorja	4172	94,3	2,8	4802	81,0	10,0	12051	71,0	38,6
Galánta	4143	83,1	13,3	5290	33,5	43,2	16978	40,6	57,8
Berencs	1477	94,2	4,9	1659	79,7	19,8	1993	37,9	61,2
Királyi	1441	86,2	10,0	1442	75,3	23,8	1933	26,2	73,3
Összesen	23141	91,4	5,4	29021	65,1	25,2	59216	47,2	51,2

* - az adatok a települések 1991-es területére vannak átszámítva

F2. táblázat: *A vizsgálatba bevont populáció megoszlása származási helye településtípusa szerint 4 generációban (A helységek településtípusokba történő besorolása az 1991-es népszámlálás adatai alapján történt)*

Generáció száma	A generációk jelölése	a településtípusok a magyar népesség aránya szerint*				Összesen
		szórvány	kisebbségi	vegyes	többségi	
1.	MNSZ	25,6	14,3	11,3	48,9	100,0
2.	MSZ	22,3	16,0	12,4	49,2	100,0
3.	M	13,4	22,9	23,9	39,9	100,0
3.	M+H	17,2	20,4	17,3	45,0	100,0
4.	Gy	12,2	28,1	28,8	30,8	100,0

- * szórvány = a magyar népesség aránya kevesebb mint 10%
 magyar kisebbségi = a magyar népesség aránya 10%–40%
 vegyes = a magyar népesség aránya 40%–60%
 magyar többségi = a magyar népesség aránya magasabb mint 60%

F3. táblázat: *A nemzeti hovatartozás alakulása öt generációban településtípusok szerint százalékban*

Generáció száma	Generáció jelölése	Magyarok	Szlovákok	Egyéb	Összesen	N
		%				
<i>Magyar kisebbségű települések</i>						
1.	MNSZ	55,6	41,1	3,2	100,0	956
2.	MSZ	49,0	50,4	0,6	100,0	480
3.	M	33,8	66,3	0,0	100,0	240
4.	GY	28,2	71,8	0,0	100,0	188
5.	U	23,5	76,5	0,0	100,0	68
<i>Végyes települések</i>						
1.	MNSZ	59,8	37,9	2,3	100,0	1083
2.	MSZ	57,3	42,3	0,4	100,0	541
3.	M	52,0	48,0	0,0	100,0	271
4.	GY	38,3	61,7	0,0	100,0	188
5.	U	34,4	65,6	0,0	100,0	64
<i>Magyar többségű települések</i>						
1.	MNSZ	81,6	15,5	2,8	100,0	844
2.	MSZ	80,0	18,4	1,6	100,0	434
3.	M	75,9	23,2	0,9	100,0	216
4.	GY	75,5	23,9	0,5	100,0	184
5.	U	60,0	40,0	0,0	100,0	75

BIBLIOGRÁFIA

- Babbie, Earl 1995: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Budapest: Balassi.
- Bartha Csilla 1999: *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Bibó István 1986: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, 2. k. Budapest: Magvető, 185–265.
- Csámpai Ottó–Barsiné Pálmai Éva 1999: Az 1945–49 közötti szlovákiai magyar iszkolanélküliség társadalmi következményei. In *Társadalomkutatás*, 2.
- Csepeli György–Örkény Antal–Székely Mária 2000: *Grappling national identity. How nations see each other in Central Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Glazer, Nathan–Moynihan, Daniel P. 1975: *Ethnicity – Theory and Experience*. Cambridge–Massachusetts–London: Harvard University Press.

- Glazer, Nathan–Moynihan, Daniel P. 1964: *Beyond the Melting Pot*. Cambridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.
- Gordon, Milton M. 1964: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion and National Origin*. New York: Oxford University Press, 60–84.
- Gyurgyík László 1994: *Magyar mérleg. A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében*. Pozsony: Kalligram.
- Gyurgyík László 2001: *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében Ph.D. értekezés. Kézirat*
- Gyurgyík László 2001: Az asszimiláció szociológiai elméleteinek és operacionalizálásuknak egy lehetséges változata a társadalomtudományi kutatásokban. In *Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.): Politika és nemzeti identitás Közép-Európában*. Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Hunyadi László–Vita László 1991: *Statisztika I*. Budapest: Aula.
- Jászi Oszkár 1986: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest: Gondolat.
- Kolosi Tamás–Rudas Tamás 1988: *Empirikus problémamegoldás a szociológiában*. Budapest: OMIKK–Tárki.
- Lamp Zsuzsanna 1999: *A saját útját járó gyermek. Három szociológiai tanulmány a szlovákiai magyarokról*. Pozsony: Madách–Pozonium.
- Liszka József 1998: A (cseh)szlovákiai magyarság populáris kulturája 1918–1998. In *Tóth László (szerk.) A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1948, II*. Budapest: Ister.
- Marger, Martin 1991: *Race and Ethnic Relations: American and Global Perspectives*. Belmont, California: Wadsworth Publicity Company.
- Moksony Ferenc 1999: *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest: Osiris
- Lanstyák István 2000: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony: Osiris–Kalligram–MTA Kisebbségkutató Műhely
- Srb, Vladimír 1991: Slovensko-madárské sňatky a reprodukce slovensko-madárských manželství 1985–1989. In *Demografie*, 3: 264–267.
- Srb, Vladimír 1996: Asimilace a překlánění národnosti obyvatel v Československu ve svetle sčítání lidu 1950–1991. In *Demografie*, 3.
- Vereš Pavel 1986: Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 až 1980. In *Demografie* 2.
- Yinger, John M. 1981: Toward a Theory of Assimilation and Dissimilation. In *Ethnic and Racial Studies*.
- Yinger, John M. 1994: *Ethnicity: Source of Strength? Source of conflict*. Albany: State University of New York Press
- Ziegenfuss, Vladimír 1966: Národnostní smíšenost manželství v ČSSR. In *Demografie*, 1.

LÁSZLÓ GYURGYÍK

Assimilative progressions in the society of the Slovakian Hungarians

The research scrutinizes two confined subjects specific to the assimilative progressions in the society of the Hungarians from Slovakia.

In the first hypothesis block the progressions were analyzed from the point of view of the relation between the minority-majority groups. It was proved that the direction of the national change is resolved primarily by the macro circumstances, it is defined by the limits of the nation-state. According to the researches in the given circumstances of the domain of the national-state the direction of the change of the nation goes the minority to the majority.

Furthermore in the given circumstances of the limits of the national-state the intensity of the national change depends on the micro-relations – nationality composition of the population living on the settlements; namely the proportion of the national change of the Hungarian minority is less if they live in a bigger proportion in the sourced settlements.

In spite of all the intensity of the process of national change becomes faster from generation to generation.

In the second block of the research the dimensions of the Gordon model were used in the analysis. It was proved, that national changes in the Slovakian direction have a greater influence on the language loss regarding the national culture (acculturation) – based on the first language of the origin or falling into the background knowledge of the native language, the language loss – as the integration towards the direction of majority, which was measured by the language of the elemental school. Using all the Gordon models the initial assumption that the transmittance of the Hungarian nationality status kept leading function in the homogeneous Hungarian origin, in the same time the influence of the mixed origin fell seemingly was proved. The influence of mixed marriages got across with minoritarian character of acculturation, integration and the choosing of the partner in marriage.

Ethnical assimilation was investigated in the research through the categories of generations, settlements, age, sex and origin. The used theoretical and methodological frameworks are only one version of the several directions of the assimilation research.

KATARZYNA WARMIŃSKA

A lengyel tatárok vallási identitása¹

Uram, Ön tatár? – Igen, muzulmán vagyok...

A lengyel tatárok közössége egyike a jelenleg Lengyelországban élő legcsekélyebb lélekszámú etnikai csoportoknak. A társadalomkutató számára ez a közösség vallási jellege – a lengyel tatárok muzulmánok –, illetve emigrációs-telepes származásuk tekintetében érdekes (az Arany Horda birodalmából jöttek).

Fejtegetéseim középpontjában a lengyel tatárok vallási identitásának problematikája áll, különösen a vallási és etnikai aspektusai közötti viszony, ami a környezetüktől való különbözőségük érzetének konstruálását meghatározza.² A lengyel tatárok vallási és etnikai identitásának vizsgálata azt mutatják, hogy elválaszthatatlan összefonódás tapasztalható e két kontextus között (melyeket „muzulmánsgként” és „tatárságként” határoztam meg), és ezek gyakori összefonódása a vallás etnicizálódásának nagymértékű előrehaladottságáról tanúskodik.³

1 A tanulmány a *Przeгляд Religioznawczy* c. folyóirat 2000/1 számában jelent meg.

2 A lengyel tatárok identitásának problémakörét tárgyalva az alábbi fogalmak három jelentési szférája közötti kölcsönös viszony elemzésére összpontosítottok: „muzulmánsg”, „tatárság” és „lengyelség”. Véleményem szerint ezekkel a kulcsfogalmakkal lehet megérteni azt a módot, ahogyan a vizsgált közösség tagjai megkonstruálják környezetükkel szembeni különbözőségüket. Vallási azonosságuk az iszlámhoz kötődik, az etnikai a származásukhoz, a nemzeti pedig a lengyel illetőségükhöz.

3 A kutatást 1991 és 1994 között végeztem Białystokban, Sokółkában és Gdańskban élő (iszlámhívó) lengyel tatárok körében. Összesen negyven interjút készítettem harminc személlyel. Ki-választásuk vegyesen történt: céltudatosan – a vallási és etnikai vezetők, illetve a csoport közösségi életében aktívan résztvevők esetében (15 interjú); „hólabda”-technikával pedig a többi esetben. Problémaorientált interjúkat készítettem valamennyi olyan személlyel, aki vallási hovatartozását „muzulmánként” határozta meg. Ez tudatos választás volt részemről, mivel kutatói érdeklődésem középpontjában kizárólag azok a tatárok álltak, akik iszlámhívók.

Az etnicizálódás folyamata, vagy másképpen a tatár identitás vallási és etnikai aspektusának egymásra rakódása számos területen megmutatkozik. Itt ezek közül kettőt fogok tárgyalni. Az egyik a csoport tagjai vallási identitásának a tartalma (a „muzulmánosság”), ami a vallási jelenségek klasszifikációjában fellelhető dualizmusnak, mint a vallás etnicizáció kifejeződése kontextusában mutatkozik meg, a másik pedig a „muzulmánosság” és a „tatárság” közötti viszonylat a csoport etnikai különbözőségének konstruálásában.

Bevezetés

Mielőtt rátérnék az előzőekben jelzett probléma megvitatására, bemutatom a tatár közösség legfontosabb jellemzőit⁴.

Az első tatárok a Litván Nagyfejedelemség területén jelentek meg a XIV. században, az Arany Horda felbomlása után. Számukra kedvező feltételek mellett telepítették le őket, földet, személyi és vallási szabadságot biztosítva katonai szolgálattért cserébe. Csupán néhány olyan időszak adódott, melyekben a nekik adományozott privilégiumok korlátozva voltak (XVII. sz.). A közösség lélekszámát a XIV. századtól a XIX.-ig tizenegynéhány ezerre becsülik. A tatár népesség által sűrűbben lakott helyek Vilna és környe, Troki, Minszk, Słonim és a Podlasie területe voltak.

A két világháború közötti években a tatárok az egyik legkevesebb főt számláló kisebbséget alkották Lengyelországban. Létszámuk öt és hat ezer között ingadozott. Ekkor közülük legtöbben a vilnai (2500), a nowogródeki (novgorodi) (2200) és a białystoki (640) vajdaságokban éltek. Ebben az időszakban két tatár szervezet jött létre: egy vallási – a Muzulmán Vallási Szövetség –, és egy etnikai: a Lengyelország Tatárjainak Kulturális-Oktatásügyi Szövetsége. Mindkét szervezetnek saját kiadványai jelentek meg, melyekben vallási, etnikai és művelődésügyi témájú cikkeket publikáltak. Ezekben az évtizedekben alakult ki a tatár etnikai és nemzeti ideológia, melyről a szűkkörű, de nagyon aktív tatár értelmiségi csoport folytatott vitákat, illetve propagálta azt.

A II. világháború és az azt követő évek nagy változásokat hoztak a közösség helyzetében. A Lengyelország keleti vidékeiről a Nyugati Területekre irányuló migráció a tatárokat is érintette. Többségük elhagyta a tatárok által évszázadok óta lakott Vilna és Nowogródek környékét és áttelepült a Visszaszerzett Területekre. A 60-as években pedig megkezdődött a tatároknak az a ma is

4 Lásd még Ali Miśkiewicz 1992;1993.

tartó migrációs hulláma, melynek során Białystok környékére költöznek, ahol a két háború között földijeik egy csoportja lakott. Ilyenformán erőfeszítések történtek a csoport újraegyesítésére, illetve a háború és az azt követő időszak által szétszaggatott közösségi kapcsolatok felújítására.

A Muzulmán Vallási Szövetség adatai szerint a Lengyelországban élő lengyel tatárok közössége összességében 1990-ben kb. 3000–4000 főt számlált, bár pontos népszámlálást ezidáig nem végeztek körükben. Az országban összesen hat muzulmán egyházközség, három mecset, továbbá két imaház működik, és épül egy medresa (korániskola) Białystokban⁵. Valamennyi egyházközségben évek óta folyik vallásoktatás gyermekek számára. 1992-ben létrehozták a Lengyel Köztársaság Lengyel Tatárjainak Szövetségét a háború előtti Lengyelország Tatárjainak Kulturális–Oktatásügyi Szövetsége tradíciójának folytatásaként.

A 90-es években megújult és virágzásnak indult a közösség meghatározó személyiségei által folytatott kiadói tevékenység. Nem szabályos időközönként, ám megjelennek a „Muzulmán Élet”, a „Lengyel Tatárok Évkönyve”, az „Islám Világa” és az „Emlékezet és Idő” című folyóiratok, melyek az iszlám problémáiról, a tatár hagyományokról és a lokális közösség számára fontos ügyekről írnak.

A „muzulmánóság”: a lengyel tatárok identitásának vallási dimenziója⁶

Mit jelent muzulmánnak lenni beszélgetőpartnereim értelmezésében? Muzulmánnak lenni Lengyelországban jónéhány évtizeden keresztül egyenlő volt a lengyel tatár léttel. Az identitás etnikai és vallási aspektusának összefonódása jellemző tulajdonsága a vizsgált csoport számos tagjának. A nem lengyelországi muzulmánokkal az utóbbi tizenegynéhány évben kialakult egyre gyakoribb kapcsolatok azonban megrendítették a „minden lengyelországi tatár muzulmán, és minden lengyelországi muzulmán tatár” meggyőződés igazságát. Ez a változás azt okozta, hogy a közösség vallási sajátosságát kijelölő szimbolikus határok jelenleg kétféle módon rajzolódnak meg. A lengyel tatárok egy része önmagát elsősorban a muzulmán közösséghez való tartozás kategóriáiban látja, mások viszont egyszerre fordulnak az etnikai és a vallási sajátosságok felé is. A tatárok egy bizonyos része számára a közösség vallási saját-

5 A lengyelországi tatár népesség legnagyobb közössége ma Białystokban – kb. 2000 fő – és környékén (600) él. Egyházközségeik működnek Białystokban, Kruszynianyban, Bohonikiben, Varsóban, Gdańskban és Gorzów Wielkopolskiban. Meg kell jegyezni, hogy a jelenleg Lengyelországban élő, nem muzulmán tatárok száma nem ismeretes.

tosságai elválaszthatatlanul összekapcsolódnak a helyi, „magunkfajta” – „tatár iszlámmal”. Mások viszont a vallás megreformálásának, a mindenféle helyi színezettől való „megtisztításának” és az ortodox iszlám felé fordulásnak a feltétlen szükségességét látják. A „tradicionalisták” igyekeznek megtartani a tatár „lelki birtokállapotot”. Szerintük természetes és kívánatos állapot a „tatárság” és a „muzulmánáság” szinonimákként való értelmezése úgy, *„ahogy mindig is volt”*, és a tatár hagyománytól idegen újdságok bevezetését kerülni kell. A tradicionalisták aggodalmuknak adnak hangot az idegen eszméknek és nézeteknek a közösségre, illetve azokra a tatár hagyományokra gya-

- 6 A „társadalmi identitás” fogalmát olyan interakciós folyamatokban létrejött jelenségként értelmezem, melyek során az egyének kölcsönösen interpretálják és definiálják saját, illetve más aktorok cselekedeteinek jelentését, a valóság adott részletének – melybe az adott pillanatban belekerültek – önmaguk által elfogadott érzékelési perspektívájával megegyezően alkalmazkodva az adott társadalmi helyzethez. A társadalmi identitást kutatva figyelmünket a világ fogalmi klasszifikációs folyamataira kell irányítanunk, és az egyének által alkotott és felosztott mentális modelleket kell vizsgálnunk. A hovatartozás, a sajátság (magunkfajtaság) és a másság e modellekben rejlő kategóriái képezik a társadalmi alanyok közti szimbolikus határok kijelölésének alapját. A határ percepciójában bennrejlő változások tudata lehetővé teszi a valóság közös interpretációinak, bizonyos szimbólumegyüttesre való közös irányultságnak egyfajta viszonyulási egyezményként működő megérését és megteremtését, melyhez viszonyítva az egyének meghatározhatják saját helyüket a társadalmi világban. A határok az azonosságtudat védelmét szolgálják, kijelölve a másoktól megkülönböztetett, sajátként érzékelt területeket. A több társadalmi csoporthoz való tartozás azt okozza, hogy az egyén a társadalmi világ több komponensét internalizálja, melyek együtt funkcionálnak, megteremtve a konkrét ember szociálpszichológiai egészét. A helyzettől és a társadalmi partnerektől függően az egyén azt az identifikációját használja (azt demonstrálja), amelyet helyénvalónak véli. Meg kell azonban jegyezni, hogy az identitások, rugalmasságuk mellett a végtelenségig nem változóak, és nem teljesen önkényes választásoktól függenek, ami megegyezik azzal az általános megállapítással, hogy nem vehet részt bárki bármely társadalmi csoportban, mivel mindegyik meghatározza saját határait (Mach 1994). A vallási identitás, lévén a társadalmi azonosulás egyik formája speciális emberi tevékenységekre és szükségletekre, gyakran szokások és rituálék formájában kodifikált értékekre, szimbólumokra, mítoszokra és hagyományokra vonatkozik, melyek az empíria feletti valósághoz viszonyulnak. A vallás mint rendszer vallási szimbólumok által megformált jelentéseket közvetít, melyek lehetővé teszik az adott életstílus, a speciális metafizika, az ethosz és a világnézet közötti összeegyeztethetőség létrejöttét. Itt kulcsszerepet tölt be a rituálé (a szent viselkedési forma), ami mindenekelőtt módot nyújt a megélt világ és a képzelte világ egy egészben való összekapcsolására, amely tartalmazza a hangulatokat, motivációkat és a metafizikai képzeletet széles körét (Geertz 1992). Az etnikai azonosulás viszont elsősorban az adott csoport más közösségekkel szembeni kulturális jellegeinek alapján kerül meghatározásra. A csoport tagjai által önmaguknak, vagy/és más emberek által a csoportnak tulajdonított közös származásra és közös kultúrára alapozódik (Roosens 1994). A kultúra különböző elemeiből állhatnak össze az adott csoport etnikai határai. Ez lehet a nyelv, saját közös megnevezés, a közös származás mítosza, történelmi emlékezet vagy a vallás.

korolt befolyása miatt, melyek szerintük a közösség számára a folyamatosságot, a különbözőség érzését és az egységiséget biztosították. Az „újítók” viszont vallásuk miatt aggódva el akarják törölni az iszlámtól idegen helyileg kialakult színezeteket, és igyekeznek annak „helyes” formáját megadni. Ők alkotják az új, igazhitű iszlámkövetők közösségét, amely elsősorban egy egész sor, főleg a vallási gyakorlathoz kapcsolódó tatár szokást iktat ki. Emiatt különösen nagy hangsúlyt helyeznek a vallásoktatásra és olyan tájékoztató anyagoknak a hívók rendelkezésére bocsátására, melyek részletes útmutatókat tartalmazva ismertetik az egyes muzulmán vallási szertartásokat.

Kétségtelenül egyetértés van a vallási értékek kultiválásának tekintetében, amit a közösség létezésének szempontjából a leglényegesebbnek tartanak, és a vallásból az olyan elemek kiiktatásának tekintetében is, amelyek az iszlám alapelveivel ellentétben állnak. A vita arról a módról folyik, hogy a tatárok „muzulmánóságát” hogyan értelmezzék és alakítsák: vajon az iszlamizáció által vagy a hagyomány folytatása által?

A viták és az ellentétek a „tradicionalisták” és az „újítók” között elsősorban a változások fokáról és kiterjedéséről szólnak. A „tardicionalisták” egyike így nyilatkozott: *„Amit most azok a fundamentalisták művelnek, akik ide eljutnak, az a mi 600 éves lengyelországi iszlám hagyományunk törvénye ellen van. Hídfőt akarunk belőlnünk csinálni missziójuk számára, mert az iszlám minden kis hasadékon keresztül egyre inkább benyomul Európába. Én „lelki birtokállapotunk” megtartásának, és nem a muzulmán országok mintájára történő iszlamizálásunknak a pártján vagyok. (...) Attól tartok, hogy a fiatal nemzedéket helytelenül befolyásolják, és majd olyan célokhoz használják fel őket, melyek országunk érdekeivel ellentétesek”.* (Donnerstag 1992). A probléma, ami az „iszlamizáció” fenyegetésének esetében felmerül, nem csak annak a kérdése, hogy hogyan kellene a hibákat „kijavítani”, hanem az is, hogy milyen értékek alapján épüljön fel a közösség identitása: iszlám-ortodox, iszlám-tatár vagy tatár szempontok szerint. A hitújítók között az első változatnak nagyon kevés elkötelezettje van. A muzulmán ortodox értékek és normák terjesztésének pl. az arab szokásvilággal együtt nincs esélye (erről később szövegek).

Felmerül tehát a kérdés, hogyan határozzák meg vallási különbözőségüket a lengyel tatárok, azaz hogyan definiálják „muzulmánóságukat”.

Válaszadóim véleménye szerint nélkülözhetetlen eleme különbözőségük meghatározásának a vallás: az iszlám. A tatárok 600 éves lengyelországi jelenlétük során nem asszimilálódtak a vallás terén és a „vallási birtokállapot” megtartásának erős tendenciája tapasztalható körükben. Nem kerültek el

viszont őket a keresztény környezetükhöz való asszimilálódás bizonyos tendenciái; többféle átvételt, kölcsönzést lehet megfigyelni, de azok nem olyan jelentősek, hogy az iszlámra alapozott közösségi határokat elmosásák.

Mégis a tatár etnikai csoport sok más muzulmán közösségre jellemző speciális folyamaton ment keresztül, melynek lényege, hogy a normatív iszlám ráarakódott az adott társadalom kultúrájára.

A tatár vallási tevékenységek szférájának elemzése egy, a vallási szertartások klasszifikációjának módjában megnyilvánuló sajátos dualizmus létezését mutatja ki.⁷ Ha megnézzük a tatár vallási tevékenységeket, azoknak kétféle dimenzióját lehet megkülönböztetni. Az első az iszlám hagyományból következik, a másik a tatár szokáshagyományra alapozódik. Másképp fogalmazva, meg lehet különböztetni azokat a vallási tevékenységeket, amelyek az ortodox iszlám értelmezésének tatár perspektívájából eredeztethetők, és azokat, melyeket úgy fognak föl, hogy a tatár vallási szokásokból származnak. Ez a vallási gyakorlatnak olyan megoszlásában fejeződik ki, melyek közül egyeseket „iszlámként”, másokat „tatárként” lehet jellemezni.

Az „iszlám” szertartások az ortodoxiáról, vagyis arról a módról alkotott megotott képhez kötődnek, mely alapján a vizsgált személyek az általuk gyakorolt iszlám alapvető elveit és az abból eredő kötelességeket értelmezik. A meginterjúvoltak egyharmada vallásuk öt alapelemét az iszlám alapvető elvének ismerte el. A többiek az ortodox iszlám kulcselemének a napi ötszöri imádkozás kötelezettségét, vagy vallásuk olyan jellemző tulajdonságait vélték, mint pl. a tisztaság fenntartásának kötelessége, valamint az alkohol és a sertéshús fogyasztásának tilalma. A megkérdezettek egy része a vallás alapve-

7 Mint C. Geertz írja, az univerzális és elméletileg egységesített muzulmán hit, hiedelmek és rituálék rendszere különböző módon adaptálódik a lokális körülményekhez. Gyakran a „magasabb” normatív iszlám mellett funkcionál annak egy „alacsonyabb”, népi, nem formális verziója. A vallás e két aspektusa közötti dichotómiát a vallási szövegekben és kommentárokból kifejezésre juttatott rituálék és hit, illetve a meghatározott muzulmán közösségekben valóban realizált hit és rituális gyakorlat közötti különbségként is lehet illusztrálni. L. Holy a muzulmán társadalmak vallásáról és szokásairól szóló könyvében a szudáni berti törzs példáján annak módjára hívja fel a figyelmet, ahogyan ez a csoport a vallási tevékenységeket klasszifikálja. Ezeket a tevékenységeket két csoportra osztják. Az első csoportba azok tartoznak („dín”), amelyek megegyeznek az ortodoxiával. A második csoportot pedig azok a szokásban lévő tevékenységek („awaid”) teszik ki, amelyeket nem tartanak a Korán tanításaival ellentmondónak. Ezeket az iszlámból származó szokásokként interpretálják, bár ezt a hagyományt sajátosan magyarázzák, speciális jelentéssel és ranggal ruházva fel azt. A berti törzs vallási gyakorlatának jellege más muzulmán közösségekhez viszonyítva nem képez kivételt, mivel, írja L. Holy az iszlám olyan típusú vallás, amely különböző helyi szokásokból eredő gyakorlatokat is magába foglal. (Holy 1991).

tő determinánsaként a Tízparancsolatban lefektetett elveket említette, melyek vélmeményük szerint univerzális normák alaptényezői.

A „tatór iszlám” – mert ezzel a meghatározással élnek a vizsgált személyek – elsősorban egy mindennapos ünnepi szertartás, olyan családi körben megtartott ünnep, mely egybegyűjti a közösség tagjait. A vallási hagyomány meghatározza azokat a rituális tevékenységeket, amelyek az ember életének ciklusaihoz, születéséhez, halálához, házasságkötéséhez, imáihoz és ünnepeihez kötődnek.

Ahogy fentebb említettem, az imamondás kötelességét a tatárok a vallás gyakorlásának legfontosabb kulcselemeként tartják számon. A megkérdezett személyek többsége azonban nem mondja el ötször a mindennapi imát, bár tudatában van annak, hogy ezt a kötelezettségét muzulmán ember nem mulaszthatja el. Ezt a tényt interpretálva elsősorban a „*nálunk, a mi környezetünkben ezt így csinálják*” magyarázattal éltek. Az interpretációnak egy másik gyakori módja az az állítás, hogy „*ebben a környezetben ezt másképpen nem lehet*”. Az előbbi a tatór szokásra való hivatkozás, az utóbbi a külső tényezőkre, melyek között élnek. Az első változatra ezek a megnyilatkozások jellemzőek: „*Itt a mi közösségünkben nagyon kevés olyan ember van, aki betartja a napi ötszöri imádkozást és általában vallásunknak ezeket az alapelveit.*” (6.)⁸ „*Imádkozás ötször. Azért ne túlozzunk. Ezt nálunk inkább csak a fanatikusok csinálják.*” (2.)

A második változat illusztrációiként az alábbi nyilatkozatrészletek szolgálhatnak: „*Tekintettel a körülményekre, melyek között élünk, péntekenként imádkozunk. Naponta ötször lenne muszáj, de nincs rá lehetőség, alkalmazkodnunk kell.*” (9.) „*A lehetőségekhez mérten imádkozok. A mi körülményeink között ötször lehetetlen. Az irodában, a munkahelyen még hajbakapnának velem. Elmondani az egész imát, azt nem, csak együtt másokkal.*” (11.)

Az ötszöri ima kötelességét más imádkozási rendszeresség koncepciója váltotta fel. Normává és gyakorlattá váltak a péntekenként, a mecsetben elmondott imák, némely esetekben pedig a minden nap reggel és este, valamint ünnepek és más vallási események alkalmával megtartott szertartások. Viszonylag magas rangot szerzett a pénteki ima, bár nem feltétlen kötelességként viszonyulnak hozzá. Jelentősége valószínűleg abból a tényből ered, hogy a vizsgált személyek többsége sok imát nem tud önállóan elmondani, így tehát, mint mondják, könnyebb valakivel vagy valaki után ismételni azt.⁹

8 A zárójelben feltüntetett számok az interjúk számát jelölik

9 A megkérdezettek közül senki sem ismeri a koráni arab nyelvet.

A hívők szerint a közös imádság, amilyen a pénteki szertartás is, erősíti és szorosabbá fűzi a vallási és közösségi kapcsolatokat. Némelyek úgy vélik, hogy a közös imák jobbak és hatékonyabbak, mint az egyéniek, mivel nagyobb erőt rejtenek magukban. Egyik beszélgetőpartnerem erről így nyilatkozott: *„Az arabok naponta ötször imádkoznak, a tatárok viszont hetente egyszer, ha összejönnek, vagy ünnepek alkalmával (...) a tatárok hangosan imádkoznak, mivel nem mindenki ismeri az imákat, így együtt ismétlik és alkalomadtán tanulják is azokat. A tatárok együtt imádkoznak, ez megtartja közöttük a kapcsolatot.”* (27.)

Mint beszélgetőpartnereim mondták, mindenkinek, aki az ima elmondásához készülődik, kötelessége a tisztaság állapotában lenni. A kézmosáshoz a Korán parancsaiból eredő megszeghetetlen kötelességgént viszonyulnak. A hívőnek, ha nem tiszta, nincs joga elkezdni az imát. A kézmosás az ima rituális szekvenciájának elválaszthatatlan része. Az egyik fiatal tatár a következő módon beszélt erről: *„Ahogy imádkoztam, szertartást vittem véghez, enélkül nem érvényes az egész.”* (5.) Másikuk így vélte: *„Tisztának kell lenni. Ha valóban imádkozni kell, akkor azt helyesen kell tenni.”* (13.) A „tisztaság” kategóriája a fizikai tisztaságra vonatkozik. Elsősorban a test és a ruházat tisztaságának megőrzését értik alatta. A megtisztuláshoz elsősorban a fürdő vétele szolgál.

A tisztaság kategóriája a vallási gyakorlat más, a szokások szférájába tartozó területeire is vonatkozik. Így például a gyermeket az „azan” szertartása előtt meg kell fürdetni. A nő a menstruációs időszakban nem böjtölhet Ramadan idején, mert nem tiszta. A tisztaság megőrzésének kontextusában magyarázzák a mecsetbe lépés előtti cipőlevetés szokását. Megjelennek azonban olyan vélemények is, melyekben e szokás másfajta interpretációja rejlik: *„A mecsetben szőnyegek vannak, ahová cipő és papucs nélkül lépünk be, és ezekre a szőnyegekre ülünk le sorban (...) Ha mindenki sárosan rámenne a szőnyegre, akkor nem térdelnél le.”* (4.) Ahogy látszik, az imához való viszonytal ellentétben, ebben az esetben különböznek a nézetek.

A fentebb már említett dualizmusnak, vagyis a közösség általi, a vallási szertartásokat „tatárra” és „iszlámra” való megosztásnak különösen érdekes képét adja az áldozathozatal rituáléjával (Kurban Bajram) kapcsolatos tevékenységek és jelenségek interpretációja. Ennek az ünnepnek nagy jelentősége van a csoport vallási identitásának a megtartásában, mivel a rajta való részvétel csaknem általános, és ez lehetőséget ad a csoport tagjai közötti kapcsolatok megőrzésére, a rang, amit e szertartásnak tulajdonítanak igen jelentős. Maga a rituálé a szimbolikus gyakorlatoknak egy összetett szekvenciáját képezi,

melyek eredete éppúgy felfedezhető az iszlámban, mint az évtizedeken át kultivált tatár vallási hagyományban.

A vizsgáltak egy része megkérdőjelezi az ezzel az ünneppel kapcsolatosan meglévő szokásokat. Kritizálják a jelenlegi vallási gyakorlatot, mivel meg vannak győződve arról, hogy azt a valódi iszlám szokással, és a különböző nem kívánatos helyi eredetű „elváltozások” létével nem lehet összeegyeztetni. Itt a sokólkai imám véleményét lehet idézni, aki azt írta, hogy *„a különböző Lengyelországban elterjedt Kurbannal kapcsolatos szokásoknak nincs alapja és megerősítése az iszlám alapelveiben, és azokat helyi, gyakran nemzetiségi szokásoknak kell tekinteni, melyek állandó változásoknak vannak kitéve. Ezeknek a szokásoknak a fokozatos kiiktatására kell törekednünk. Íme néhány példa ezek közül a szokások közül: hogy a Kurban előtt a kakas járjon levágásának helyszínére vezetése közben; hogy a Kurban vágás a mecset kertjében történjen”* (Islamski serial – *Uczymy się Islamu, sokszorosított kézirat*). Minden bizonnyal ezzel összefüggésben felmerültek kétségek a rituáléval kapcsolatos olyan aspektusokkal szemben, mint például az áldozati állat fajtája, valamint arról, hogy az hímnemű legyen vagy sem. Különösen nagy vitát kavart a baromfi feláldozása. Az érvek, melyek ezt a gyakorlatot ellenzik különbözőek, kezdve a tisztán technikai jellegűektől – *„Leginkább bikát. Marhát vagy bárányt. Baromfifélét nem, mert utána valahogy szét is kell osztani.”* (9.) –, a koráni tradíciókra való hivatkozásig. Az egyik vallási életben tevékenyen résztvevő ember úgy vélte, hogy *„kakas már többször nem lesz, mert az ilyen helyi színezet. Az idősebbek egy része ellenzi. A háború előtt nem volt kakas. Safarewicz imám hozta szokásba a kakast azért, hogy halála után felébressze az Utolsó Ítélet bíráit.”* (33.) Az ilyen igyekezetek hatása tükröződik vissza az alábbi megnyilatkozásban: *„A Kurban áldozat. Bika vagy bárány. Kakas is lehet, valamikor azt is vágtag, ez úgy szokásba jött a környékünkön, de most megtiltották. Nálunk az emberek nincsenek meggyőződve e tilalom indokoltságáról.”* (12.) A meggyőződés hiánya a hagyományos szokásokról való lemondás tekintetében eredhet abból a tényből, hogy sok tatár számára a kakas megengedhető helyettesítője az áldozati állatnak, ami a potenciális áldozathozók többsége számára elérhető, legalábbis az anyagi szempontok miatt. *„A háború előtt is adtak kakast. Ha valaki szerényebb körülmények között élt és valami sajátját akarta adományozni, akkor kakast is adott.”* (17.) *„Van, aki azt gondolja, hogy a lehetőségektől függően vágjanak kakast.”* (27.) Úgy tűnik, hogy a vallási életben aktívan résztvevők erőfeszítései eredménnyel járnak. Míg 1991-ben a Kurban Bajram alatt Bohonikiban kakast vágtag, 1993-ban már bikát és bárányt.

Ugyanezen emberek szerint nem feltétlenül szükséges a hímnemű, sőt rituális értelemben „tisztá” állatok feláldozása. A szerintük helyénvaló iszlám gyakorlatra hivatkozva úgy vélik: *„A levágott állatnak nem muszáj hímneműnek lennie, ez a muzulmán országokban sincs így. A bikát tenyésztik, kell, hogy legyen nőstény is, ez nem ilyen rendelkezés. Ha egyszer úgy veszem meg, honnan tudjam.”* (33.)

A megkérdezettek egyike így foglalta össze a Kurban Bajram „tatar” és „iszlám” verziója közötti eltérések meglétét: *„Hiányzik a megfelelő tudás és nehéz újdonságokat kikényszeríteni. A Jugoszláviából származó imám segít, de az idősebbek ezt ellenzik és haragszanak érte.* (33.) Az említett imám azonban úgy véli, hogy *„ha helyi színezetek vannak, amelyeket nemzetiségi jellemzőkként kezelünk, rendben van, de ha az iszlám alapelveiként viszonyulunk hozzájuk, akkor nincs. Pokolra jutnak azok, akik Mohamedtől eltérő szabályokat vezetnek be.”* (34.)

A fent leírt helyzet a vizsgáltak bizonyos részében kétségeket ébreszt az általuk kultivált iszlám „valódiságának” tekintetében. Egyikük véleménye szerint ő maga nem „valódi”, ha nem teljesíti a vallási kötelezettségeket. *„Az, aki naponta ötször imádkozik, Ramadankor böjtöl, az igazi muzulmán. Tisztességesnek kell lenni. Én nem vagyok igazi.”* (13.) Egy másik kérdezett azt állította, hogy ő biztosan nem igazi muzulmán, mivel annak elsősorban kötelessége imádkozni tudni és *„(...) Ha hisz abban, amit olvas, akkor értenie is kell és hinnie abban, hogy amit olvas, az az Istenhez szól és, hogy ő igazi muzulmán.”* (15.) *„Igazi? Az, aki betartja ezt az összes vallási szabályt. Úgy gondolom, hogy én biztos nem vagyok az, mert nem tartom be mindegyik alapszabályt.”* (6.)

Hasonló megállapítással élt az egyik beszélgetőpartner az összes lengyel muzulmánra vonatkozóan: *„Az, aki betartja a szabályokat (igazi muzulmán). Lengyelországban nincsenek ilyen igaziak, mert az az igazi, aki minden szabályt betart, nem iszik alkoholt és a böjtöt is tartja. Talán az öregek, esetleg a nagyon fiatalok.”* (8.) Az igazi muzulmán ember tulajdonsága viszont a kérdezettek többsége szerint a vallási szabályok szerinti élet, vagyis az iszlám törvényeinek betartása, olyanoké, mint: a napi ötszöri imádkozás, böjt a Ramadan hónapjában, az alkohol és a sertéshús fogyasztásának mellőzése és az Istenbe vetett mély hit.

Az iszlámhívő társaik magatartásával szembeni kiritkusság ilyen fokával mégsem osztozott mindenki. *„Számomra nincs igazi vagy nem igazi. Muzulmán az, aki hisz az iszlámban, az neki a valódi alapszabály, de ha valaki nem, lehet mondanivaló, hogy nem igazi muzulmán. Viszont a nem igazi muzulmán az olyan, aki nem tiszteli a vallást, de nálunk Lengyelországban ilyenek nincsenek, még nem voltak.”* (14)

A kétségek felmerülésének fontos oka az, ha magukat más muzulmánokkal hasonlítják össze (a médián keresztül, vagy arab egyetemisták vallástanító-

ként folytatott tevékenységének megfigyelése által), a közösségen belül működő, a vallási életben tevékenyen résztvevők által támogatott, már említett „újító” szárny, és a Boszniából származó imám révén. Az arab muzulmán gyakorlathoz való viszonyulás egyrészt a saját vallási gyakorlattal szembeni, már említett kritikusságot hozza elő. Másrészt azonban egyfajta különállóság, különbözőség érzését is kiváltja – a tatár vallási gyakorlat másságának érzését az „idegen” arabbal szemben, mivel tőlük nagy kulturális távolság választja el a tatárokat. A tatárok, a kérdezettek szerint modern, európai mentalitásúak: *„Mi elhatárolódunk ettől, mi európai módon élünk. Voltam Marokkóban, láttam mi van ott.”* (7.) *„Az arabokat a szokás és a mentalitás szférájában negatívan látják, az elmara-dottság és a tudatlanság képviselőiként”.* Az egyik megkérdezett szerint: *„... A muzulmán tatárok már döntően nyugati stílusúak, az arabok viszont, akik itt laknak, továbbra is ki vannak zárva és csak a sajátjaikkal vannak kapcsolatban. (...) Náluk a férfi befolyása óriási. (A nők) hagyományos módon öltözködnek. Nálunk a lakótelepen van egy idevalósi, aki arabhoz ment hozzá, és hagyományos módon öltözik. Az arab nők élete nagyon nehéz. Az én feleségemnek nagyobb jogai vannak, mint nekem.”* (15.)

Ezzel ellentétben a szokások szempontjából magukhoz közeleieknek tartják a Litvániában és Fehéroroszországban élő muzulmánokat: *„Ha Beloruszról, vagy Litvániáról van szó, hát ott a mi muzulmánjaink voltak, nincs semmi különbség. Itt is. Hogyha a messzebiekről van szó, hát azt nem tudom, soha nem voltam még arra messzebb.”* (4.) A sokólskai egyházközség tagjai pozitívan viszonyulnak a Boszniából érkezett vallási vezetőhöz, aki a kilencvenes évek elején telepedett le Sokólkaban. Mindamellet, hogy nem a közösségből származik, és eleinte nem beszélt lengyelül, az arab muzulmánokhoz képest, akikkel a tatároknak leggyakrabban dolguk volt (éveken keresztül arab egyetemisták oktatták a vallást) őt vallásilag és kulturálisan közeleieknek látják.

A kultúra szférájában a tatárok és az arabok között meglévő távolság a megkérdezettek némelyike szerint befolyással van arra, hogy más muzulmánok nem értik meg a tatár iszlámot. *„Ott más a civilizáció, más a kultúra. A mi kultúránk a volt keleti területek kultúrája, novogródeki (novgorodi) kultúra. Mi oda be voltunk olvasztva, ők viszont el jönnek ide más országokból, más kontinensekről és sokmindent nem értenek. Nekik a mi tatár tradícióink teljesen idegenek.”* (29.) *„Nekik más alapelveik, más szokásaik, szigorú szabályaik vannak”.* (10.)

A kérdezettek számára azoknak, akik vallásilag közelállónak érzik magukat az arab muzulmánokhoz, a különbségek lényege a kölcsönzésekkel és helyi színezetekkel teli tatár iszlámban van. Ők azt mondták, hogy *„Nálunk most egész máshogy gyakorolják a vallást. A lengyel tatárok veszítették egy kicsit vallási*

tevékenységeikből, néhány dolgot átalakítottak. Na és létrejöttek helyi színezetek is. Például magában az arab nyelvben az eloroszosítás.” (1.) „Bizonyos értelemben vallási különbségek vannak. Itt sok a más vallásból eredő hatás. Most nálunk egy kicsit másképpen van, mint azelőtt, mielőtt kezdtek az arabok idejönni. Nem tudom pontosan, ezek részletek. Például azelőtt a mecsetben valamilyen fejedőt kellett viselni, mert állítólag ennek így kellett lennie. Idejöttek az arabok és azt mondták, hogy nem kell. Valamikor órákig tartott az istentisztelet, most másképp van...” (8.) Meg kell jegyezni, hogy az arabokról alkotott kép megosztott a lengyel tatárok körében, és nem egyezik azzal a képpel, ami róluk a lengyel tudatban létezik. A sztereotípa szerint az arab lusta, kétszínű, koszos, agresszív, számító, nem tiszteli a nőket és vallási fanatikus. A tatárok esetében úgy az iszlámmal meglévő közösségérzet, mint a személyes tapasztalatok azt okozzák, hogy nem osztják ezt a sztereotípiát, és az „arab” etnikai elnevezés náluk a „muzulmán” fogalom szinonímájaként funkcionál.

Érdekes azonban, hogy az általam vizsgált személyek egy része mély szakadékot érez önmaga és a nem tatár származású lengyel muzulmánok között. Ez abból ered, hogy a tatárok a vallásukat megváltoztatókhöz (még azokhoz is, akik az iszlámra tértek át) igen negatívan viszonyulnak, és bizonyos bizalmatlanság rejlik bennük a neofiták indítékainak tisztességével szemben. A kérdeztettek úgy vélik, hogy a vallást, melybe valaki beleszületett, és melyben nevelkedett, nem szabad megváltoztatni. „Nagyon rosszul teszik. Amilyen vallásba beleszületettél és felnevelkedtél, maradj is abban.” Némelyek hozzátézik, hogy: „A lengyel muzulmánok hagyományában minden más vallásra térthez gyanakvással viszonyultak, mert azt gondolják van valamilyen célja. Amilyen vallásba beleszületettél és felnevelkedtél, maradj is abban.” (29.) Ez a vélemény szerintem jól tükrözi a tatároknak saját vallásukhoz való viszonyát. Annak gyakori kinyilatkoztatása mellett, hogy az a muzulmán, aki teljesíti vallási kötelezettségeit, a tatároknak a szokások jogára alapuló vallási hovatartozása elsősorban a muzulmán családból való származás révén eredeztethető, és ebben az értelemben elsődleges jellege van.

Amint említettem, számos lengyel tatár véleménye szerint azok, akik felvették az iszlámot, nem mindig tisztességes szándékok által vezérelve cselekednek. Gyakran anyagi haszon szerzését vélik az iszlám felvétele melletti döntés motivációjá mögött. „Azok, akik úgy vették fel, nem gyakorolják a vallást. Csak látszólag csinálták az egészet, a pénzért. Na mert idejön egy ilyen ember és kapcsolatba akar kerülni az arab országokkal, de nem tud, mert katolikus.” (14.)

Ezenkívül beszélgetőpartnereim egy része osztja azt a nézetet, mely szerint a tatárok az egyetlen jogosultjai annak, hogy magukra a lengyelországi muzulmánok megnevezést használják, ami bizonyos fokig megerősíti a „min-

den lengyelországi tatár muzulmán és minden lengyelországi muzulmán tatár” sztereotípiá létezésének erejét.

A vallásra alapozott etnikai identitás építésének folyamata: a „muzulmánosság” és a „tatárság”

A vallás különböző mértékben befolyásolhatja az etnikai folyamatokat. Kezdve attól a helyzettől, amikor az etnikai identitás alakulásának alapvető, meghatározó tényezője (pontosan kijelöli a mieink és az idegenek közötti határokat), azon át, amikor annak egyik (kisebb vagy nagyobb mértékben központi) aspektusa, egészen addig a helyzetig, amikor megnehezíti például a nemzeti hovatartozás érzésének kialakulását (Sadowski 1991). A vallási közösségek gyakran szorosan összefüggnek az etnikai közösségekkel. Számos esetben meg lehet figyelni az egyik identitásból a másikba való könnyű átjárás folyamatát, és azok kölcsönös egymásra rakódását és megerősítését. Így van ez a lengyel tatárok esetében is, akik igyekezve kijelölni saját etnikai különállóságukat, a vallási kontextus felé fordulnak. Mi több, a vallás az etnikai különállóság építésében központi szerepet tölt be.

Beszélgetőpartnereim különbözőképpen jelölték meg az általam „tatárságként” meghatározott etnicitás és a „muzulmánosság” közötti kölcsönös összetartozást. Az iszlámot többé-kevésbé központi elemmé téve, az etnikai identitásukról feltett kérdésre azonban egyikük sem határozta meg önmagát csak és kizárólag a „tatárság” révén. Milyen szerepet tulajdonítanak tehát a lengyel tatárok a vallásnak közösségük etnikai sajátosságainak kijelölésében?

Az elkészített interjúk alapján a beszélgetőpartnereket két alapvető kategóriába lehet sorolni. Az elsőbe azok a személyek tartoznak, akik a közösség egyedi voltának képét két elem, vagyis a „muzulmánosság” és a „tatárság” összekapcsolása által építik fel úgy, hogy az egyiknek nagyobb rangot tulajdonítanak („tatár muzulmán”, „muzulmán tatár”). Ez különösen jól látható azoknál a tatároknál, akik a tradicionalisták csoportjához tartoznak, és a „tatár iszlámot” kultiválva a „vallási birtokállapot” megtartására törekednek.

A másik csoportot azok a válaszadók alkotják, akik önmagukat kizárólag a „muzulmánosság” („muzulmánok”) által határozzák meg: számukra a vallás önmeghatározásuk megformálásának független és legfontosabb kontextusát képezi, az etnikai jellemzőket pedig vitatják, elvetik vagy nem tartják lényegesnek. Meg lehet különböztetni még egy csoportot, melynek tagjai

azt vallják, hogy nincs feltétlen viszony az egyidejű tatár és muzulmán lét között.

„A tatár az muzulmán, a muzulmán az tatár”

Azok a személyek, akiket az első csoportba soroltam a közösség jellegzetességét két szférához, a „tatársághoz” és a „muzulmánáshoz” kapcsolódva látják. Véleményük szerint ezek a szférák egymással szorosan összefüggenek, bár a megkérdezettek különféleképpen jelölik ki, illetve érzékelik a közöttük fennálló viszonyt. Így a beszélgetőpartnerek egy részére (tatár muzulmán) jellemző, hogy a „tatárságot” és a „muzulmánágot” egyenértékű kategóriaként kezelik. Mások (muzulmán tatár) elsősorban a vallás szerepét határozzák meg, mint a csoport mibenlétét kijelölő tényezőt, viszont a „tatárság” itt nincs kihangsúlyozva, inkább mint másodrangú, de azért jelentős tényezőhöz viszonyulnak hozzá.

A „tatár muzulmán” csoportra tipikusan jellemzők a következő megnyilatkozások: *„A lengyelországi muzulmán, az tatár. A mi tatárjaink hozzászoktak ehhez.”* (25.) *„Nincs nálunk ilyen különbség. Egy Istenbe vetett hit van. A tatárság a muzulmán hittel együtt jár”* (7.) *„Természetesen tatár vagyok. A muzulmán egy kicsit szélesebb fogalom, mert a tatár az etnikailag...”* (2.) A válaszadóknak e csoportja számára a két szféra (vallás és etnicitás) olyan nagy mértékben lefedi egymást, hogy a „tatár” fogalom a muzulmán szinonímájává vált és vice versa. Ahogy interjúalanyaim mondták: *„A muzulmán az nyilván tatár, ugyanaz”* (3.) *„A tatár az ugyanúgy mint a muzulmán. Vágyishogy gyakorló. A tatárnak vallásgyakorlónak kell lennie.”* (12.) *„Én nem értem mi a különbség, muzulmán vagy tatár. Vágyis mondani azt mondják, hogy tatár.”* (13.) Mégis, erről már említést tettem, a beszélgetőpartnerek nem határozzák meg, ellentétben a második, a „muzulmán tatárok” csoportjával, hogy melyik elem fontosabb számukra.

A „muzulmán tatár” kategóriába sorolt személyek azt mondták, hogy a vallás – az iszlám – az a kritérium, ami nem csak jellemző minden tatárra, hanem kulcsfontosságú jelentősége van mindenek előtt a „tatárság” számára. Ezenkívül véleményük szerint a „muzulmánáság” biztosította a közösségnek „tatársága” megőrzését. A „tatárság” és a „muzulmánáság” közötti viszonyt így határozták meg: *„A tatár a muzulmán hit híve, és mert mi muzulmán hívők vagyunk számomra ez..., én inkább muzulmán vagyok, mint tatár, bár tatárnak kell lennem, mert ez a származásunk (...). Tudom, hogy tatár vagyok, de nem áll hozzám közel, hogy úgy mondjam a Tatár Köztársaság, énhozzám a mi hazánk áll közel.(...) Én már*

lengyel vagyok, de a származásom nem, a származásom az lengyel, csak a hitem muzulmán és a gyökereim talán tatárok? Lehet azt mondani, igen, hogy tatárok, de ez az iszlámhoz kapcsolódik és én azt fogadom el, hogy iszlámhívó vagyok, tehát inkább muzulmán, mint tatár.” (14.)

A két elem – a vallás és az etnicitás – összekapcsolása, a különbözőség érzés építésének alapjaként volt a leggyakrabban ismétlődő motívum a csoport-hovatartozásukról megkérdezett alanyok nyilatkozataiban.

A „muzulmán”

Azokat a megkérdezetteket, akik különbözőségérzetüket kizárólag a vallásra alapozva építik, szintén két csoportra lehet osztani. Az első csoport tagjai nem vonják kétségbe saját „tatárságukat”, de nem is hangsúlyozzák ki ennek a kategóriának a lényegességét a csoport különállóságának meghatározásakor. Helyette a „magunkfajtaság” kategóriájával élnek az általuk hitt valláshoz való kapcsolatban. A második csoport tagjaira jellemző mindenféle viszonytagadása azzal, ami tatár. Ezenkívül a „muzulmán” interjúalanyok különösen erősen hangsúlyozzák lengyeliségüket, magukat egyenesen lengyel muzulmánként határozzák meg.

Az első csoportba soroltak így beszéltek erről: *„Szerintem mindenekelőtt hívő vagyok, az általánosan elfogadott etika elveihez alkalmazkodom, és annak megtartása nem ütközik semmilyen fenntartásba.” (15.)* Egy másik megkérdezett nő úgy vélte: *„Nálunk néhány száz év óta elterjedt, hogy ez tatár. Ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy mi tatárok vagyunk. Mi iszlám hívők vagyunk (...) Nem értem miről van itt szó. Mindannyian muzulmánok vagyunk. Tártjuk saját hitünket, igyekszünk a mieinkkel házasodni. Saját temetőinkbe temetkezünk. Járunk az imaházba. Nyáron a vakáció idején egész Lengyelországból érkeznek ide muzulmánok imádkozni. A temetőben sok halottunk van az egész országból.” (4.)*

Azok az alanyok, akik magukról csak mint muzulmánokról beszéltek, úgy határozták meg önmagukat, hogy a „saját vallásuk” hívői, aminek kettős jelentése van. Először is ez kijelöli a vallási kategóriák szerinti csoporthatárokat. Másodszor egyfajta viszonyt képez az iszlám „magunkfajtaság” kategóriájához, ami tatárként van meghatározva. *„Én lengyel vagyok, vagyis a nemzetiségem lengyel, de a vallásom tatár – muzulmán. Lengyelországban megfelelőbb azt mondani, a muzulmán vallás.” (2.)* *„Na a vallásunk az muzulmán, úgy hogy a magunk módján imádkozunk, a magunk módján olvasunk.” (23.)*

A második csoport tagjaira jellemző, a „tatársággal” szembeni negatív viszony megkülönböztetett érzelmi töltést tartalmaz. Az egyik vizsgált személy határozottan a megértés teljes hiányát fejezte ki azzal szemben, hogy őt a „tatár” elnevezéssel illessék. *„Minek ezt a pseudo „tatárt” hozzáadni ahhoz, hogy meghatározzuk a lengyel muzulmánót (...) Lengyelországban muzulmánok vannak, de nem tatárok. Vannak muzulmánok, és olyanok, akik egyszerre lengyelek és muzulmánok.”* Egy másik nő így határozta meg e fogalom használatának önmagára vonatkoztatott helytelen mivoltát. *„A tatár, ez így talán helytelen – muzulmán. Én muzulmán vagyok. Tatár, az nem. De mi csak muzulmánhívők vagyunk. Lengyel muzulmánok.”* (10.)

Léteznek néhány okok, amelyek megmagyarázzák a „tatársággal” szembeni negatív viszony eredetét. Az ebben érintett személyek elsősorban az újírtó irányzatával vannak kapcsolatban, amiről fentebb már írtam, ami azt jelenti, hogy figyelmüket az iszlámra, mint a csoport sajátosságának alapvető determinánsára összpontosítják. Feltételezhető az is, hogy ez a hozzáállás nem kizárólag a valláshoz fűződő kapcsolatok manifesztációjának szükségességéből adódik, hanem válasz arra a negatív, a környezet által is osztott sztereotípiára, ami (ezeknek az alanyoknak a meggyőződése és tapasztalata szerint) a tatárokról létezik. Ez kifejeződik a beszélgetőpartnereknek a „tatár” etnikai névhez való viszonyában is, amelyet szerintük kívülről húztak rájuk.

A vizsgált személyeknek kétféle viszonya van a „tatár” meghatározáshoz, mint rájuk ragasztott etnikai névhez. Vannak akik nem tartják helyénvalónak és nem azonosulnak vele. Mások nagy távolságot és ellenszenvet éreznek e meghatározással szemben és sértőnek tartják azt. Az előbbire tipikusan jellemző állítás: *„Itt Lengyelországban mi mind muzulmánok vagyunk, tatároknak, muzulmánoknak neveznek benniünket. Nem helyes, mert én tatár nem vagyok, benniünket így neveznek – tatárok. Mert nekiünk más vallásunk van, nem katolikus. Itt Lengyelországban mi mind muzulmánok vagyunk.”* (3.) *„Tatárok, ez már olyan mintha valami gúnynév lenne, valaki valamikor kimondta, az alpnév a muzulmánok...”* (9.)

A második csoportra pedig az alábbi válasz jellemző: *„A tatárok az nem hangzik jól. A muzulmán az jobban. Azt mondani, hogy tatár sértő, megbélyegzés. Az arabok azt mondják, nem tudják, kik azok a tatárok, és ők muzulmánót mondanak. Jobban hangzik a muzulmán, mint a tatár. Te tatár pofa, ez ilyen rossz képzetértés. Ilyen módon különböztetik meg a tatárokat, mert az ő hitük eltér az általánosan jellemzőtől.”* (35.) Némelyik alany a „tatár” meghatározáshoz akarata ellenére ráhúzott stigmaként viszonyul, és a névhez való viszonyuknak negatív, gyakran mély érzelmeikkel átítatott színezete van. Ennek a hozzáállásnak az okát tár-

gyalva figyelembe kell venni, hogy a vizsgált személyek nyilatkozataiban gyakran jelentek meg olyan helyzetekről szóló történetek, melyekben a „tatár” kifejezést az interakciós partnerek pejoratív jelentésben használták. Az egyik interjúalany mesélte: *„Néhányszor már volt ebből bajom, olyasmi, hogy a katolikusnak nem tudsz a kedvébe járni, és akkor már ordít, hogy „tatár pofa.” Egyszer még föl is akartam jelenteni ezért, de aztán jött, kezdett kérlelni. Egy alkalommal, mikor Alladinnak neveztek rávettem magam. Mert így mondják ránk tatárookra. Ha valami nincs rendben, akkor már az ilyen kiabál, hogy tatár pofa, mert ez már egy másik, nem katolikus vallás. Ő úgy ordibál, ahogy neki tetszik.”* (3.) A „tatár pofa” kifejezés számos nyilatkozatban előkerül, mint sértő kifejezés példája, melyet különösen konfliktushelyzetekben alkalmaznak a szóban forgó közösség tagjaival szemben. Ebben a kontextusban az etnikai névvel szembeni távolságot mindegyiknél a „mi” és az „ők” viszony származékként lehet értelmezni, ahol az etnikai különbségek elmosódnak és a vallásiakon van a hangsúly, de nem csak és kizárólag az iszlámra alapozott identitás építésének tudatos folyamatán.

Itt meg kell jegyezni, hogy az interjúalanyok többi tagjával kapcsolatban („tatár – muzulmán”, „muzulmán – tatár”) nem lehet a saját etnikai névvel szembeni távolság meglétét tapasztalni. Amellett, hogy gyakran a „muzulmán” meghatározással felváltva használták, identitásuk fontos determinánsaként funkcionál. Meg kell mondani, hogy az adott közösség által használt nevek nagyon viszonylagosan, és úgy változnak, ahogy a helyzet, melyben az interakció zajlik (muzulmán és nem „tatár pofa”). Ezen kívül a csoport által használt neveknek nem feltétlenül kell egybeesniük azokkal, melyeket a környezet használ rájuk, és a közösségnek lehet egy neve saját maga számára (pl. muzulmán) és egy másik a környezet számára (pl. tatár).

„Nem minden tatár muzulmán”

Ahogy az elején említettem, a beszélgetőpartnerek egy része (akik határozottan kisebbséget alkotnak) osztja azt a nézetet, hogy a tatárnak nem muszáj muzulmának lennie. Íme néhány tipikus nyilatkozat: *„A tatárnak nem feltétlenül kell muzulmánnak lennie. Vannak buddhista, pravoszláv és katolikus tatárok. Úgy, mint például katolikus spanyol. Tatárok vannak a Krimben. Vannak katolikus tatárok is és muzulmán tatárok is. Mindenütt vannak.”* (21.) *„A tatárnak nem kell muzulmánnak lennie. Nálunk a tatárok mind muzulmánok. Nálunk beleszületik valaki egy tatár családba, akkor automatikusan muzulmánna válik, legfőképpen később áttér.”* (1.) Azt lehet mondani, hogy az interjúalanyok tudatában vannak saját közös-

ségük specifikumának, melyre két elem együttes fellépése jellemző: a „tatárságé” és a „muzulmánóságé”. Véleményük szerint ez nem egy olyan jellegzetesség, amely minden tatárt meghatároz, mivel ahogy az egyik alany mondta: *„A tatár egy csoport képviselője, mint a cseh, vagy az orosz. A vallástól független nemzetiségé.”* (22.) Egy másik megkérdezett véleményének megerősítését keresve H. Sienkiewicz személyére hivatkozott, aki szerinte: *„(...) tatár volt, de nem volt muzulmán.”* (19.)

Összegzés

A tatár identitás meghatározásában az etnikai és a vallási elem összekapcsolása nagyon jellemző és számos területen megjelenik. Ez éppúgy vonatkozik az etnikai kategóriák szerinti különbözőség kiépítésének a folyamataira, mint arra, amikor a közösség kijelöli vallási sajátosságait. Egyszer a vallás, másszor az etnicitás játszik kulcsszerepet a szimbolikus határok kijelölésében. A vizsgált személyek döntő többségének esetében a „muzulmánosság” és a „tatárság” kölcsönös egymásrarakódásáról és szoros összekapcsolódásáról, valamint az egyik identitásból a másikba való könnyű átjárásról lehet beszélni. Mi több, a vallás rendszere megőrzi és erősíti az etnicitást, és ebben a dimenzióban az identitás alakulásának alapvető meghatározó tényezője. Az olyan esetekben viszont, amikor a határok eltörlése vallási kritériumokra alapozva történik, az etnicitás erősíti a csoport más muzulmán közösségekhez kapcsolódó identitását.

A tatárok által kultivált iszlám nem csak a muzulmán közösségekre általában jellemző folyamatok eredményeképpen etnicizálódott. A fő funkció, melyet az (a tatár gyökerekhez való fordulásként értelmezett) etnicitás betölt, mindenek előtt a „vallási birtokállapot” – vagyis a tatárok vallási gyakorlatának a „más” muzulmánokhoz, itt „arabokhoz”, „igazi muzulmánokhoz”, vagy az „ortodoxiához”, mint a csoport által osztott bizonyos ideához viszonyított sajátosságainak visszaigazolása. Az etnicizáció a gyakorolt vallás speciális jellemzőinek „jogerőre emelésére” szolgál. Emeli annak jelentőségét, a megismételhetőség érzését biztosítja, az időbeliségét, a tradícióét és a gyökerekéét. Lehetővé teszi a „mieink” és az „idegenek” közötti szimbolikus határok kijelölését, az identitás megtartását. Ez különösen jól látható a lengyel tatároknak a lengyel muzulmánokhoz, illetve az arabokhoz való viszonyának meghatározásakor.

Az „igazhitűségre” vonatkozó dilemmák, amilyenek a szóban forgó csoport tagjait is gyötrik, nem idegenek a világ más muzulmán közösségeitől sem,

melyek szintén az általuk gyakorolt vallás szertartásainak mindenféle szabálytalanságtól való megtisztításáért kifejtett intenzív erőfeszítések időszakait élik át, egy ortodoxabb iszlám felé törekedve. Ez a folyamat, vélik az iszlám kutatói, e vallás történetébe immanensen bele van írva. Jelenleg lehetetlen, hogy olyan helyzet jöjjön létre, melyben a tatárok lemondanának szokásaikról a hagyományaikban gyökeret nem eresztett, ortodox és normatív iszlámért.

A vallási és az etnikai azonosulás közötti viszony pedig olyan erős, hogy – mint az egyik interjúalany mondta: „Az, aki elveszítette vallását, elveszítette tatárságát is. Azok maradtak meg tatárnak, akik a vallásuknál maradtak.” (19.)

Az általam arról megkérdezettek, hogy tatárnak érzik-e, tartják-e magukat – nem volt olyan személy, aki ne tett volna említést ebben a kontextusban muzulmán vallási hovatartozásáról. Viszont a „muzulmánosság” – „tatárság” egyes kategóriáinak adott rang függvényében összpontosították figyelmüket a vallásra vagy az etnikaiságra. Számos esetben olyan helyzettel van dolgunk, melyben a vallás etnicizációjának folyamata a „tatárság” és a „muzulmánosság” két szálának olyan erős összefonódását okozza, hogy a kérdezettek nem érzékelik e két kontextus közötti különbségeket. Úgy tűnik, hogy a „muzulmánként” meghatározott alanyokra, akik nem tagadják „tatárságukat”, nem csak a „tatár” és a „muzulmán” fogalmak szinonimaként való használata jellemző, hanem az a sztereotíp elképzelés is, hogy „minden tatár muzulmán és minden muzulmán tatár”. Az ilyen viszonyulás fontos mutató a vizsgált közösség jellegének meghatározásához. A csoport vallási státuszát hangoztató megállapítás teljesen más értelmű lesz, ha figyelembe vesszük, hogy az önmagukról, mint muzulmánokról beszélő személyek esetében nem állíthatjuk egyértelműen, hogy csak a vallásra és nem az etnicitásra vonatkoztatnak. A „minden lengyelországi tatár muzulmán és a minden lengyelországi muzulmán tatár” sztereotípiának továbbra is megvan a maga aktualitása, bár szűkebb határok között és más kontextusban, mint régebben. Ez mindenekelőtt a vallás előrehaladott etnicizálódási folyamatának a meglétére mutat rá.

Fordította: Gombos Gyula

IRODALOM

- Donnerstag M., *Obecność islamu w Polsce w latach 1945–1992*, szakdolgozat, Papieska Akademia Teologiczna, Kraków 1992.
- Geertz C., *Islam Observed*, The University of Chicago Press, Chicago 1968.
- Geertz C., Religia jako system kulturowy. In: E. Mokrzycki (ed.), *Racjonalność a styl myślenia*, Wydawnictwo IFiSPAN, Warszawa 1992.
- Holy L., *Religion and Custom in a Muslim Society. The Berti of Sudan*, Cambridge University Press, Cambridge 1991.
- Islamski serial – Uczymy się Islamu*, Sokółka
- Mach Z., *Procesy rekonstrukcji tożsamości społecznej w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, „NOMOS”, 1994, nr 7–8.
- Miśkiewicz A., *Tatry polscy 1919–1939*, PWN Warszawa 1990.
- Miśkiewicz A., *Tatarska Legenda. Tatry polscy 1945–1990*, KAW, Białystok 1993.
- Roosens E., *Creating Ethnicity*, Sage, London 1989.
- Sadowski A., *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*, IR Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1991.
- Warمیńska K., *Tatry polscy. Tożsamość religijna i etniczna*, Universitas, Kraków 1999.

KATARZYNA WARMIŃSKA

RELIGIOUS IDENTITY OF TARTARS LIVING IN
POLAND. ARE YOU TARTAR? YES, I AM MUSLIM

Tartars living in Poland are one of the smallest ethnical groups and are consider peculiar and very interesting research subject. They are Muslims. What is their religious identity? How can the religious identity of the national minorities be described? How the religious identity should be treated while compared with ethnical background? In XIVth–XVth century the number of Tartars numbered a dozen or so thousands. Between WWI and WWII in Poland lived 5 to 6 thousand Tartars. Currently the number does not exit 4 thousand. To ask about the religious identity is to research the feeling of belonging to big religious formations. Polish Tartars are Muslims, but above all, they are Tartars. What does it mean? It means, that to them their ethnical background is more importante than the religious one.

VARGA E. ÁRPÁD

Az erdélyi magyarság asszimilációs mérlege a XX. század folyamán

A nemzetiségi asszimiláció összetett társadalomtörténeti és -lélektani folyamat. Áttekintésemben e problémakörnek csak egyik vetületét, az asszimiláció számszerűsíthetőségét vizsgálom, egy több régióra kiterjedő kutatássorozat alapozó munkálatainak keretében.*

A beolvadás statisztikailag legegyszerűbben valamely két időpont között számított nemzetiségi népnövekedés – amihez a természetes szaporodás és a mechanikus népmozgalom (külső és belső vándorlások) összevetésével jutunk –, valamint ugyane periódus (népszámlálás útján megállapított) tényleges nemzetiségi népességgyarapodásának különbségében ragadható meg. E különbséget az előző számlálással (illetőleg az arra alapozott várakozással) szembeni „bevallási eltéréseket” takar. Az eltérő bevallások értékelhetősége – a felvételek körülményeitől, különböző társadalmi, politikai tényezőktől és nem utolsósorban az asszimiláció-fogalom értelmezésétől függően – tág határok között mozog. Többnyire nyers számadatokról lévén szó, a tárgyyszerű elemzés lehetőségei egyszersmind le is szűkülnek. A statisztikai (mérleg) módszer eredményezte számokat ezért hipotetikus, az asszimilációs népességi nyereséget vagy veszteséget csak valószínűsítő, kiterjedésük lehetséges határait jelző értékeknek tekintem.

A tárgyalt időszakban és területen még az asszimiláció e leegyszerűsítő szempontok szerinti vizsgálata is – a rendelkezésre álló források szűkössége és töredékessége következtében – további kérdések sorozatát veti fel. Írások (melyet zömmel eddigi publikációim szövegrészeleiből szerkesztettem egybe) ennek megfelelően inkább problémavázlat, ez irányú vizsgálódásaim eredményeinek összefoglalása mellett a felmerült eljárásbeli buktatók áttekin-

* A tanulmány az MTA Kisebbségkutató Intézete számára készült.

tése. Elsősorban a *Népszámlálások a jelenkori Erdély területén, A népesség fejlődése, az etnikai és felekezeti viszonyok alakulása a jelenkori Erdély területén 1869–1920 között*, illetve a *Nemzetiségi népességfejlődés és a magyarság lélekszámának alakulása Erdélyben 1920 és 1995 között* című (a Püski Kiadónál *Fejezetek a jelenkori Erdély népességétörténetéből* címmel 1998-ban megjelent kötetben található) tanulmányaimra alapoztam. A felhasznált források jegyzékét az *Erdély magyar népessége 1870–1995 között* című (a Magyar Kisebbség, 1998. 3/4. számában megjelent) tanulmányom tartalmazza.

Főbb demográfiai források

A jelenkori Erdély területén zajló etnodemográfiai folyamatok vizsgálatának alapvető adatforrásai: 1910-ig, valamint 1941-ben – a megosztott Erdély északi felén – a magyar, a hatalomváltást követően pedig a román statisztikai szolgálat hivatalos népszámlálási, illetőleg népmozgalmi közleményei.

A magyar népszámlálások 1880-tól tíz évenként az anyanyelv (gyakorlatilag a legjobban és legszívesebben beszélt nyelv) kérdésével tudakolták a nemzetiségi hovatartozást. Emellett feltárták a felekezeti viszonyokat, továbbá kimutatták azt is, hogy a különböző vallású, illetve anyanyelvű népességből hányan és milyen más nyelveket beszélnek anyanyelvükön kívül, 1910-ig felvételtől felvételekre bővítve a megkérdezett nyelvek feldolgozási körét. 1941-ben a közvetlen nemzetiségi ismérv is bekerült a kérdőpontok közé.

A Romániához került Erdély területén először az 1919. és 1920. évi összeírás rögzítette a népesség nemzetiségi hovatartozását (1919-ben vallási megoszlását is). A hivatalos népszámlálások sora – az 1927. évi kudarcos belügyi számbavételi kísérletet követően – 1930-cal kezdődik a megnagyobbodott Romániában. Ekkor, majd 1941-ben és 1948-ban is az etnikai hovatartozást a nemzetiségre, az anyanyelvre (a szülőktől tanult nyelvre) és a felekezetre kiterjedő összetett szempontrendszer alapján vizsgálták. Ezen adatokat azonban csupán 1930-ra vonatkozóan tették teljes körűen közzé; az 1941. évi közlemény a népesség „etnikai eredet”, az 1948. évi pedig anyanyelv szerinti összetételének publikálására szorítkozott. Az 1956., 1966. és 1977. évi felvételekből a felekezetre vonatkozó kérdés kimaradt, az 1992. évi népszámlálás azonban visszatért a vallás kérdéséhez is. 1956-tal kezdődően feltárták a népesség nemzetisége és anyanyelve közötti összefüggéseket (ám erről 1977-ben csak elnagyolt információk vannak), amihez 1992-ben a nemzeti-ségi-felekezeti átfedések kimutatása járult.

A magyar statisztikai hivatal 1890–1893 között vallásfelekezet, 1897-ben, majd 1900–1918 között felekezet és anyanyelv szerint szolgáltatott népmozgalmi adatsorokat, 1912-ig – illetve a magyar anyanyelvűek természetes népmozgalmára vonatkozóan 1915-ig – törvényhatóságokénti, 1913–1918 között pedig országrészenkénti részletezéssel. A ki- és visszavándorlás törvényhatóságokénti adatait 1899 és 1915 között tették közzé; a kivándorlókét kezdetektől fogva, a visszavándorlókét 1905-től taglalták anyanyelvük, illetve cél- és származási ország szerint. A nemzetközi migrációhoz fontos adalékot szolgáltatnak még a háborús időszakok menekültügyi jelentései.

A román statisztikai szolgálat 1920-tól 1937-ig kisebb kihagyásokkal évenként szintén közreadta a felekezeti népmozgalom országrészenkénti és települési típusonkénti főeredményeit. A természetes népmozgalom nemzetiségi adatai 1920–1923, valamint az 1933–1947 közötti periódusból (1934-től megyénként és hónaponként) ismeretesek. A nemzetiségek 1931–1939 közötti természetes szaporulatának megyénkénti, illetve a bécsi döntés által megosztott Erdély két részére kiszámított összegét ugyancsak közzétették. A nemzetközi vándormozgalmak statisztikáját (a ki- és be-, illetve visszavándorlás adatait nemzetiség, állampolgárság, valamint országok szerint részletezve) előbb 1926-tól 1942-ig adták közre folyamatosan, majd (a kivándorlás adatait nemzetiség szerint 1975-tel, célország szerint 1980-nal, a visszavándorlás adatait pedig nemzetiség, illetőleg származási ország szerint 1990-nel kezdődően) az 1989. évi fordulat óta újra nyilvánosságra hozzák. A nemzetiségi népmozgalom kulcsfontosságú adatait azonban – egy-egy kiszivárogtatott részinformációtól eltekintve – két emberöltő óta nem publikálják Romániában.

Mint e vázlatos felsorolásból kitűnik, csupán a népszámlálási alapfelvételek idősorai megszakítatlanok. A nemzetiségi népességszám továbbszámításához szükséges adatok már rendkívül töredezetek. Az egyes etnikumok természetes gyarapodása terület egészén a századelőtől a II. világháború kezdetéig követhető nyomon, többnyire azonban inkább közvetett számítások segítségével (becsült vagy felekezeti adatok révén). Hasonló információval később már csak 1977 és 1992 között, illetőleg a kilencvenes évekre vonatkozóan rendelkezünk. (Az 1992. évi népszámlálást követő évtized azonban kívül esik vizsgáldásunk körén.) Az 1910. évi népszámlálást megelőzően emelt komoly gondot okoz az akkori ország külső és belső vándormozgalmának figyelembevétele, illetve nemzetiségenkénti szétosztása a mai határ szerint. További bizonytalansági tényezőket jelentenek a hatalom-, illetve rendszervál-

tozásokat kísérő nagyarányú népmozgásokra, valamint a háborús pusztulásokra vonatkozó információk hiányosságai (utóbbiak különösen a II. világháború idején).

A források használata során feltétlenül számításba kell venni a magyar és a román statisztikai adatok közti ellentmondásokat. Ezek alapvetően a két fél szemléletmódjának különbségéből adódnak. A nemzetiségi hovatartozást a nyelviséggel azonosító, s ily módon közvetett, anyanyelvi alapokon nyugvó korabeli magyar statisztikai gyakorlattal szemben ugyanis a népiség elvét követő román etnikai statisztika bázisa kezdetben kizárólag a közvetlen nemzeti-ségi kritérium volt. Látni fogjuk ugyanakkor, hogy ha nem e kettősség kétségkívül meglévő politikai vonatkozásaira összpontosítunk, az önmagukban egyoldalú statisztikai felvételek egybevetése (miután adataikban ugyanannak a jelenségnek a színe és visszaja tükröződik) segíthet a nyelvi-nemzetiségi asszimiláció feltérképezésében.

A kétféle statisztika nyújtotta kölcsönös ellenőrzés többletéről a II. világháborút követően le kell mondanunk. A román statisztika rendszerén belül némiképp kárpótol ezért a nyelvi és a nemzetiségi hovatartozás egyidejű kérdésése, valamint az így nyert adatokat feldolgozó kereszt táblázatok közzététele. Ehhez járul az 1992. évi népszámlálás során a nemzetiség- és felekezeti közti átfedések, illetőleg a nemzetiségileg és a felekezetiileg vegyes házasságok kimutatása. Ezen mozaikszerű, olykor egymásnak is ellentmondó vagy csupán egyedi pillanatfelvételekből azonban a nélkülözhetetlen kiegészítő információk hiányában csak egy-egy periódusra érvényes (és jobbra feltevésen alapuló) következtetések vonhatók le. Az egymás után sorakozó töredékes állapotjelentésekből hosszabb távú folyamat képe csak elmosódottan tűnik elő.

A fentiekből következően a jelenkori Erdély területén élő magyarság XX. századi népesedési viszonyainak alakulása folytonosságában alig-alig követhető nyomon. Így egybefüggő asszimilációs mérlege sem nagyon készíthető el. Ehelyett több rövid távú mérleget kíséreltek megvonni, remélve, hogy valamilyen átfogó kép ezekből a szakaszos eredményekből is kibontakozik.

1880–1910

Az alapvető történelmi korszakhatárt az 1910. évi magyar népszámlálás jelöli ki. Ez a magyar anyanyelvűek számát a jelenkori Erdély területén 1 millió 663 ezerben állapította meg. A magyarság száma az 1880. évi népszámlálástól eltelt három évtized alatt (a polgári népességgel számolva) 600 ezerrel lett

több, részaránya 25,9 százalékról 31,6 százalékra nőtt. Lélekszámának 1880 és 1910 közötti 57,6 százalékos növekedési aránya csaknem kétszerese volt az összes népesség 29,6 százalékos gyarapodásának, sőt 2,7 százalékponttal még a magyarság létszámnövekedésének országos átlagát is felülmúlta. Ezek az adatok, csakúgy, mint az akkori országban általában, a magyar nyelv feltűnő, gyors térhódításáról tanúskodnak. Az etnikai erőviszonyokban a századforduló táján Magyarországon bekövetkezett jelentős eltolódásokat történelemszeink három tényezővel magyarázzák. 1. A magyarok természetes szaporulata meghaladta a nem magyar népeket. 2. A magyarok kisebb arányban vettek részt a kivándorlásban, mint az ország más népei. 3. A nem magyar lakosság egy része, valamint a bevándorlók zöme a magyarokhoz asszimilálódott. Ezek a megállapítások a jelenkori Erdély területére is érvényesek, azzal a kiegészítéssel, hogy itt a magyarság viszonylagos súlyának az országos átlagnál némi-képp erőteljesebb növekedéséhez a belső népcseré pozitív mérlege is hozzájárult. A vázolt összefüggéseket az utolsó békeévtized – nagyjában-egészében a mai országterületre átszámítható – adatai illusztrálják.

Az 1. táblázat alapján a magyar anyanyelvűek természetes szaporodása valóban gyorsabb ütemű volt (éves átlagban 11,2 ezrelék), mint az összes népességé (9,4 ezrelék), s kedvezőbb halandóságuk következtében az egyébként magasabb születésgyakorisággal bíró románok természetes szaporulatát is jóval meghaladta (akiknél ez az arányszám évi 8,7 ezrelék). Az összes természetes szaporulatnak kereken a fele így is a románokra jutott, és csupán 36,3 százaléka a magyarokra. Ezzel szemben a tényleges gyarapodásból a magyarok 58,8 százalékban részesedtek, míg a románságra a tényleges népnövekedésnek mindössze 37,4 százaléka esett. A tényleges gyarapodás csak a magyar és egyéb anyanyelvűek esetében volt magasabb természetes szaporulatuknál. A magyarok pozitívuma elsősorban belső vándormozgalmuk komoly nyereségéből adódik, s csak ezen felül tulajdonítható a kivándorlásban való gyengébb részvételüknek, illetőleg e veszteséget csaknem ellensúlyozó asszimilációs nyereségüknek. Az egyéb anyanyelvűek többlete a cigányság számának Királyhágón túli – nagyobbrészt bevallási eltérésekből adódó – növekedését jelzi 1900-hoz képest, főként a románok rovására (ld. a fenti táblázat utolsó oszlopának legalsó sorát). A német (és jiddis nyelvűek) veszteségét túlnyomórészt igen nagy mérvű kivándorlásuk magyarázza, beolvadásuk ehhez képest kevésbé számottevő. Főként a (népességi arányukhoz képest visszafogottabb) kivándorlás játszik szerepet a román nyelvűek negatívumában is. Ám nem elhanyagolható disszimilációs veszteségük sem, bár az elsősorban

1. táblázat. *Tényleges és természetes szaporodás, e két érték különözete, valamint a mechanikus népmozgalom és az asszimiláció Erdélyben anyanyelvek szerint 1900 és 1910 között (Ezer fő)*

<i>Anyanyelv</i>	<i>Tényleges szaporodás vagy fogyás (-)</i>	<i>Természetes szaporodás</i>	<i>A tényleges és természetes szaporodás különözete</i>	<i>Kivándorlási veszteség</i>	<i>A belső vándorlások nyeresége</i>	<i>Beolvadás vagy beolvadás (-)</i>
Összesen	387,7	477,4	-89,7	-150,0	60,3	–
Magyar	224,8	173,4	51,4	-28,9	55,3	25,0
Román	144,8	238,8	-94,0	-60,0	–	-34,0
Német*	-17,4	51,6	-69,1	-57,6	–	-11,5
Egyéb	35,5	13,5	22,0	-3,5	5,0	20,5

* A jiddis nyelvűekkel együtt

a cigány nyelvűek tőlük való különválásának, s csak kisebb részben a magyar nyelvűek közé történt beolvadásuknak a következménye.

A számokból kiviláglik, hogy a század első évtizedében a mai Erdély területén a magyar nyelvűek asszimilációs nyeresége tényleges gyarapodásuknak alig több mint egytizede volt (11,1%), természetes szaporulaton felüli többletüknek viszont csaknem a felét (48,6%) tette ki. Ezeket a számokat és arányokat ugyan kockázatos lenne visszamenőleg is érvényesíteni, különböző tényezőket mérlegelve azonban az 1880 és 1910 közötti időszak egészére vonatkozóan is csaknem hasonló eredményre jutottam. E szerint a magyar nyelvűek tényleges gyarapodásából a három évtized során összesen 12–13 százalék, természetes szaporulaton felüli nyereségéből pedig kb. 40 százalék, szám szerint 80 ezer körüli többlet tulajdonítható a beolvadásnak. Ezt természetesen az asszimiláció mérlegének tekinthetjük, hiszen ezzel ellentétes folyamatok eredményeként szerényebb méretekben ugyan, de szórvány- és szigetkörnyezetben a magyarság is veszített a beolvadással.

Az, hogy mely népeiségektől, hol és milyen arányban nyert a magyarság a beolvasztás révén, nyelvenkénti részletezésű és egyéb népmozgalmi adatok hiányában a klasszikus mérleg-módszer segítségével a korábbi évtizedekre vonatkozóan még hozzávetőleg sem becsülhető. Abból a feltevésből kiindulva azonban, hogy a tárgyalt időszakban nemzetiség (nyelv) és vallás többé-kevésbé egybeesett, az asszimilánsok felekezeti kötődése pedig a nyelvváltás során általában erősebbnek bizonyult a nyelvinél, az anyanyelv és felekezet összefüggéseit taglaló (a mai országterületre számottevő torzulások nélkül átszámítható) adatok alakulásából következtetni lehet erre is. Az asszimiláció hatását 1880–1910 között ennek megfelelően a különböző hitfelekezetek magyarosodásán keresztül szemléltetem.

A növekedési indexből kirajzolódik, hogy a „nem magyar” egyházak magyar anyanyelvű híveinek száma jóval gyorsabb ütemben gyarapodott, mint a magyar anyanyelvűeké általában, míg a jellegzetesen magyar (a református és unitárius) felekezethez tartozók létszámnövekedése a felekezet átlagának megfelelően elmaradt attól. A magyar ajkúak között a görög katolikusok szaporodása volt a legnagyobb arányú, még a magyar zsidók szaporodásának percentjét is felmúlta, majd őket követték a görögkeleti vallásúak. Egy-egy vallás lélekszám-gyarapodását magyar ajkú híveivel összevetve kitűnik, hogy a magyar nyelv pozíciója a római katolikus és evangélikus felekezeten belül is erősödött, amiből a beköltözéseken túl német és szerényebb szlovák beolvasztásra következtethetünk. A helyi részletezésű adatok tanúsága szerint a magyar nyelv az Ér mellékén, Szatmár és Ugocsa megyében, illetve – kisebb mértékben – a Székelyföldön a görög katolikusok, Bihar megyében a görögkeletiek, Nagykároly és Szatmárnémeti környékén, valamint a Bánságban a római katolikus németek, általában pedig az izraelita vallásúak körében hódított teret magának. A magyar nyelv terjeszkedése magukat a nyelvhatárokat lényegében nem módosította, kivéve Szatmár-Ugocsa vidékén, ahol az 1910. évi népszámlálás a görög katolikus román és rutén, illetőleg a római katolikus sváb népesség nyelvváltása következtében a magyar nyelvterület kontúrjait a korábbiaknál határozottabban rajzolta meg. A nyelvi magyarosodás a XIX. század közepétől Galíciából és Bukovinából folyamatosan érkező és gyors ütemben szaporodó német (jiddis) nyelvű zsidóság körében volt a legnagyobb méretű: a magyar anyanyelvű izraelita felekezetűek száma a mai Erdély területén 1880 és 1910 között 76 ezer lélekkel csaknem a két és félszeresére nőtt, az izraelita felekezet gyarapodása pedig teljes egészében a magyar anyanyelvűekre jutott.

2. táblázat. Az egyes felekezetek és azon belül a magyar anyanyelvűek lélekszámának alakulása Erdélyben 1880–1910 között

<i>Időszak</i>	<i>Összesen</i>	<i>Görög-keleti</i>	<i>Görög-katolikus</i>	<i>Római katolikus</i>	<i>Református</i>	<i>Evangélikus</i>	<i>Unitárius</i>	<i>Izraelita</i>	<i>Egyéb</i>
A magyar anyanyelvűek lélekszáma felekezetenként (Ezer fő)									
1880 ^{a,b}	1046,1	11,6	32,7	380,6	485,0	24,5	54,3	56,2	1,2
1890 ^a	1201,2	13,0	42,3	434,6	547,2	26,0	58,8	77,5	1,8
1900	1438,5	20,9	63,3	530,9	622,6	30,7	64,5	104,3	1,3
1910	1663,2	25,2	82,3	632,2	685,8	35,8	68,0	132,0	1,9
Index (Kezdő népesség = 100,0)									
1880 ^{a,b}	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1890 ^a	114,8	111,4	129,5	114,2	112,8	106,1	108,2	137,9	145,9
1900	137,5	179,7	193,7	139,5	128,4	125,3	118,6	185,8	101,6
1910	159,0	217,4	251,9	166,1	141,4	146,0	125,1	235,0	154,5
Az egyes felekezetek lélekszám-alakulásának indexe (Kezdő népesség = 100,0)									
1880 ^a	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1890 ^a	109,8	106,3	111,3	113,2	112,2	105,7	107,8	123,1	80,4
1900	120,9	113,7	122,1	128,8	126,6	113,5	117,3	150,2	58,3
1910	130,5	120,7	133,0	139,6	139,3	118,7	124,1	172,7	114,5

^a Polgári népesség.^b A beszélt nem tudók arányosan szétosztva az egyes anyanyelvek között.

Valamely hitfelekezeten belül a magyar ajkúak erősebb szaporodása még nem szükségképpen jelenti a más nyelvűek ugyanolyan erőteljes beolvadását. A magyarság térfoglalása a különböző felekezeteken belül részben annak tulajdonítható, hogy a magyarság általában is erősebben szaporodott, továbbá az illető felekezet magyar nyelvűekre eső növekménye magában foglalja a már korábban megmagyarosodott hívek természetes szaporulatát. Ezzel számolva, egybevetve az egyes felekezetek természetes reprodukciós arányszámait a magyar anyanyelvűek tényleges gyarapodásának mutatóival az illető felekezeten belül, úgy ítélem meg, hogy a magyar nyelvűek három évtized alatti, 80 ezer főre becsült asszimilációs nyereségének mintegy kétötöde a görögkeletiek és görög katolikusok, másik kétötöde az izraeliták, a fennmaradó rész pedig a szatmári svábok és a bánsági németek, illetve egyéb kis néptörödek közül kerülhetett ki.

Az eddigiekben a nyelvi magyarosodás ütemét vizsgáltam népszámlálásaink változó idősorainak tükrében. Megjegyzendő, hogy ezek az adatok a nyelvi asszimiláció elhúzódó folyamatának különböző stációit az adott felvétel egyidejűségében megjelenítve a lehető legtágabbra vonják a beolvadók körét. A nyelvi felvételre szorítókozó nemzetiségi statisztika – természetesen korlátaiból adódóan – a magyarságba ténylegesen beolvadtakon felül az asszimiláció végső szakasza előtt „állomásozók”, a két nép, két nyelv között ingadozó kettős kötődésűek számát is magában foglalja.

E statisztikai látszatnyereség többféleképpen behatárolható. Például a szakembereink által kidolgozott korrekatívumok révén, az anyanyelvre és az egyéb nyelvek ismeretére vonatkozó adatok egybevetésével, összefüggéseik nyomon követésével. A nyelvismereti adatok felvételi és feldolgozási módja azonban népszámlálásról népszámlálásra változott, s valójában csak az 1910. évi népszámlálás idejére tisztult le és vált (a lehetőségek és az ésszerűség határain belül) teljessé. Ezért, és mert tulajdonképpeni célunk a kisebbségi sorba került magyarság asszimilációs viszonyainak vizsgálata, a továbbiakban népszámlálásaink vonatkozó adatait nem a magyar statisztika rendszerén belül, hanem a megváltozott hatalmi viszonyok közt lefolytatott újabb felvételek megvilágításában értelmezem. Az elkövetkező román számlálások ugyanis éppen a szóban forgó kérdéses csoportot, az államhatalom nyelvének bevallása felé húzó erők hatására nyilatkozók (és határhelyzetekben leginkább befolyásolhatók) körét állítják – visszamenőleg is – sajtós fénytörésbe.

1910–1920

Az első világháború után, a főhatalomváltás következtében megkezdődött az 1910. évi népszámlálás idején rögzített etnodemográfiai viszonyok visszarendeződése. 1911 és 1914 között a magyar anyanyelvűek az érintett területen természetes úton még 82,5 ezer lélekkel gyarapodtak. A következő négy esztendő adatai ilyen pontossággal nem ismeretesek, az országrészenként 1918-ig közölt szaporulati értékekből becsülhetően azonban a magyar anyanyelvűek születési többlete a háború végéig 50 ezerre olvadt. Ezt a szűkös nyereséget a magyarság háborús embervesztése – mely népességi arányának megfelelően kb. 54 ezer főre tehető – felemésztette, a belső népmozgásoknak az évtized közben feltételezhető pozitívumait pedig a háború kezdetéig élénken zajló kivándorlási mozgalom egyenlíthette ki. 1918 késő őszen a román foglalás hatására megkezdődött az erdélyi magyar lakosság menekülése. Az év végéig 41 ezer menekültet regisztráltak, így e pár hónap leforgása alatt 1 millió 620 ezer alá eshetett vissza a magyar anyanyelvűek 1910. évi népszámlálási száma. 1920 végéig további 113,3 ezren menekültek át, amit csak csekély mértékben ellensúlyozott a magyarság két évnyi – az 1920–1923 közötti nemzetiségi népmozgalmi adatok figyelembevételével 24 ezerre becsült – természetes szaporulata. Így az 1910. évi népszámlálás során magyar anyanyelvűként bejegyzettek eszmei száma az újabb román összeírás időpontjában már csak 1 millió 530 ezer körül járhatott. E számításokkal szemben az 1919. évi román összeírás mindössze 1 millió 378 ezer, az 1920. évi pedig alig 1 millió 306 ezer magyart talált a megszállt területeken.

Az általam számítottak és a román eredmények közti eltérés (az 1919. évi összeírás elhúzódását figyelembe véve, illetve a román adatokat a végleges határok szerint kiigazítva) 220–230 ezer lélek. A hiány, mint arra a forrásokat áttekintve utaltam, abból adódik, hogy a román összeírások a népesség etnikai összetételét az 1910. évi magyar népszámlálással ellentétben nem anyanyelv szerint, hanem a nemzetiség sajátosan értelmezett kritériuma (gyakorlatilag: népi leszármazás, etnikai eredet) alapján mutatták ki. A kapott arányok ennek megfelelően jelentősen eltolódtak az évtized elejéhez képest. Az 1919. évi összeírásban rögzített felekezeti megoszlás ezzel szemben – miután a vallásfelekezetet a nyelvi-nemzetiségi hovatartozásnál a népesség határozottabb és jellegzetesebb ismertető jegye – már közelebb áll az 1910. évi állapotokhoz. Az anyanyelv és felekezet között az évtized elején regisztrált összefüggések ennélfogva többé-kevésbé változatlanok vehetők. Ebből a feltevésekből kiindulva

a felekezeti adatok alapján következtetni tudunk a népesség 1919 eleji anyanyelvi megoszlására, az ily módon becsült anyanyelvi összetétel és az összeírás által kimutatott etnikai struktúra eltérései révén pedig a korabeli magyar és román nemzetiségstatisztika felfogásbeli különbségei számszerűsíthetők. Számításaim eredményeit a 3. táblázat összegzi.

A táblázat a magyar, a német és az egyéb anyanyelvűek számbavételi veszteségét jelzi, amit a román és a zsidó nemzetiségűek nyeresége ellentételez. A magyarok vesztesége a Tisza bal partján volt a legszámottevőbb (121,2 ezer fő), arányaiban is, hiszen itt minden negyedik magyar anyanyelvűt valamely más nemzetiség oszlopában látjuk viszont. A magyarság ilyen módon legnagyobb mértékben Szatmár megyében fogyatkozott. Itteni 55,4 ezres veszteségből 16 ezer jutott az önálló nemzetiségként kimutatott zsidókra, a fennmaradó 39,4 ezer – más nemzetiségűnek elkönyvelt – magyar anyanyelvű pedig fele-fele részben a németek (svábok), valamint a románok számát gyarapította. De jelentős, 36,7 ezer főnyi a magyar anyanyelvűek számbavételi vesztesége Bihar megyében is, amiből 25,1 ezer lélek szintén a zsidókra jutott, több mint 10 ezer pedig a román nemzetiségűek tömegét növelte. A németek vesztesége a Tisza bal partján csak látszólagos, hiszen e hiány valójában a jiddisül beszélők különválásából adódik. Ezt az izraelita vallású népességi csoportot a magyar népszámlálások korábban német anyanyelvűként tartották számon, ám nyelvi elkülönülésük nem egyszerű dialektusbeli eltérésként, hanem – felekezeti kötődésüknek megfelelően – ténylegesen is az önálló zsidó etnikai identitás egyik ismérveként értékelhető. A Tisza-Marosközben a magyar anyanyelvűek 35,2 ezer főnyi veszteségében a zsidóság leválasztása mellett

3. táblázat. *A főbb nemzetiségek becsült nyeresége vagy vesztesége (-) Erdélyben az 1919. évi összeírás nemzetiségi kimutatásában a feltételezett anyanyelvi értékekkel szemben^a (Ezer fő)*

	Összesen	Magyar	Román	Német	Zsidó	Egyéb
Tényleges nemzeti-ségi adat	5238,4	383,9	2990,1	531,2	167,7	65,5
Becsült anyanyelvi érték	5238,4	1611,7	2880,3	546,9 ^c	–	199,5
Eltérés	–	-227,8	109,8	-15,7 ^c	167,7	-34,0

^a A végleges határoknak megfelelően kiigazított adatok.

^b Az egyes felekezetek 1910. évi anyanyelvi arányait az 1919. évi felekezeti adatokra vetítve.

^c Németek és jiddis anyanyelvű zsidók.

főleg a nyelvileg megmagyarosodott németek nemzetiségi visszasorolása (vagy korábbi etnikai azonosulásuk valóban ingatag volta) fejeződik ki. A magyar anyanyelvűek Királyhágón túli 71,4 ezres veszteségének csaknem kétharmada számítható a zsidóságra és egyharmada a román nemzetiségűnek elkönyvelt görögkeleti és görög katolikus magyarokra. (Utóbbiak 25 ezres számából kb. 15 ezer a Székelyföldre esik.) Az itteni 53 ezer lelkes román nyereség felerészben ebből, felerészt pedig az egyéb (cigány) nyelvűek veszteségéből kerül ki.

Összességében a magyarság száma a népmozgalmi (végső soron a menekülések által elszenvedett) veszteségen túl főként a „más vallásúak” (120 ezer izraelita és 75–80 ezer görögkeleti, valamint görög katolikus), illetőleg a szatmári és a bánási svábok leválása-leválasztása következtében fogyatkozott meg. A német nyelvű népesség száma a mintegy 45 ezer, javarészt jiddisül beszélő izraelita elkülönítése folytán szintén csökkent, de e veszteséget kétharmad részben ellentételezte egyéb népességi csoportoktól (túlnyomórészt a magyaroktól) nyert többletük. A románok nyereségét a görög rítusú egyházak vélhetően románul is beszélő, de korábban nem román anyanyelvűként számon tartott hívei (a magyarokon felül még a cigányok) adták.

A világháborús évtized természetes és mechanikus népmozgásainak végső mérlege közelítő biztonsággal az 1920. decemberi összeírás alapján vonható meg. A vonatkozó számításokat a 4. táblázat foglalja össze. Oszlopai a hivatalos statisztikai források alapján származtatott adatokat magyarok és románok szerint részletezik.

Ha a két fő nemzetiség anyanyelv szerinti becslült számát és a népesség-számbevételek eredményeit összevetjük, az illető népesség „népszámlálási” – azaz a felvételi szempontok különbözőségéből adódó – nyereségét vagy veszteségét kapjuk eredményül. Az így nyert értékek – különösen, ha tekintettel vagyunk a fenti táblázat összeállításakor figyelembe nem vett vándorlási tényezőkre is – lényegében megegyeznek az 1919. évi összeírás elemzése során nyert számokkal. Mindkét összeírásnál megfigyelhető, hogy a felvétel mindazon vidékek etnikai arányszámain módosított, ahol nagyobb számban éltek a magyar anyanyelvű közösség „más vallású” hívei.

A „népi leszármazás” erőltetett kimutatása helyenként még az 1919. évinél is szélsőségesebb eredményekhez vezetett. Így például a magyarságról leszakított szatmári svábok, illetőleg a „visszarománosított” székelyföldi magyarok száma 1920-ban egyaránt 25–30 ezerre nőtt. E számok túlhajszoltságát mutatja, hogy az 1920-ban németként kimutatott 28 ezer szatmárvideki lakos közel 9/10-e 1910-ben nem csupán anyanyelve szerint vallotta magát magyar-

4. táblázat. *A románok és a magyarok tényleges gyarapodásának vagy fogyásának (-) forrásai a jelenkori Erdély területén 1910 és 1920 között (Ezer fő)*

<i>A népszaporodás vagy fogyás (-) forrásai</i>	<i>Időszak</i>	<i>Összes népesség</i>	<i>Magyar</i>	<i>Román</i>
Természetes szaporulat	1911–1918	61,0	50,0	–
Háborús emberveszteség	1914–1918	-170,5	-53,8	-91,7
Természetes szaporulat	1919–1920	79,8	24,0	43,8
Menekülések	1918–1920	-154,3	-154,3	–
Belső vándorlások többlete	1918–1920	58,1	–	58,1
Tényleges szaporodás vagy fogyás	1911–1920	-125,9	-134,1	10,2
A népszámlálási eredmények különbözete	1911–1920	-125,9	-352,5	105,7
Népszámlálási nyereség vagy veszteség	1920	–	-218,4	95,5

nak, de a „visszanémetesített” svábok fele más nyelven nem is tudott, csak magyarul. Hasonlóképpen, a székely megyékben az 1910. évi népszámlálás a magyar anyanyelvűek közt alig 23 ezer román vallásút talált, akiknek több mint háromnegyede csak magyarul beszélt. Őket 1920-ban felekezeti alapon kivétel nélkül románnak vették, sőt Csíkbán még a római katolikusok közül is 5 ezer lelket román nemzetiségűnek könyveltek el. Az összeírók ugyanakkor nem mindenütt voltak ilyen állhatatosak a leszármazás aprólékos kimutatása során: a Tisza bal partján például az 1910-ben regisztrált 63,2 ezer görögkeleti, illetve görög katolikus magyar anyanyelvű közül legfeljebb 40-50 ezer főt soroltak 1920-ban a románok közé.

Mindenesetre elmondható, hogy az első román összeírások lebonyolítói, nyomós politikai indokoktól vezérelt „statisztikai igazságszolgáltatásuk” jegyében igyekeztek kamatostul visszavenni azt az asszimilációs nyereséget, melyet a megkésett nemzetállami törekvéseket óhatatlanul is tükröző magyar anyanyelvi felvételek részben valóban megelőlegeztek. Időben vissza- és előretekintve azonban a magyar és román felvételek összehasonlító elemzése

így is hasznosítható tanulságokat nyújt: a fentebb részletezett adatok mintegy durva, de hatásos indikátorként jelzik azokat a kényes területi pontokat, amelyek az identitásváltakozás jelenségének kitüntetett, egy-egy népszámlálás alapján végérvényesen nem értelmezhető terepei. Lényegében korábban rejtett, s a hatalomváltással visszajukra fordult (vagy visszafordítani szándékozott) asszimilációs folyamatok kerülnek felszínre a más módszerű felmérések egybevetése nyomán. A népiség eklektikus, néhol szinte követhetetlen logikájú vizsgálata a lehetséges disszimilánsok körének felső értékeit körvonalazza; e képet az 1930. évi népszámlálás anyanyelvi eredményei finomítják majd tovább.

1920–1930

Az új uralom első négy évében hivatalos kimutatás szerint az összes természetes szaporulatból 25,1 százaléknyi jutott a magyarságra, és 57,2 százaléknyi a románságra. A magyar nemzetiségű népesség természetes szaporulatának évi 9,9 ezrelékes arányszáma ekkor még alig maradt el az összes népesség, illetőleg a románság 10,2 ezrelékes értékétől, ám reprodukciójának – s különösen születésgyakoriságának – csökkenő értékei (mind a korábbi időszakhoz, mind a többi népességhez viszonyítva) már előrevetítik népmozgalmának későbbi kedvezőtlenebbre fordulását.

A népesség fejlődése etnikumonként 1921 és 1930 között csak közvetve, a felekezeti népmozgalom adatai alapján követhető nyomon. A természetes szaporulat átlagértékei a kezdeti fellendülés után fokozatosan és gyors ütemben csökkentek. A számok különösen a magyarság szempontjából kedvezőtlenek, mivel legnagyobb mértékben a zömében magyar felekezeteknél (római katolikusok, protestánsok) rosszabbodott a helyzet. Az ismert értékek alapján kísérletet tehetünk annak megállapítására, hogy a tízévi természetes szaporodásból mennyi eshetett a főbb nemzetiségekre. A számítást a magyar, illetve a román anyanyelvűeknek az egyes felekezeteken belül 1910-ben képviselt aránya alapján végezhetjük el oly módon, hogy az 1921–1930. évi természetes szaporodásból a megfelelő százalékot számítjuk az illető felekezetben helyet foglaló nemzetiségre. A végeredmény szerint az összes népesség 483,8 ezres természetes szaporulatából 141,4 ezer lélek (29,2%) jut a magyarokra és ennek közel kétszerese, 277,6 ezer lélek (57,4%) a románokra. Ezt a magyarok szempontjából optimális végeredményt a „népi hovatartozás” román adatfelvételi gyakorlatához igazodva, vagyis az izraelita felekezetűeket

a számításból kivéve, a görög rítusú egyházak magyar anyanyelvű híveit pedig a románok közé sorolva, a természetes szaporulatnak a magyarokra eső része kb. 115 ezer főre (23,8%) csökken, a románokra eső része pedig 290 ezer főre (60,0%) növekszik.

Ahhoz, hogy a magyarság népesedési mérlegét – ha csak feltételesen is – megvonhassuk, vándorlási veszteségeit is tekintetbe kell vennünk. 1921–1924 között további 42,8 ezer erdélyi menekültet vettek nyilvántartásba Magyarországon. A hivatalos román emigrációs statisztika szerint a magyar nemzetiségűek, illetve a magyar állampolgárok ki- és be-, valamint visszavándorlásának egyenlege 1926–1930 között összesen -8,7 ezer fő. A magyar emigránsok számát növeli a közülük más – például zsidó és sváb – nemzetiségűként nyilvántartottak száma is. Különösen élénk volt a kivándorlás az évtized első felében, ám ebből az időszakból csak jelzésszerű információkkal rendelkezünk. Ezek alapján azonban nem túlzás az Erdélyből tíz év alatt külföldre távozott magyarok hiányát összesen legalább 60 ezer főre becsülni; ez majdnem kiteszi a régió tényleges és természetes népességgyarapodásának negatív egyenlegét.

Mindezek figyelembevételével az 1930. december végi népszámlálás anyanyelv szerint legfeljebb 80 ezerrel, „népi hovatarozása” alapján pedig mindössze 55 ezerrel több magyart találhatott Erdélyben, mint amennyit 1920-ban becsülhettünk, illetve amennyit az akkori összeírás ténylegesen számolt. A népszámlálás nemzetiségi felvétele – mely szerint a magyar nemzetiségűek száma 1353,3 ezerre nőtt – szerényen megfelel e visszafogott várakozásnak. Az anyanyelvi ismérvi szerinti 1481,9 ezres végeredmény már közelebb áll az 1910. évi népszámlálás adatait továbbgörgető becsléshez, de még ez is 120 ezer fővel kevesebb annál a kb. 1,6 milliónál, ahány magyar anyanyelvűt e népmozgalmi számítás szerint – a mértéktartóbb magyar statisztikusok véleményével egybevágóan – az 1930. évi censzusnak ki kellett volna mutatnia.

Az 1930. évi népszámlálás a nemzetiségi, anyanyelvi és felekezeti hovatarozás egyidejű vizsgálata révén az előző összeírásokhoz képest kétségkívül elevenebb képet nyújtott a valóságról. A helyi eltéréseket egybecsinos átlagszámokból ez talán kevésbé tűnik ki, ám jól szemléltetik egy szűkebb régió, a Tisza bal parti megyék adatai. E négy megyében (Bihar, Szatmár, Szilágy és Máramaros) az 1930. évi népszámlálás 60,3 ezerrel több magyar anyanyelvűt talált, mint ahány magyart nemzetiségük szerint regisztráltak ugyanott. Ezzel párhuzamosan a jiddis nyelvűek száma 26,1 ezerrel kisebb volt, mint a zsidó nemzetiségűeké, és az anyanyelvi kritérium alapján a románok száma is –

rendhagyóan – 7,9 ezerrel, a németeké 9,2 ezerrel, a cigányoké 10 ezerrel, míg az egyéb kategóriába soroltaké 7 ezerrel maradt el az illető nemzetiség vagy nemzetiségek számától. A felekezeti adatokkal egybevetve az is kiténik, hogy az izraelita vallásúak csaknem 8 ezerrel többen voltak a zsidó nemzetiségűeknél és 34,1 ezerrel többen a jiddis nyelvűeknél, míg az ortodox és görög katolikus felekezet híveinek többlete a két egyházhoz nemzeti alapon köthető etnikumok számához képest (románok, rutének, oroszok stb., ideértve a cigányokat is) elérte a 10 ezer, anyanyelvi hovatartozás szerint pedig a 33 ezer (!) főt. Az anyanyelvi, nemzetiségi, felekezeti adatok interferenciája tehát, a két évtizeddel korábbinál szerényebb méreteken ugyan, de a kettős kötődésű csoportok változatlan meglétéről tanúskodik az identitás-keveredés e jellegzetes színhelyén. (Halványabb foltokban és más-más előjellel persze Erdély egyéb vidékein is.) Sajnos, a népi érintkezések közelebbi (így a magyarokra vonatkozó) statisztikai értékeit illetően legfeljebb feltevésekre hagyatkozhatunk, mivel e három szempont összevetése kínálta informálódási lehetőségeket a népszámlálási közlemény nem használta ki: adatsorai sem az anyanyelvi és nemzetiségi, sem pedig az anyanyelvi/nemzetiségi és felekezeti adatok kombinációját nem tartalmazzák.

A magyar anyanyelvűek számának így is szemmel látható csökkenése a másvallásúak soraiban 1910-hez képest nyelvi beolvadásukra utal. E (valódi vagy névleges) asszimiláció méreteire a nyelvtudásra vonatkozó adatokból következtethetnénk, az egyéb nyelvek ismeretének vizsgálatára azonban az 1930. évi román népszámlálás nem terjedt ki. Érdemes tehát élni azzal a – jóllehet korlátozott érvényű – ellenőrzési lehetőséggel, melyet a népi és nyelvi hovatartozás különbözősége (vagy e különbségnek az eltérő etnikai felvételekben ellenkező előjellel mutatózó kölcsönös vitatása) által meghatározható magyar anyanyelvű csoport 1910. évi nyelvismereti adatai nyújtanak. E csoport létszáma Erdélyben – az idetartozókat az 1919. és 1920. évi román összeírások tanulságai alapján a magyar anyanyelvű izraeliták, görög katolikus és görögkeleti hívek, valamint a Szatmár vidékén élő, sváb származású, katolikus hitű magyar lakosság körében feltételezve – 1910-ben 264,5 ezer főnyi volt. Ebből az izraeliták száma 132 ezer, a görögkeleti felekezetűeké 25,3 ezer, a görög katolikusoké 82,3 ezer, az elmagyarosodott sváboké 24,9 ezer. Közülük – a Romániához került törvényhatóságok csonkítatlan területi arányszámai alapján – csak magyarul beszélt: izraelita kb. 50 ezer (37,9%), görögkeleti 14,5 ezer (57,3%), görög katolikus 51 ezer (62%), elmagyarosodott sváb 12,9 ezer (51,9%). Németül is tudott: izraelita 70,3 ezer (53,3%), elmagyarosodott

sváb 12 ezer (48,1%), románul is tudott: görögkeleti 10,3 ezer (40,7%), görög katolikus 26,8 ezer (32,6%). Vagyis e vitatott identitású népességből 128,4 ezren (48,5%) csak magyarul beszéltek, a más nyelvet tudók közül pedig a vallás alapján feltételezhető „eredeti” nemzetiségük nyelvét 119,4 ezren ismerték (45,1%). Hozzávetőleg ez utóbbi az a statisztikai kategória, amely a hatalomváltással elsődlegesen „mozgósítható” kétnyelvűek, a potenciálisan bármelyik irányban kötődhetők, vagy az asszimiláció alacsonyabb fokán megrekedtek zömét magában foglalja.

Az eddigieket összegezve: 250 ezer főnyire tehető az a népesség, amely a magyar anyanyelvűek 1910. óta továbbgörgetett számából az 1930. évi román népszámlálás nemzetiségi felvételében hiányzik, míg az anyanyelvi felvételben a becsült számhoz képest 120 ezerrel kevesebb magyar szerepel. A magyarok nemzetiségi kritérium szerinti alulszámlálása ez alkalommal nagyobb, mint az előző évtized eleji összeírások idején volt, ami nemcsak a népi eredetre alapozott felvételi mód továbbbélését, hanem e szempontnak a korábinál is alaposabb érvényesítését jelzi. Az 1930. évi negyed milliós érték nagyjából megfelel annak a körnek, amely mentén – az első román összeírások nyomvonalát követve – 1910-ben a magyar anyanyelvűk közt az „idegen népi eredetűek” kimutathatók. A 120 ezres hiány pedig azon két- vagy többnyelvűek számával vág egybe, akiknél az ily módon vélelmezett „idegen népi eredet” a nyelvismereti statisztika adataival is megerősíthető. Természetesen nem pontos számszerű egyezésről van szó, hanem trendek, statisztikai átlagok beszédes egybeeséséről.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a magyar anyanyelvűek feltételezett köréből – időponttól és etnikai ismérvtől függően – legfeljebb 220–250 ezer, de legalább 120 ezer a korabeli mérvadó román felvételekben nem magyarként megjelenők száma. (A Belügyminisztérium 1927. évi összeírási fias-kójától most tekintsünk el; túlkapásait jól jellemzi, hogy a magyarság rovására mintegy 320 ezres számbavételi hiányt eredményezett!) Tanulságos lenne e népszámlálási kiválás összetevőinek megvizsgálása, taglalásukba azonban nem érdemes belebocsátkozni, hiszen az első főhatalomváltást követő disszimilációs veszteség a hatalmi viszonyok későbbi újabb változása folytán – akár csak korábban az 1910. évben mutatkozó asszimilációs nyereség – időlegesenek bizonyult.

1930–1941

Ebben az időszakban a természetes népmozgalom alakulása etnikumok szerint közvetlenül is nyomon követhető. A magyar nemzetiségűek természetes szaporulatának üteme 1931–1933 között még évi 7,5 ezrelék volt, ám az ezt követő hat évben 2 ezrelékponttal csökkent, így a románoktól már ekkor is 1,3 ezrelékben mért elmaradásuk 2,2 ezrelékre nőtt. Az Erdély etnikai arculatát meghatározó két fő nemzetiség szaporodási értékei közt a húszas években megkezdődött kiegyenlítődési folyamat a jelek szerint az évtized elejéig kiteljesedett s immár a visszájára fordult. A természetes reprodukció arányszáma a magyarság esetében az 1901–1910 közötti 11,2 ezrelékről 1934–1939 között kevesebb mint a felére, 5,5 ezrelékre zuhant, ezzel szemben a románoknál a csökkenés alig 1 ezrelékpontnyi, így ez idő tájt természetes szaporodásuk üteme még mindig elérte az évi 7,7 ezreléket. Az eltérő etnikai ismérveken alapuló, így bizonyos fokig torzított, de az alapvető tendenciákat többé-kevésbé mégiscsak tükröző statisztikai nyilvántartások bizonyossága szerint ez a demográfiai fordulat a halandóság közel azonos arányú mérséklődése következtében a két nemzetiség termékenységi mutatóiban jelentkező csökkenés aránytalanul nagy különbségeire vezethető vissza. Ebben vélhetően a magyarság halmozott népességi vesztesége is közrejátszik, hiszen a háborút követő menekülthullám esetükben felerősíthette a szülőképes évjáratok kiesésének továbbgyűrűző hatását.

Az adatok megítélésében óvatosságra int, hogy – az 1930. évi népszámlálás nemzetiségi felvételéhez igazodva – a népmozgalmi statisztikák készítői is a „népi hovatartozás” ingtag kritériumára alapozták kimutatásukat. Ezt figyelembe véve, a számok felekezeti alapon történt kiigazításával az erdélyi össz-népesség 1931–1940 közötti 386,8 ezres természetes szaporulatából mintegy 250 ezer fő (64,6%) juthatott a románságra, míg további 100 ezer fő (25,8%) a magyarok sorait gyarapította.

A román kivándorlási statisztika szerint a magyarság migrációs vesztesége a harmincas években mindössze félezer főnyi volt. A magyarok száma így Erdélyben az évtized végéig – zavartalan fejlődést feltételezve – a hivatalos nemzetiségi kimutatás alapján 1 millió 436 ezerre nőtt, míg az 1910. évi magyar népszámlálás anyanyelvi adataiból kiindulva az eddigiek szerint el kellett, hogy érje az 1,7 milliót.

5. táblázat. Tényleges és természetes népszaporodás, valamint a kettő értékkülönbözete Észak- és Dél-Erdélyben anyanyelv, illetve nemzetiség szerint 1930-tól 1941-ig (Ezer fő)

Főbb etnikumok	A népesség száma		Tényleges népszaporodás vagy fogyás (-)	Természetes ^b	Tényleges és természetes szaporodás különbözete
	1930-ban	1941-ben ^a			
<i>a) Észak-Erdélyben anyanyelv szerint</i>					
Összesen	2393,3	2578,1	184,8	234,2	-49,4
Magyar	1007,2	1344,0	336,8	80,0	256,8
Román	1165,8	1068,7	-97,1	138,0	-235,1
Német	59,7	47,3	-12,4	1,5	-13,9
Jiddis	99,6	48,5	-51,1	3,5	-54,6
Egyéb	61,0	69,6	8,6	11,2	-2,6
<i>b) Észak-Erdélyben nemzetiség szerint</i>					
Összesen	2393,3	2578,1	184,8	234,2	-49,4
Magyar	912,5	1380,5	468,0	62,0	406,0
Román	1176,9	1029,0	-147,9	146,0	-293,9
Német	68,3	44,6	-23,7	4,2	-27,9
Zsidó	138,8	47,4	-91,4	10,0	-101,4
Egyéb	96,8	76,6	-20,2	12,0	-32,2
<i>c) Dél-Erdélyben nemzetiség szerint</i>					
Összesen	3155,0	3332,9	177,9	152,7	25,2
Magyar	440,7	363,2	-77,5	21,1	-98,6
Román	2031,0	2274,6	243,6	110,2	133,4
Német	475,6	490,6	15,0	13,3	1,7
Egyéb	207,7	204,5	-3,2	8,1 ^c	-11,3

Dőlt betűs szedés: Számított érték.

^a Észak-Erdélyben 1941.I.31-én, Dél-Erdélyben 1941.IV.6-án.

^b Az 1939 végéig közölt nemzetiségi adatok alapján számított – az anyanyelv esetén becslés útján kiigazított – értékek.

^c Ebből zsidó -1,0 ezer fő.

Az 1931–1941 közötti évtizedet már az újabb főhatalomváltás zárja le. A II. bécsi döntés által előidézett kölcsönös mozgások miatt célszerű a megosztott Erdély népesedési mérlegét az új határ szerinti bontásban megvonni.

A tényleges és természetes népszaporodást főbb etnikumok szerint részletező 5. táblázatból kiderül, hogy az 1941. január végi magyar népszámlálás Észak-Erdélyben lényegében a Trianon előtti nemzetiségi-anyanyelvi viszonyokat rekonstruálta. A három évtizeddel korábbi állapotokhoz való visszatérés különböző tényezők szinte kibogozhatatlan szövevényét rejtje magában. Hivatalos jelentés szerint a kezdődő menekülések következtében ez időpontig Dél-Erdélyből 100 ezer magyar került át Magyarországra, amit tényleges és természetes szaporodásuk egyenlege is híven jelez. Többségük északon keresett menedéket, az anyaországból pedig majdnem ugyanannyian érkeztek a visszacsatolt területekre, mint ahány dél-erdélyi közvetlenül a trianoni országterületre távozott. Így végeredményben a vándormozgalmak következtében az észak-erdélyi magyarság közel 100 ezer főnyi többletkezéshoz jutott. „Elmentételezésül” románok tömegei kényszerültek elhagyni Erdély északi felét, akik közül az illetékes román szervek – korántsem teljes – kimutatása szerint 1941 februárjáig ugyancsak mintegy 100 ezren jutottak át a másik oldalra. Ezenfelül az összes népesség hiányából további 40–50 ezer, északról Erdély déli részeire húzódott románra következtethetünk (köztük olyan menekültekre, akik különböző okokból kimaradtak a hivatalos nyilvántartásból). A két fő etnikum tényleges és természetes szaporulatának különbségét migrációs nyereségükkel, illetve veszteségükkel csökkentve a magyar anyanyelvűek népességi mérlege közel 160 ezerre, a román anyanyelvűeké pedig -90 ezerre módosul.

Ezek az értékek az előző népszámlálástól eltérő bevallásokat, azaz a magyarok esetében reasszimilációs nyereséget, a románok esetében pedig disszimilációs veszteséget jeleznek. Jól látható, hogy az 1930-ban jiddis nyelvűként jelentkeztek több mint fele szintén visszatért a magyar anyanyelvűek közé. Nemzetiségi ismérv szerint a magyarság bevallási nyeresége sokkal nagyobb annál, mint amennyit anyanyelvi alapon könyvelhetett el: a népmozgalmi statisztika torzítását figyelembe véve is megközelíti a 300 ezer főt. Ehhez azonban hozzájárult, hogy az új kérdőpont beiktatása megzavarta az addig egyöntetű (anyanyelvi) alapokon nyugvó adatszolgáltatást: a kétnyelvű népesség egy része most a nemzetiségi kérdésnél tett vallomást a magyarsághoz való tartozás mellett, sőt sokan olyanok is magyar nemzetiségűként jelentkeztek, akik nemhogy anyanyelvűként, de semmilyen szinten nem beszéltek a magyart.

Az 1941. évi román népszámlálás állapotrajza Dél-Erdélyben a magyarokat illetően viszonylag reális, hiszen a vitatott hovatarozású etnikai csoportok zöme a határ északi oldalára került. Utóbbiak körét így ez alkalommal

a magyar census számszerűsítette. Számuk a leírtak alapján a tíz évvel korábbihoz képest magasabb határértékek között mozgott. (A 160–300 ezres érték ugyan túlzottnak tűnik; főként a vándormozgások adatainak bizonytalansága miatt, amivel tehát feltétlenül számolnunk kell). Mindenesetre 1941-ben a magyarság nem csupán visszanyerte az 1930. évi román népszámlálás idején elszenvedett – 120–250 ezer fős – disszimilációs veszteségét, hanem nyereségét valószínűleg meg is tetézte. A többletre az 1941. népszámlálás körülményei mellett a nemzetiségi bevallás fentebb jelzett sajátosságai kínálnak magyarázatot.

1941–1948

A magyarság II. világháborús népességi mérlege a természetes szaporulatra és a háborús veszteségre vonatkozó adatok hiánya miatt csak hozzávetőleg vonható meg. 1941-ben a két népszámlálás szerint a magyarság száma a terület egészén – attól függően, hogy az északi anyanyelvi és a déli nemzetiségi, vagy mindkét oldalon a nemzetiségi adatokat összegezzük – 1 millió 707 ezer, illetve 1 millió 744 ezer. Tekintve, hogy 1948-ból csak az anyanyelvi hovatarozás adataival rendelkezünk (e szerint a magyarok száma Erdélyben 1 millió 482 ezer), célszerű a kezdő értéket is ennek megfelelően megállapítani. A Központi Statisztikai Hivatal értékelése szerint Észak-Erdélyben 1941-ben a népesség egy kisebb részénél „inkább a nemzetiségi válasz felel meg jobban a korábbi anyanyelvi vallomásnak, vagy legalábbis az 1941-ben megállapított anyanyelvi és nemzetiségi adatok között kell keresni az előző magyar népszámlálások anyanyelvi eredményeinek lényegileg megfelelő értékeket”. Dél-Erdélyben az „etnikai eredet” szerinti eredményt – legalább a két ismérv között 1930-ban az anyanyelv javára mutatkozó különbözettel – szintén meg kell emelnünk. Ezért nyugodtan vehetjük kiindulásul a magasabb, 1 millió 740 ezer körüli értéket.

Az 1941-es és 1948-as adatok ily módon számított 260 ezres különbözete a magyar anyanyelvűek számának a Trianon utánihoz hasonlítható visszaesését mutatja. Ez a különbözet, valamint a két népszámlálás közötti időszak természetes szaporulata adja az erdélyi magyarság teljes népességhiányát, amely a frontokon és a hadifogságban elpusztultakat, a deportálásokat, a harci cselekmények és a megtorlások polgári áldozatait, az eltűnteket, valamint az országot végleg elhagyókat foglalja magában. E hiányból különböző források alapján csupán a menekültek és expatriáltak, illetőleg az elhurcoltak számára kö-

vetkeztethetünk. A kényszervándorlások egymást követő hullámainak egyenlege – a frontról, fogságból, internálásból hazatérteket is figyelembe véve – 100–125 ezerre tehető. A náci haláltáborokban elpusztított észak-erdélyi zsidók száma mintegy 100 ezer, közülük 70 ezernél többre becsülhető azoknak a száma, akiket a zsidóság tragédiája Erdély magyar anyanyelvű lakosainak köréből elragadott. A háború többi magyar áldozatáról még megközelítő adatokkal sem rendelkezvén, csak remélhetjük, hogy veszteségeik nem haladták meg az eltelt hét év természetes szaporulatát. A vándormozgalmak és a vész-korszak együttesen 200 ezres hiányát az erdélyi magyarság 1941. évi népesség-számából levonva 1 millió 540 ezer körüli értékhez jutunk.

A magyar anyanyelvűek 1948-ban hivatalosan kimutatott száma ehhez képest 60 ezerrel kevesebb. A hiány ezúttal csupán a fele annak a 120 ezernek, amennyit az előző román népszámlálás anyanyelvi felvétele esetében megállapíthattunk. Ez javarészt a magyar zsidóság pusztulásával magyarázható. (Elég utalni arra, hogy Erdélyben a jiddis anyanyelvűek száma 1948-ban csak 30 ezer, 1930-ban azonban még 111,3 ezer volt, közülük 99,6 ezren észak-erdélyiek. Mint az 5. táblázatban látható, ez utóbbiakból 1941-ben csaknem 55 ezren magyar anyanyelvűként jelentkeztek.) A még így is változatlanul fennálló különbségben nyilvánvalóan a háborús emberveszteség töredékes ismeretéből adódó becslési bizonytalanságok is közrejátszanak. Hangsúlyosabb oknak tűnik azonban a korábbi felvételi gyakorlat újraéledése, ami egyes népességi csoportok – a területi adatok szerint elsősorban a görög rítusú felekezetek – kettős kötődésű tagjainak az erdélyi magyarságról történt újbóli leválásához-leválasztásához vezetett.

1948–1956

Az elkövetkező nyolc évben az anyanyelvi arányok szinte semmit sem változtak Erdélyben. A magyar anyanyelvűek száma 1948-tól 1956-ig – azonos közigazgatási határok között – 137 ezerrel nőtt, megközelítve az 1 millió 620 ezret. A magyarság ennek megfelelően az összes népesség növekedéséből 29,1 százalékkal részesült, jóllehet Erdély lakosságán belül képviselt részaránya mind a két népszámlálás idején 26 százalék alatt maradt. A magyar anyanyelvűek tényleges gyarapodásának üteme évi átlagban elérte a 11 ezreléket, ami 1 ezrelékponttal magasabb az összes népesség növekedési rátájánál, sőt egy árnyalattal még a románság évi 10,8 ezrelékes szaporodását is meghaladta. A természetes népmozgalom összetevőinek nemzetiségek szerinti alakulá-

sát a század elejétől figyelemmel kísérve nincs okunk e kedvező fejleményt a magyarság esetleges kiugró reprodukciós értékeinek tulajdonítani. Kis jóindulattal legfeljebb annyi feltételezhető, hogy a magyar anyanyelvűek természetes szaporulata az erdélyi átlag közelében járhatott, ámbar ez az érték sem ismert; nagyjában-egészében az összes népesség tényleges gyarapodásával lehetett azonos. Mivel a magyarok statisztikai pozíciójának megszilárdulását vándorlási többlet sem valószínűsíti, számuk átlagot meghaladó növekedése csakis az 1956. évi népszámlálás során – különösen az 1930. évi, de az előző, 1948. évi népszámlálással szemben is – jelentkező pozitív irányú eltérő bevalásokból adódhatott.

A vonatkozó adatok regionális elemzéséből kitűnik, hogy a magyarság átlagosnál magasabb növekedési aránya Hunyad megyén kívül – ahol a magas növekményt a bányavidékre történt visszaáramlásuk eredményezi – elsősorban az északnyugati határvidéket jellemezte. A magyar anyanyelvűek létszám-növekedésének éves átlaga a valamikori Szatmár megye területén például 17,6, Szilágy megyében 15 ezreléket ért el, szemben e vidékek közismerten szapora románságának átlagban 13,2, illetve mindössze 2,1 ezrelékes (!) tényleges gyarapodásával. Az adatok közelebbi vizsgálata megerősíti, hogy a román népszámlálások e példátlan fejleményére a magyar anyanyelvűek kötelékéből nyolc évvel korábban különvált népcsoportok részbeni visszatérése ad magyarázatot. A – túlnyomóan az államnemzethez tartozók sorait ritkító – reasszimilációs nyereség a két megyében mintegy 10–15 ezer főnyi lehetett. Erdély területének egészén pedig ez a pozitívum a mérleg-módszer feltételes alkalmazásával – a magyarság természetes szaporulatának éves átlagát inkább felülbecsült (9–10 ezrelékes) értékben megjelölve – 15–30 ezer főnyire tehető.

Erdély magyar anyanyelvű népességének a magyar népszámlálási eredmények továbbvezetett értékeivel szemben a román anyanyelvi felvételekben folyamatosan kimutatható alulszámlálása 1956-ban ilyenformán érezhetően csökkent. Ha elfogadjuk, hogy a kétféle számítás – kiválsból adódó veszteségnek tekintett – különbsége 1948-ban mintegy 60 ezer főnyi volt, akkor ez az eltérés a fentebbiek alapján most legfeljebb 30–45 ezernyi lehetett. Ez a veszteség, ha a nyelvi magyarosodás századforduló körüli hozadékával – azaz a magyarságnak az 1910. évi népszámlálást megelőző három évtized folyamán 80 ezer főre becsült asszimilációs nyereségével – vetjük össze, viszonylag szerénynek tetszik. Persze tekintetbe kell venni a legjelentékenyebb asszimiláns csoport, a magyar nyelvű zsidóság – megsemmisítő táborokban elpusztult – többségének fizikai hiányát is ebben az összevetésben. Ám még

nélkülük számítva is tulajdonképpen az mondható, hogy a kisebbségi sorba került erdélyi magyarság az idegen uralom harmadik évtizedének közepéig – különböző irányú elmozdulások eredőjeként persze – inkább reasszimilációs, mint disszimilációs veszteséget szenvedett. Vagyis az ideig lényegében az egykori asszimilációs „tőkefelhalmozás” során szerzett nyereségét „élte fel”.

Mérséklődött a magyar anyanyelvűek és nemzetiségűek száma közti eltérés is. A két érték különbsége 1956-ban (az 1930. évi közigazgatási határok között) csupán 58,5 ezer volt, szemben az 1930. évi 127,4 ezerrel. A nemzeti- és anyanyelvi szám közti különbség 70 ezres csökkenésére első pillantásra szintén a magyar nyelvű zsidóság világháborús vesztesége kínál kézenfekvő magyarázatot. A számok további vizsgálata azonban más összetevőkre is rávilágít. Ha a magyar anyanyelvűek tényleges és becsült száma közti eltéréshez (30–45 ezer) hozzáadjuk a magyar anyanyelvűek és a magyar nemzetiségűek tényleges száma közti különbséget (58,5 ezer), 90–100 ezer közötti értékhez jutunk. Ez a szám – a román nemzetiségi felvétel hiánya a magyar anyanyelvűek eszmei számához képest – mint tudjuk, 1930-ban még 250 ezer volt. 1956-ban tehát legalább 150 ezerrel alacsonyabb a két és fél évtizeddel korábbanál. Ennek a csökkenésnek már csak az egyik fele számítható az elpusztított zsidókra, másik része a nemzetiségi felvétel módszerbeli változását, a népi lezármasítás elvének feladását, s e fordulat pozitív hatását jelzi.

Mindezek alapján az 1956. évi népszámlálás magyarokra vonatkozó számai nem csak az anyanyelvi, de a nemzetiségi felvételben is valóságosabbak, mint a korábbi román adatok. Így – a népszámlálás eredményeit egyfajta „tabula rasa”-nak elfogadva – megfelelő kiindulási alapot nyújtanak az azóta bekövetkezett változások áttekintéséhez. Előre kell bocsátani, hogy 1956-tól a magyarság számának alakulása rövidebb időszakonként – tekintve, hogy az 1977. évi népszámlálás regionális anyanyelvi eredményeit mindmáig nem hozták nyilvánosságra – Erdélyben elsősorban a nemzetiségi ismérv figyelembevételével követhető nyomon.

1956–1977

Az 1966. évi adatfelvétel a tíz évvel korábbihoz képest a magyar anyanyelvűek számának alig 10 ezres, a magyar nemzetiségűeknek pedig ennél ugyan kedvezőbb, ám így is meglehetősen szerény, 39,1 ezer fős növekedését rögzítette Erdélyben. Még ez utóbbi érték is éves átlagban csupán 2,4 ezrelékes gyarapodásnak felel meg, holott 1956 és 1966 között a természetes szaporulat er-

délyi átlaga évi 7,4 ezrelék volt. 1966–1977 között 93,6 ezres növekedés eredményeként a tényleges nemzetiségi gyarapodás mutatószáma ugyan javult, de az évi 5,3 ezrelék ezúttal is messze elmaradt az országrész természetes szaporodásának 9,3 ezrelékes átlagértékétől.

Mindebben bizonyára közrejátszik, hogy a hatalomváltás óta az erdélyi magyarság vitalitása folyamatosan csökkent. Emlékeztetek arra, hogy a magyar anyanyelvűek természetes szaporulata a század első évtizedében a jelenkori Erdély területén még évi 11,2 ezrelék volt, szemben az országrész 9,4 ezrelékes és a románság 8,7 ezrelékes gyarapodási ütemével. Ez az arányszám az I. világháború kitöréséig éves átlagban 12,1 ezrelékre nőtt (az erdélyi átlag 10,1 ezrelék volt), 1931–1939 között azonban a hivatalos román kimutatások szerint 6,2 ezrelékre esett vissza. (Az erdélyi össznépesség természetes szaporulata ekkor évi 7,1 ezrelék, a román nemzetiségűeké pedig elérte a 8,1 ezreléket.) A szórványosan csepegtetett információk azt sejtetik, hogy a magyar nemzetiségűek lélekszámának gyarapodását a hatvanas évektől fogva születésgyakoriságuk csökkenése mellett immár átlagosnál magasabb halandóságuk is visszafogta. 1934–1939 között, amikor a magyar nemzetiségűek natalitása 3,4 ezrelékponttal múlta alul Erdély, és 5,8 ezrelékponttal a román nemzetiségűek átlagát, a magyarság reprodukciójának viszonylag kielégítő mértékét még az erdélyi átlagnál 2,2, a románokénál pedig 3,6 ezrelékponttal alacsonyabb halálozási arányszáma biztosította. 1966–1977 között viszont – a magyar családokban világra jött újszülöttek számából és a magyar nemzetiségűek tényleges gyarapodásából következtetve – már épp ellenkezőleg, az erdélyi átlagnál 3 ezrelékponttal magasabb halálozási arányuk számítható. E spekulatív eredmény ugyan kevésbé valószínű, az azonban a magyar többségű, illetve a magyarok által szép számban lakott megyék népmozgalmi adatai alapján valóban sokkal feltételezhető, hogy az erdélyi magyarságnak a hatvanas-hetvenes években 1–1,5 ezrelékponttal az átlag alá süllyedt születési arányszámaihoz az átlagot közelítő, esetleg kicsivel meg is haladó halálozási mutatók járultak.

A magyarság természetes reprodukciójára tehát kétségtelenül a demográfiai átmenet nemzetiségi egyenlőtlenségének megfordulása nyomta rá bélyegét. (Aminek bekövetkezésére egyébként már a század elején figyelmeztettek szakembereink). Ehhez az eltelt évtizedek történelmi megpróbáltatásai is hozzájárultak. A két háború – mely a születések számának apadásával az akkor világra jött kis létszámú évjáratok termékeny korba lépésekor, a harmincas-negyvenes évek fordulójára, majd a hatvanas években is az újszülöttek számának visszaesését idézte elő – elvileg ugyan nemzetiségi különbség nélkül

érezte negatív hatását. Ám míg az erdélyi románság demográfiai egyensúlyának megbillenését az ország más részeiből érkezett fiatalabb korosztályok jelenléte ellensúlyozni tudta, a magyarok számát két ízben is apasztó menekülthullám tovább torzíthatta az itt maradtak korösszetételét. Figyelembe kell venni azt is, hogy az erdélyi magyarság a régió átlagánál magasabb arányban volt városlakó, a városokban már hosszabb ideje megtelepült népesség természetes gyarapodása pedig (az alacsonyabb születésszám és a demográfiai elöregedésből adódó magasabb halandóság következtében) rendszerint kisebb, mint az újonnan jötteké. Mindez együttvéve a vizsgált időszakban a magyarság természetes szaporulatának, ha nem is a tényleges gyarapodási értékek sugallta katasztrofális, de mindenképpen számba veendő elmaradását valószínűsíti az országrész átlagától.

A vázolt összetevőket mérlegelve a magyarság természetes szaporulatát – az erdélyi középértéknél alacsonyabb születési és magasabb halálozási mutatókból kiindulva – 2–2,5 ezrelékponttal csökkentett arányszám alapján feltételezem. E, korábbi – 1–1,5 ezrelékpontos elmaradásra alapozott – becsléseimnél némileg „pesszimistább” számítás szerint a magyarokra az első decenniumban 80–90 ezer, a rákövetkező tizenegy évben pedig 120–130 ezer főnyi szaporodás (az összes népesség természetes szaporulatának 17–18 százaléka) jut. A magyar nemzetiségűek tényleges gyarapodása és becsült természetes szaporulata közti különbség így 1956–1966 között 40–50 ezer, 1966–1977 között pedig 25–35 ezer főnyi lehetett. E különbséget az eddigieknek megfelelően – kisebb elvándorlással számolva csupán – túlnyomórészt asszimilációs veszteségnek tekintem.

E számok egyenlőtlen megoszlása a két periódus közt egyúttal az 1966. évi számlálás felvételi „mélypontját”, a bevallási eltérések aránytalan növekedését is jelzi az 1956. évi népszámlálással szemben. (A kisebbségi lélekszám természetes folyamatokkal már nem magyarázható csökkenése különösen a cigányság esetében volt szembetűnő.) Az adatsorok közt ily módon „elszivárgottak” 1977-ben részben visszatértek, ami által az 1966–1977. évi asszimilációs egyenleg enyhébb értéke is megmagyarázható. A népszámlálási inga időközbeni kilengése miatt az 1956–1977 közti időszak hipotetikus mérlegét célszerű összevontan, a kezdő és a záró (érvényességüket tekintve egymással rokonítható) censusok alapján szemügyre venni: e szerint összegezve a magyar nemzetiségűek feltehető asszimilációs vesztesége az 1956. évi népszámlálást követő bő két évtized alatt durván mintegy 60–80 ezerre rúghatott.

1977–1992

Az 1992. évi népszámlálás az 1977. évi viszonylag kedvező eredményhez képest a magyar nemzetiségűek lélekszámának komoly (országosan 89 ezer, Erdélyben 87,1 ezer fős) visszaesését állapította meg. E csökkenés elsősorban a Ceaușescu-rendszer idején kezdődött, majd a rendszerváltáskor viharossá fokozódott kivándorlással és a menekülésekkel magyarázható. Román belügyi kimutatás szerint az előző népesség-számbavétel óta 63,4 ezer magyar nemzetiségű hagyta el legális úton Romániát. A két népszámlálás végeredményét, a természetes szaporulatot és a kivándorlási statisztikát egybevetve az is kiderül, hogy Románia tényleges vándorlási vesztesége a hivatalosan nyilvántartottnak legalább másfélszerese volt. Ennek megfelelően bizonyára az országból távozott magyarok száma is nagyobb az előbbinél: e szorzó alapján elérhette a 100 ezret. Ez persze önmagában nem indokolja a magyar nemzetiségűek jelzett létszámhiányát, hiszen elvándorlásuk veszteségeit jórészt ellensúlyoznia kellett természetes szaporulatuknak, mely különböző források egybevetésével az 1977-től 1988-ig eltelt tizenegy év során 63,5 ezerre tehető. (Ez évi átlagban 3,4 ezrelékes gyarapodásnak felel meg, ami 2,1 ezrelékponttal marad az erdélyi átlag alatt). Bár a népesség természetes növekedését újabban Romániában is fogyás váltotta fel, és e fordulat a magyarok soraiban alighanem már valamivel korábban bekövetkezett, nem valószínű, hogy a romániai magyarság nyolcvanas évtized végéig „felhalmozott” népességi nyeresége a népszámlálásig eltelt pár esztendő alatt elenyészett volna. A romániai (illetőleg erdélyi) magyarok népszámlálási száma mindezeket figyelembe véve 1992-ben legalább 50 ezerrel kisebb a természetes és mechanikus népmozgások alapján 1977 óta számíthatónál. A hiány az előző számbavételtől eltérő bevallásoknak tulajdonítható.

Az asszimilációs elmozdulások értelmezését új lehetőségekkel gazdagítják a nemzetiség és anyanyelv közötti átfedésekről 1956 óta – az 1977. évi kihagyást nem számítva – folyamatosan közzétett keresztábrák. E kapcsolódások alakulását a 6. táblázat részletezi.

A táblázat oszlopai több ellentétes irányú mozgást rögzítenek. Az egyik alapvető irányzat az anyanyelvűktől eltérő nemzetiségűek számának csökkenése. Ez az 1956. évi népszámlálás utáni évtizedben következett be, részben megmagyarázva a magyar anyanyelvűek gyarapodásának akkori rendkívül szerény méretét. A csökkenés mögött egyedül a zsidóság oszlopában mutatható ki tényleges népességi veszteség, kivándorlásukkal összefüggésben. A mara-

6. táblázat. *Az erdélyi magyarság etnikumközi kapcsolatai 1956–1992 között*

Év	Magyar anyanyelvű	Ebből más nemzetiségű	Román	Német	Zsidó	Cigány	Egyéb
1956	1616199	76219	35360	6023	21272	8621	4943
1966	1626066	43405	22850	3900	7039	6517	3099
1977	1695000	43500
1992	1619735	46609	13755	11562	1087	18735	1470
Év	Magyar nemzetiségű	Ebből más anyanyelvű	Román	Német	Jiddis	Cigány	Egyéb
1956	1558631	18651	14982	2577	8	876	208
1966	1597767	15106	12502	1696	3	651	254
1977	1691048	39700
1992	1603923	30797	29134	773	3	649	238

Dőlt betűs szedés: Becsült érték.

Megjegyzés: A népszámlálások időpontjában érvényes közigazgatási határok között.

dék magyar zsidóság összeroppanása lényegében ekkor következett be, hiszen látható, hogy az ország határain túlra távozván mintegy kétharmaduk szakadt ki az erdélyi magyarság nyelvi közösségéből. A számok visszaesése a többi nemzetiségnél már az interetnikus kapcsolatháló valódi (mindkét népszámlálás idején az országban tartózkodókat érintő) zsugorodására utal. Ez döntően a románok oszlopában következett be, jelentős számú magyar nyelvű beolvadását jelezve az uralkodó nemzetbe (s egyúttal az államnnyelvbe is). Az 1966. évi népszámlálást követően a magyar nyelven beszélők, de magukat más nemzetiségűnek nyilvánítók száma, a csoport jelentős belső aránymódosulása mellett, nagyjából állandósult. A magyar nyelvű románok száma tovább fogyott, látványosan nőtt viszont a magyar anyanyelvű németek és cigányok lélekszáma. Ez a németeknél a Szatmár vidékén fellángoló „újszab” etnikai reneszánsznak köszönhető: nem nyelvi beolvadás tehát, hanem ellenkezőleg, a magyar nemzetiségűeket gyöngítõ kiválási folyamat jele. Hasonló mondható a cigányságról is, azzal a kiegészítéssel, hogy esetükben a disszimilánsok száma nagyobb annál, mint ami a táblázatból kiolvasható, hiszen közülük sokan (pl. Maros megyében) a nemzetiségváltással egyidejűleg anyanyelvük szerint is cigánynak vallották magukat a korábbi magyar helyett.

A magyar nemzetiségűként más nyelvet beszélők csoportjának számbeli növekedése mögött egyértelműen a román anyanyelvűek gyarapodása áll.

E nyereség azonban alighanem látszólagos; inkább a nyelvi asszimilálódás útjára lépők körének bővülését, mintsem a kettős kötődésűek szabadabb nemzetiségi identitásvállalását tükrözi. Az interetnikus kapcsolódások visszajukra fordulása magyar-román viszonylatban nyugtalanító jelenség, mivel feltevésem szerint a magyar anyanyelvű román nemzetiségűek számának fogyatkozása – mintegy utólag – az államnyelvbe olvadás tényét rögzíti, a magukat (egyelőre még) magyar nemzetiségűnek valló román anyanyelvűek számának növekedése viszont a magyarság újabb veszteségeit vetíti előre.

A 6. táblázat – legalábbis a felső oszlopsor 1992. évi sorában – megerősíti, hogy a magyarságból való kiszakadás többrétű folyamat: az átlépés nem csak a többségi nemzet, hanem más nemzetiségek irányába is kimutatható – utóbbiak esetében azonban inkább visszatérésről van szó. Ennek megfelelően az 1977–1992 közötti időszakban feltételezett félszázezres disszimilációs veszteség harmada-fele is valószínűleg a német, illetve a cigány nemzetiségűek számát gyarapította.

Az asszimilációs mérleg természete szerint veszteségek és nyereségek egyenlege. E kölcsönösség (és annak aszimmetriája) az 1992. évi népszámlálás vegyes családokra vonatkozó adataival szemléltethető. Ezek szerint a 65 ezer román-magyar gyermekes vegyes család több mint kétharmadában, azaz 45,1 ezer esetben román nemzetiségűként jegyezték be, egynegyedükben viszont, 16,8 ezer családban magyar nemzetiségűnek vallották a gyermekeket. (Egy kis töredékükben, 3,1 ezer családban a gyermekek hovatartozása megoszlott szülei nemzetisége között, vagy eltért azokétól.) Ennek eredményeként áll elő tehát az a 28,3 ezer családnyi pozitívum, melyet a románság a gyermekek nemzetiségi hovatartozását illetően a magyar féllal kötött házasságokból elkönnyvelhetett. (Ennek fele a magyarság asszimilációs vesztesége, ami – egy családra átlagosan kevesebb mint 2 gyermeket számolva – kb. 25 ezer gyermeket jelent. Ez az összes magyar jellegű – homogén és vegyes – gyermekes családban összeírt gyermekek számának mintegy 5 százaléka.)

Végezetül a nemzetiségi és vallási hovatartozás 1992-ben kimutatott összefüggései alapján tekintsük át az erdélyi magyarság felekezeti viszonyai-
ban 1910 óta bekövetkezett változásokat. (7. táblázat.) Megjegyzendő, hogy az egybevetett idősorok nem egyneműek, mivel a vallási megoszlást az 1910. évi oszlop az anyanyelvi, az 1992. évi pedig a nemzetiségi ismérv alapján részletezi. A 6. táblázatból következtetve 1992-ben több római katolikust és reformátust, illetőleg kevesebb görögkeletit és görög katolikust találnánk a magyar anyanyelvűek közt, mint amennyi a magyar nemzetiségűek soraiban megjelenik.

7. táblázat. Az erdélyi magyarság felekezeti viszonyainak változása 1910–1992 között^a

	A felekezetek lélekszáma (Ezer fő)		Növekedés vagy csökkenés (-) 1910–1992 között ^b (Ezer fő)	Magyarok aránya az egyes felekezeteken belül (%)		A magyarok felekezeti megoszlása (%)	
	1910	1992		1910	1992	1910	1992
Összesen	1653,9	1603,9	-50,0	31,6	20,8	100,0	100,0
Görögkeleti	25,2	24,9	-0,3	1,4	0,5	1,5	1,6
Görög katolikus	81,2	22,8	-58,4	6,6	11,0	4,9	1,4
Római katolikus	625,5	657,6	32,1	63,5	76,9	38,1	41,0
Református	684,8	761,1	76,3	98,7	95,5	41,2	47,5
Unitárius	67,9	73,6	5,7	98,9	96,9	4,1	4,6
Evangélikus	35,7	19,7	-16,0	13,6	35,0	2,2	1,2
Izraelita	131,8	0,2	-131,6	72,3	6,2	7,9	0,0
Egyéb	1,8	44,0	42,2	40,4	11,9	0,1	2,7

^a 1992-ben nemzetiség, 1910-ben anyanyelv szerint (a határ által megosztott megyék esetében számított értékek alapján).

^b A mai közigazgatási határok között.

A táblázat tanúsága szerint az erdélyi magyarság legnagyobb történelmi vesztesége az izraelita felekezetűek eltűnése. 1910-ben e felekezetnek még komoly számbeli súlya volt a magyarságon belül (közel háromnegyedük a magyart vallotta anyanyelvének, és e réteg a magyar anyanyelvűek 7,9 százalékát tette ki), mára azonban e népcsoport gyakorlatilag felmorzsolódott. A görög katolikusok létszámhiánya a beolvadás mellett egyházuk 1948. évi felszámolásával magyarázható. Noha a felekezeten belül a magyar nemzetiségűek aránya erősödött, abszolút számát tekintve ez a csoport is megroppant (a görög katolikus magyarok száma ma alig több, mint egynegyede a nyolc évtizeddel korábbiak), így arányuk a magyarságon belül mindössze 1,4 százalék a valamikori 4,9 százalékkal szemben. A görög katolikus egyház magyar híveinek részbeni bekebelezésére utal, hogy az ortodoxia súlya változatlan az erdélyi

magyarság életében; a görögkeleti vallású magyarok száma alig csökkent, nemzetiségen belüli arányuk pedig 1910-hez képest némileg erősödött. A magyarság körében – ha a különböző felekezetek nemzetiségen belüli arányát vizsgáljuk – a görög katolikus és az izraelita közösségek felszámolódásával elszenvedett veszteségek folytán erősödött a történelmi magyar egyházak dominanciája. Ám ugyanazon egyházak nemzeti jellege a népszámlálás szerint egyidejűleg oldódott is: a magyarság 2 százalékpontot veszített az unitáriusok és 3,2 százalékpontot a reformátusok körében. Ahol pedig a magyarok – a németek rovására – terjeszkedni tudtak, ott a román elem is teret nyert magának; aránya megtízszereződött a két evangélikus egyházban, Erdélyben pedig ma már csaknem minden tizedik római katolikus román nemzetiségű. Szép számban találni továbbá román és cigány nemzetiségűeket a reformátusok között, és nyolc évtized múltán változatlan a kálvini protestantizmus német követőinek részaránya, miközben az erdélyi össznemetség lélekszáma csaknem az egyötödére fogyott. Szembetűnő még az egyéb felekezetűek (neoprotesztánsok) számának növekedése a magyarság soraiban. A magyarok súlya ennek ellenére csökkent a szabadegyházakban, hiszen e gyülekezetek legnagyobb számban román híveket hódítanak el.

Összegzés

Fejtegetéseim számszerű tanulságait a 8. táblázat foglalja össze.

E táblázat első két oszlopa az erdélyi magyarok számát közli a népesség-számbavételek anyanyelvi, illetve nemzetiségi eredményei szerint. A harmadik és negyedik oszlop felvételtől felvételre a magyar anyanyelvűek vagy nemzetiségűek számának alakulását a természetes szaporulat, a vándorlások és a háborús veszteségek figyelembe vételével kíséri nyomon. Az utolsó két oszlop a magyarok ily módon becsült és tényleges (népszámlálási) száma közti különbségeket mutatja ki. A várakozásaim és a valóság közti eltérésben elvileg a magyarság asszimilációs vesztesége vagy nyeresége fejeződik ki. Ezek azonban csak jelzésszerű értékek. Magukban hordozzák ugyanis mind a rendelkezésre álló információk töredékességéből, mind pedig az adathiányt pótló becslések bizonytalanságából adódó torzításokat. De a népszámlálások felvételi gyakorlatának vagy irányultságának váltakozása is befolyásolja alakulásukat.

Az 1910. évi népszámlálást megelőző évtizedben mintegy 25 ezer főnyi volt az erdélyi magyarság nyelvi beolvastásból származó népességi nyeresége. 1880-ig visszamenően ez a szám hozzávetőleg 80 ezerre becsülhető.

8. táblázat. *Az erdélyi magyarság lélekszámának alakulása a hivatalos számbavételekben és becslésem szerint, valamint a hivatalos és becscült értékek különbsége 1910–1992 között (Ezer fő)*

A számbavétel éve	A magyarok népszámlálási száma		A magyarok becscült száma		A hivatalos adatok eltérése a becscült értékektől	
	Anyanyelvi	Nemzetiségi	Anyanyelvi	Nemzetiségi	Anyanyelvi	Nemzetiségi
	<i>ismérv szerint</i>					
1910	1663,0	–	–	–	–	–
1919	–	1383,9	1611,7	–	–	-227,8
1920	–	1309,5	1527,9	–	–	-218,4
1927	–	1250,0	1570,0	–	–	-320,0
1930	1481,9	1353,3	1600,0	–	-118,1	-246,7
1941	1740,0	1744,0	1700,0	–	+40,0	+44,0
1948	1482,0	–	1540,0	–	-58,0	–
1956	1620,0	1561,5	1657,5	–	-37,5	-96,0
1966	1625,7	1597,4	1681,2	1638,6	-55,5	-41,2
1977	1695,0	1691,0	1796,2	1758,6	-101,2	-67,6
1992	1619,7	1603,9	1759,7	1722,1	-140,0	-118,2

Dőlt betűs szedés: Számított érték.

1910–1941: Az 1910. évi közigazgatási határok között, a becscült számokat az 1910. évi népszámlálásra alapozva.

1948–1956: Az 1941. évi közigazgatási határok között, a becscült számokat az 1941. évi népszámlálás anyanyelvi adataira alapozva.

1966–1992: A mai közigazgatási határok között, a becscült számokat az 1956. évi népszámlálásra alapozva.

Számításaimban 1956–1977 között a vándorlási veszteségre tekintettel a feltételezett természetes szaporulat alsó értékét vettem alapul, amit az anyanyelvi oszlopban a magyar nyelvű zsidók távozása miatt 1956–1966 között további 15 ezerrel, 1966–1977 között pedig 5 ezerrel csökkentettem.

Az 1910. évi népszámlálás anyanyelvi és felekezeti adatainak egybevetésével a magyarsághoz régebbtől asszimilálódtak köre a legtágabb merítésben több mint negyed milliónyi. E népesség majdnem fele ekkor már csak magyarul beszélt. Ám csaknem ugyanennyi azoknak a száma, akiknél – két- vagy többnyelvűségük folytán – befejezett nyelvcsere még nem feltételezhető.

A leszármazásra összpontosító román összeírások az idetartozók többségét népi hovatarozásuk szerint (nyelvi kötődésüktől, sőt tényleges nyelvismeretüktől függetlenül is) nem magyarként mutatták ki. A lehetséges nyelvi disszimilánsok szűkebb körét az 1930. évi népszámlálás árnyaltabb anyanyelvi felvétele jelölte ki. A hatalomváltástól eltelt történelmileg rövid időszakban e csoport nyelvi különválása sem tekinthető véglegesnek, amint az az időlegesen visszakerült területeken 1941-ben végrehajtott magyar népszámlálás adatainak fényében be is bizonyosodott. Az észak-erdélyi magyarság ez alkalommal még a korábnál is tetemesebb asszimilációs nyereségre tett szert (aminek névleges voltát azonban jól mutatja, hogy a népi azonosulás esetenként a magyar nemzetiségi felvételben is függetlenedett a nyelvtudástól).

A II. világháborút követően, részben a legszámosabb asszimiláns csoport, a magyar nyelvű zsidóság fizikai hiánya miatt, részben pedig a román etnikai felvétel pozitív szemléletváltozásának köszönhetően a magyarság eszmei és valóságos (népszámlálási) száma közti távolság elfogadható méretűre csökkent. Az 1956. évi népszámlálás idején ez a különbség lényegében a magyarság század eleje óta görgetett asszimilációs látszatnyereségének visszavételére szorítkozott. E konszolidált számlálással egyúttal az első főhatalomváltás óta tartó, elhúzódó „reasszimilációs korszak” is véget ért.

Az erdélyi magyarság népszámlálási különválásra visszavezethető fogyatkozása az azóta eltelt három és fél évtizedben már zömmel tényleges disszimilációs veszteséget jelez. Ennek méreteiről inkább csak sejtéseink lehetnek, mivel a természetes szaporulat nemzetiségi adatai ez időszakból alig ismertek. Hiányukat – a népesedési átmenet nemzetiségi egyenlőtlenségének megalapozott feltételezéséből kiindulva – az erdélyi átlagnál alacsonyabbra becsült értékekkel hidaltam át. Hasonlóképpen hézagosak – a hivatalos kivándorlási statisztika adatain túlmenően – a nemzetközi migráció valóságos méreteire vonatkozó ismereteink, mint ahogy az erdélyi magyarság belső (Kárpátokon túlra irányuló) vándorlásának veszteségeiről sem sokat tudunk. E három tényező alul- vagy felülbecslésétől függ következtetéseim érvényessége. (Az így kihozott értékek tükrözte trend mindenestre valószínű.)

A magyar nemzetiségűek disszimilációs vesztesége eszerint 1956–1992 között 120 ezer lélek, mely a nemzetiségváltással magukat románnak nyilvánítók mellett a magukat cigány és – magyar anyanyelvük megtartásával – német nemzetiségűnek vallók kiválásából adódik. Markánsabb és – a jelenség természetéből adódóan, az idevágó számok kiegyenlített alakulása által is megerősítve – mélyrehatóbb, kevésbé visszafordítható folyamat a nyelvcsere-

vel nyomatékosított identitásváltás, mellyel az államnemzet (és kisebb részben az öntudatosodó cigányság) harmincöt év alatt összesen 140 ezer lelket hódított el (részben vissza) a magyar nyelvű közösségtől – vagy legalábbis többit nyert általa, mint a nemzetiségváltás révén. (Ebben bizonyos fokig a későbbi felvételeknek az 1956. évi népszámlálás feltűnő „engedékenységevel” szembeni ellenhatása is közrejátszik.)

Ez az irányzat az anyanyelvi és nemzetiségi értékek fokozatos közeledésében is kifejezésre jut. A két érték az 1977. évi népszámlálás idején került legközelebb egymáshoz, és távolságuk csak a szatmári újszabó öntudat rendhagyó fellobbanása következtében növekedett kissé tizenöt év múltán. A jelzett tendenciával egybevág a román–magyar interetnikus viszonylatok megfordulása. A román nemzetiségű, ám magyar anyanyelvű személyek számának csökkenése és a magukat magyar nemzetiségűnek valló román anyanyelvűek számának növekedése értelmezésében egyaránt a különválás jele. Előbbi jobbra az érintetteknek az államnemzethez történt visszatérését nyugtázza, míg az utóbbi ugyanoda irányuló átlépésüket előlegezi meg. Ennek következtében az erdélyi megyék többségében a magyar nemzetiségűek száma ma már meghaladja a magyar anyanyelvűekét; e tipikus szórványjelenség évtizedekkel korábban még csak elvétve, a végvidékeken fordult elő.

Mindent egybevetve, a 8. táblázat ötödik és hatodik oszlopának 1956. és 1992. évi soraiban található – irányjelző – számokat figyelembe véve hozzávetőleg 150–200 ezer közötti (10 százalék körüli) lehet a kisebbségi sorba került erdélyi magyarság – népmozgalmi tényezőkkel, háborús pusztulással nem magyarázható – „népszámlálási” vesztesége, mely gyakorlatilag a második főhatalomváltás óta, az 1992. évi népszámlálást megelőző négy és fél évtized során halmozódott fel. Ennek kb. kétötöde az utolsó magyar népszámlálást követő román felvételek közvetlen visszahatásának tudható be, a fennmaradó – nagyobbik – rész pedig a megváltozott uralmi viszonyok állandósulásának tulajdonítható.

E veszteség minősítése, az egyszerűség kedvéért az asszimiláció „gyűjtő” fogalmával illetett jelenség változatos formáinak feltárása és a várható kilátások mérlegelése már további, más irányú kutatásokat kíván.

ÁRPÁD VARGA

The assimilative balance of the Transylvanian Hungarians during the XXth century

The national assimilation is a very complex social-historical and psychological process. The study analyses just only one projection of this problem, namely the numericality of the assimilation. According to the author in the decades before the census of 1910 the Transylvanian Hungarians gained at about 25 thousand persons from the language assimilation. Going back until 1880 this number can be approximately 80 thousand. Comparing the mother tongue and the denominational data of the census of 1910 the number of the assimilated into the Hungarian minority in the biggest extract is about a quarter million.

The dissimilative loss of the ethnic Hungarians between 1956 and 1992 is 120 thousand persons, because of the change of the national identity into Romanian or those who declared themselves Roma or German keeping their Hungarian mother tongue. In this period the loss of the Hungarian minority is about 150–200 thousand (about 10%), which can not be justified by demographical facts, and by war losses, that were accumulated. mostly after the Second World War in the four and half decades before the census of 1992 .

LÁTÓSZÖGEK

SALAT LEVENTE

Multikulturális demokrácia?¹

A kisebbségi jogok és a különböző etnikumok közötti együttélés politikai intézményeinek a megoldásra váró problémái napjaink számos olyan szellemi erőfeszítésének az összefüggésében fölbukkannak, amelyek a világ igazságosabb elrendezettségének a lehetővé tételét tűzték ki célul. A nemzetközi kapcsolatok és a nemzetközi jog újszerű megközelítéseinben, kormányközi fórumok alapvető dokumentumaiban, vagy a páneurópai elméleti viták kontextusában egyaránt fölmerülő aktuális kérdések ezek, de időszerűségüket az európai integrációs folyamatokkal, valamint a világ etnopolitikai konfliktusainak a megelőzését és megoldását célzó erőfeszítésekkel kapcsolatosan felbukkanó gondolatok és elképzelések is meggyőzően bizonyítják. Mindezek az erőfeszítések számottevő intellektuális és intézményi potenciált mozgósítanak, neves szerzők és rangos szakértők foglalkoznak a különböző megoldási lehetőségek felkutatásával, és az érintettek jórésze messzemenően egyetért abban, hogy világunk etnokulturális változottsága és megosztottsága igen komoly kihívást jelent a politikai filozófia és a bevett társadalmi gyakorlat olyan hagyományos fogalmaira nézvést, mint például a *nemzetállam*, *politikai közösség*, *társadalmi integráció*, *állampolgárság*, és – nem utolsó sorban – maga a *képviselési demokrácia* fogalma éppen. Az etnokulturális megosztottság két fő megnyilvánulási formájával (a nemzetközi közösséget alkotó országok területén élő, és ott történelmi gyökerekkel rendelkező nemzeti kisebbségek létéből fakadó problémákkal, valamint a következményei révén a világ számos térségének a helyzetét befolyásoló migrációval) szemben a politikai rendszerek hagyományos eszközei gyakran tehetetlenek, és a destabilizációnak elejét veendő, gyakran autoriter, vagy

1 Részlet a szerző *Etnopolitika – a konfliktustól a méltányosságig* című, a marosvásárhelyi Mentor Kiadó gondozásában 2001-ben megjelent kötetéből.

akár erőszakos módszerek igénybevételét teszik szükségessé. Azok a reakciók, amelyeket a rendezetlen körülmények között együttélő közösségek kiváltak egymásból, akár a kisebbségek léte által magukat veszélyeztetve érző többségek, akár a közösségként el nem ismert, a kétségbevonat kollektív egzisztencia körülményei között élő kisebbségek legyenek a kezdeményezők, a világ kiterjedt régióinak a stabilitását veszélyeztetik, és kétségbevonják egyszersmind a világban általánosan elterjedni látszó demokrácia hitelességét és autentikus képviselési jellegét.

Amint arra az UNESCO kulturális és fejlődési kérdésekben illetékes, 1991-ben létrehozott bizottságának egy 1996-ban közreadott *Jelentése* rámutat, ezen elméleti és fogalmi hiányosságok illetve lemaradottság kiküszöböléséhez „a kreatív és imaginatív erők hozzájárulása” mellett a kormányzati, civil-társadalmi, tudományos és politikai szervezetek összefogására egyaránt szükség lesz, és az ilyen irányú törekvések minden bizonnyal még hosszú ideig a nemzetközi közösség figyelmének a homlokterében fognak maradni².

A kisebbségi jogok liberális elmélete vagy, más szavakkal, a *multikulturális állampolgárság* Will Kymlicka által kidolgozott elmélete egy olyan markánsan artikulált elméleti állásfoglalás, amely joggal könyvelhető el az említett, a huszadik és a huszonegyedik századok fordulóján sokakat foglalkoztató kérdésekre adott egyik lehetséges válaszként.³ A Kymlicka nevével fémjelzett válasz nemcsak árnyalt és koherens, de több lényeges ponton találkozik a világ számos, hasonló célzatú, magas intellektuális színvonallal és emelkedett moralitással jellemezhető próbálkozásával.⁴ Tekintettel arra azonban, hogy ez az elmélet a társadalmi-politikai valóságnak egy olyan dimenziójára vonatkozik, amelyen belül az események fölöttébb sűrűn követik egymást, a kisebbségi jogok liberális elméletének várható kihatásaira és gyakorlati következményeire vonatkozó következtetéseink ez idő szerint ideiglenesek és hipotetikusak lehetnek csupán, illetve nagy mértékben függenek attól, hogy a világban végbeme-

2 *Our Creative Diversity. Report of the World Commission on Culture and Development*, Paris, UNESCO, 1996, 73.

3 Az elmélet részleteit a *Multicultural Citizenship* (Oxford, Clarendon Press, 1995) című kiadvány alapján ismerhetik meg az érdeklődők. A szerző további fontosabb művei: *Liberalism, Community and Culture*, Oxford, Clarendon Press, 1989; *Contemporary Political Philosophy*, Oxford, Clarendon Press, 1990; *The Rights of Minority Cultures* (szerk.), Oxford, Oxford University Press, 1995; *States, Nations and Cultures*, Postbus, Van Gorcum, 1997; *Ethnicity and Group Rights* (szerk., Ian Shapiro-val közösen), New York–London, New York University Press, 1997 valamint a *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe* (szerk., Magda Opalski-val közösen), Oxford, Oxford University Press, 2001.

nő folyamatok mit fognak igazolni, illetve cáfolni az indokoltnak és kellőképpen megalapozottnak tűnő megoldás-javaslatokból. Annyi talán már most, e sorok papírra vetésének az idején biztosra vehető, hogy az elmélet ígéreteinek a beválthatósága nagymértékben fog az elkövetkező évek során függeni attól, hogy mennyire sikerül konstruktív módon lefolytatnia a jelen pillanatban még rendezetlen, s ebből kifolyólag viszályokra okot adó viszonyok között együttélő többségek és kisebbségek között az együttélés intézményes feltevéleire vonatkozó párbeszédet, illetve – ami talán még fontosabb – mennyire sikerül az elmélet ajánlásai és előrejelzései mögé a világ befolyásos, az államok viselkedését szabályozó normák megszövegezésében illetékes tényezőinek a politikai akaratát felsorakoztatni. Ez utóbbi körülményre annál inkább szükség van, mert a földkerekség etnopolitikai arculatát kialakító meghatározó események sorában a *realizmus* – az érdekeknek az erő és hatalom útján érvényt szerző beállítottság – illetve a *liberalizmus* – a közmegegyezésre alapozott intézményes megoldásokat előtérbe helyező orientáció – szempontjait érvényesítő megoldások mérlege, a peloponnészoszi háborúktól errefele legalábbis, aránytalanul az előbbi javára billen ki, és ilyen körülmények között egy autentikusan liberális álláspontnak csak akkor van esélye befolyással lenni a világ eseményeinek az alakulására, ha nem bízza magát kizárólag a társadalompolitikai folyamatok önszabályozó képességére.

- 4 A kisebbségi jogok liberális elméletének a lényegét úgy lehetne röviden összefoglalni, hogy az a differenciált állampolgárságnak a liberális demokráciák gyakorlatában fellelhető példáit – amelyeket politikai okokra visszavezethetően elhallgat vagy minimalizál a hivatalos diskurzus – beemeli az elméletbe, és az azokkal kapcsolatos megállapításait a klasszikus liberalizmus alapelveinek a végső konzekvenciáig elmenő továbbgondolásával, valamint az ideologikus lerakódásoktól megtisztított fogalmak (multikulturalitás, állampolgárság, kollektív jogok, politikai közösség) új kontextusokat teremtő használatával támasztja alá. Az elmélet normatív politikafilozófiai szempontból jelentőséggel bíró üzenetét Kymlicka két sarkalatos állítás köré szervezetteren fejti ki: egyrészt amellett érvel, hogy a kisebbségi jogok nemcsak hogy nincsenek ellentmondásban az egyéni szabadság és autonómia liberális alapjával, de – a kisebbségi lét sajátos körülményei között – elengedhetetlen feltételei is egyben azok maradéktalan érvényesülésének, és hogy ennek folytán az egyéni szabadság és a kulturális beágyazottság között mélyebb összefüggés van; másrészt arra vonatkozóan szolgál bizonyítékokkal, hogy a csoport-specifikus jogok a liberalizmus szellemével egyáltalán nem ellenkező módon képesek biztosítani a többség és kisebbség közötti reális egyenlőséget. E két alaptételből további két probléma adódik, amelyekre vonatkozóan Kymlicka eligazítással szolgál: kifejti egyrészt a kisebbségi jogok liberális elméletének azokra a kihívásokra adott válaszát, amelyeket a tagjaikkal szemben elfogadhatatlan megszorításokat alkalmazó, intoleráns közösségek szegeznek neki; magyarázattal szolgál másrészt arra vonatkozóan, hogy a mi a garancia arra nézvést, hogy a kisebbségi jogokat széles körben intézményesítő liberális demokráciákban nem kell tartani a kontrollálhatatlan szecessziók lavina-effektusától.

Könyvünk⁵ vizsgálódásainak a vezérfonalát képező, és mindezidáig a legfontosabb megválaszolatlanul hagyott kérdés, amelyhez képest számos feldolgozott álláspont bevezető vagy előkészítő jelleggel bírt, arra kérdez rá, hogy *lehetőséges-e a demokrácia az etnokulturális megosztottság körülményei között*. A következőkben ennek a kérdésnek a különböző változatait szem előtt tartva igyekszem összefoglalni a Kymlicka elméletének tanulmányozása közben körvonalazódott következtetéseimet, amelyek segítségével egyúttal a John Stuart Mill által megfogalmazott dilemmából⁶ kivezető kiutat is megpróbálok azonosítani, illetve az autentikus kisebbségi lét normatív alapjaira vonatkozó fontosabb megállapításokat kísérelem meg tömören summázni.

A következtetések megfogalmazása előtt szükségesnek vélem felidézni a dilemmatikus kérdés néhány további megfogalmazását, amelyek közül nem egyet a közelmúlt eseményei tettek indokolttá. Hasznosnak tűnik továbbá sort keríteni a kérdés azon elemeinek az átismétlésére, amelyeket egyetlen körültekintő, igényesebb válasz sem hagyhat figyelmen kívül.

Mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy – a modernitással való szoros kapcsolat látszatának az ellenére – az emberiség történetében mélyen gyökerező problémával állunk szemben. A jelenség szakavatott kutatója, Lijphart szavaival élve, „a politikatudományok terén közismert az a megállapítás, miszerint a plurális társadalmakban nehéz kialakítani, illetve fenntartani a stabil demokratikus kormányzást, hiszen ennek a felismerésnek Arisztotelészig visszanyúló hagyománya van. (...) A társadalom homogenitása és a politikai konszenzus a stabil demokrácia alapvető feltételeiként vannak számon tartva, illetve

5 ld. 1. lábjegyzet

6 A képviseleti kormányzásról 1861-ben írott munkájában Mill arra a következtetésre jutott, hogy „szinte a lehetetlenséggel határos szabad intézményeket elképzelni egy olyan országban, ahol több nemzetiség él együtt”. A képviseleti demokráciához – vélte Mill – arra van szükség mindenek fölött, hogy „a kormányzás határai hozzávetőlegesen megegyezzenek a nemzetiség hatáiraival”. Ha egy országban az együtt élő népeket nem egyesíti a közösségi érzés (*fellow-feeling*) valamilyen formája, különösképpen, ha azok különböző nyelveket beszélnek, lehetetlenség elgondolni, hogy kialakuljon a képviseleti kormányzást lehetővé tevő közvélemény. A közvélemény ugyanis a legcsalhatatlanabb eszköze annak, hogy a kormányzás dolgaiba a kormányzottak beleszólhassanak. A fejlődés alacsonyabb fokán álló, megosztott társadalmakban természetesen elképzelhetők a kormányzás autoriter formái, de ahol „adottak a szabadság intézményei, vagy legalábbis él az igény ezek iránt a mesterségesen egymáshoz kötött népek valamelyikében, ott a kormányzás céljai ezzel gyökeresen ellentétesek. Ilyen esetben a kormány arra kényszerül, hogy elmérgesítse az ellentéteket, és az összeesküvések elejét veendő, a népek valamelyikét a többiek leigázására használja fel.” Vö.: John Stuart Mill: *Considerations on Representative Government*, in: *On Liberty and Other Essays*, Oxford–New York, Oxford University Press, 1998, 428–430.

olyan tényezőkként, melyek nagy mértékben hozzájárulnak ennek a kormányzati formának a kialakulásához. Fordítva, a mély társadalmi megosztottság és politikai különbözőségek a plurális társadalmak esetében gyakran tehetősek felelőssé a demokratikus társadalmak instabilitásáért és széteséséért.”⁷

Az eképpen megfogalmazott dilemma – a Mill nevéhez fűződő, ritka ismertségre szert tett változat mellett – több újabkori kifejeződési formában is előfordul. Judith Lichtenberg például a következőképpen teszi föl a kérdést: „a különböző kultúrákhoz tartozó egyének rendelkeznek-e vajon elegendő közös vonással ahhoz, hogy egyazon társadalom keretében lehessen őket egyesíteni?”⁸ Margaret Moore-nak a jelek szerint nincsenek kétségei a lehetséges választ illetően, hiszen egyértelműen kijelenti, hogy „amennyiben egy állam keretében két jól elkülönülő és antagonisztikus politikai közösség létevel kell számolni, lehetetlenség működésképes demokrácia eszköztárára hagyatkozni”.⁹ Karmela Liebkind, az etnikai sokszínűség jelenségének tapasztalt kutatója a következőképpen fogalmazza meg a dilemma lényegét: „lehetséges-e egyszerre egyenlőnek és különbözőnek is lenni?”¹⁰ Gidon Gottlieb úgy véli, hogy „a homogén nemzeti entitások alkalmasabbnak tűnnek a békés demokráciák kiépítésére, mint az éles nyelvi és kulturális antagonizmusok által jellemzett államok”.¹¹ Michael Lind „vitathatatlan tényként” szögezi le, igen határozottan, hogy „a nyelvi és kulturális szempontból megosztott társadalmakban a demokrácia szinte soha nem váltja be a vele kapcsolatos elvárásokat. (...) A pusztán tény, hogy több tucat soknemzetiségű állam közül mindössze három tekinthető sikeres modellnek, ékes bizonyítéka azoknak a nehézségeknek, melyekkel a kulturálisan különböző nemzeteket közös demokratikus intézmények keretei között békés együttélésre ösztönző próbálkozásoknak kell számolniuk.”¹² Ez a felsorolt néhány idézet elegendő talán ahhoz, hogy meggyőződjünk annak a markáns eszmei irányzatnak a léte-

7 Arend Lijphart: *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*, New Haven–London, Yale University Press, 1979, 1.

8 Judith Lichtenberg: How Liberal Can Nationalism Be? in: *The Philosophical Forum*, Vol. XXVIII, No. 1–2, Fall–Winter 1996–1997, 68.

9 Margaret Moore: *The Limits of Liberal Nationalism*, kézirat, 11.

10 Karmela Liebkind: Some Problems in the Theory and Application of Cultural Pluralism: The Social Psychology of Minority Identity, in: *Cultural Pluralism and Cultural Identity: The Experience of Canada, Finland and Yugoslavia*, Final Report of the UNESCO Joint Study of Cultural Development in Countries Containing Different National and/or Ethnic Groups, Paris, UNESCO, 1985.

11 Gidon Gottlieb: Nations Without States, in: *Foreign Affairs*, Vol. 73, No. 3, 1994, 101.

12 Michael Lind: In Defense of Liberal Nationalism, in: *Foreign Affairs*, Vol. 73, No. 3, 1994, 95–96. A Lind által említett három modell Svájc, Belgium és Kanada.

zéséről, amely szkeptikusan ítéli meg a demokrácia esélyeit a multikulturális társadalmakban.

A Mill – és a vizsgált kérdés tekintetében a vele elvközösséget vállalók – dilemmájára adható válasz keresésekor azt is figyelembe kell vennünk, hogy a hidegháború lezárultával egy új kontextus alakult ki világszerte, amelyben a demokrácia és az etnikai megosztottság viszonyának a kérdésköre másként esik a latba. Az utolsó totalitárius ideológiai rendszer összeomlását követően a demokrácia, mint kormányzási forma az etnokulturális szempontból fölöttébb változatos, mélyen megosztott társadalmakat magukba foglaló régiókba is behatolt, amelyekben a stabilitást a közelmúltig túlnyomórészt diktatórikus és totalitárius módszerekkel biztosították. Ezekben a társadalmakban, amelyek váratlan és nem remélt körülmények között kapták vissza, illetve nyerték el a függetlenségüket, a demokrácia felé való átmenet számtalan – többnyire etnikai, nyelvi vagy kulturális jellegű – akadályba ütközik.

Ebben a tekintetben máris beszélni lehet az egyes közép- és kelet-európai országok demokratizálódással összefüggő teljesítményében érzékelhető különbségekről: míg a magabiztosan jó teljesítményt felmutató országokat az etnokulturális megosztottságnak már-már elhanyagolhatóan kis mértéke jellemzi (a roma-kérdést leszámítva, amelytől e megközelítés keretében kénytelenek vagyunk eltekinteni), addig a térség etnikailag, illetve kulturális és vallási értelemben mélyen megosztott társadalmában ez az adottság szemmel láthatóan a demokratizálódási folyamatot akadályozó, fékező erőként működik, fenntartván ugyanakkor a régió instabilitásának a történelminek joggal nevezhető gyújtópontjait is. Az említett esetekhez az afrikai, dél-kelet ázsiai és csendes-óceáni nemzetépítő törekvéseket is hozzá kell számítanunk, amelyek a gyarmati rendszer összeomlása óta vajúdnak, további aggasztó példákat kínálva arra, hogy az etnokulturális megosztottság körülményei között a képviselői demokrácia igen gyenge eredményeket tud felmutatni. Összegezve, ezek azok az etnopolitikai provizóriumok, rendezetlen etnikum-közi viszonyok, amelyekkel kapcsolatban egyre gyakrabban hangzanak el olyan vélemények, miszerint „indokoltnak tekinthető az elnyomó többnemzetiségű államok békés felbomlása, amennyiben ezek nyomán demokratikus államok jönnek létre”¹³, illetve fogalmazódnak meg az arra vonatkozó kérdések, hogy „a demokrácia vagy

13 G. Gottlieb: *I. m.*, 101. Ez a gondolat a szecesszió kérdéskörének szentelt irodalom számos szerzőjének több állásfoglalásában is fellelhető.

akár a föderalizmus módszereivel fenntarthatatlan soknemzetiségű országokat vajon érdemes-e fenntartani erőnek erejével és a terror eszközeivel is akár?”¹⁴

A következtetések premisszájaként előrebocsátandó harmadik észrevétel azzal az egyre határozottabban megnyilvánuló tendenciával függ össze, hogy a demokratikus megoldások kudarca a több etnikumot magába foglaló társadalmak esetében a szegregációra alapozott megoldások előtt egyengeti rendszerint az utat. Ez a tendencia nem korlátozódik csupán az erőszakos cselekedeteket is magukba foglaló konfliktusok utáni helyzetekre, amelyekben a biztonsági dilemma újratermelődése *ab ovo* kizárja az életképes multikulturális berendezkedés minden lehetőségét, hanem az együttélés intézményes kereteinek a békés úton való megteremtésére irányuló – parlamenti vagy más jellegű – egyeztetések és tárgyalások eredménytelensége is gyakran vezet el a hasonló végkifejlet valószínűvé tételéhez. Ilyen esetekben a végtelenségig elhúzódó alkudozás és az a felismerés, hogy nem lehet mindkét fél számára elfogadható megoldást találni, a stratégiai dilemmák másik két formájának – a kommunikációs kísérletek kudarcának és a be nem tartott ígéretekkel és vállalásokkal kapcsolatos bizalomvesztésnek – a megjelenését eredményezik, amelyeknek hasonló hatásai lehetnek, arra kényszerítvén a szembenálló közösségek tagjait, hogy szegregációs törekvéseiket helyezték előtérbe, így próbálva megvédeni magukat a stratégiai dilemmák eszkáldálásának a lehetséges következményeitől. A tárgyalási dilemmáknak és kudarcoknak egyik gyakori megnyilvánulási formája jelentkezik abban az esetben, amikor a tárgyalásokat folytató közösségek – amelyek, képviselőik révén, az adott politikai közösségen belüli státuszukkal, illetve a politikai közösségben való részvételi feltételekkel kapcsolatos kérdések tekintetében igyekeznek egyeztetni – ördögi körben találják magukat, annak következtében, hogy a kisebbségi követelések minimumát a többség képviselői a szecesszió irányába tett első lépésként utasítják el, míg a többségi ajánlat maximumát a kisebbségiek az asszimiláció felé tett első lépésekként tartják elfogadhatatlannak. A multikulturális társadalmak problémáira egyetlen életképes megoldásként a *szegre-*

14 M. Lind: *I. m.*, 96. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban Lind úgy vélekedik, hogy a Bush kormányzat teljesítménye siralmas volt akkor, amikor, a *status quo* fenntartására irányuló megfontolásokból, a Szovjetúnió és Jugoszlávia területi integritását igyekezett megmenteni. Túl azon, hogy nem bírt elegendő befolyással ahhoz, hogy ellenőrzése alatt tudja tartani a két szövetségi államon belüli folyamatokat, az Egyesült Államok hivatalos álláspontja mintegy legitimizálta a két ország kormánya által folytatott elnyomó politikát, el-
lentmondva ilymódon az amerikai külpolitika alapelveinek. Vö.: *I. m.*, 97.

gációt előtérbe helyező tendencia maga is olyan jelenség tehát, amelyet a Mill nevével fémjelzett dilemmára adandó válasz megfogalmazásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni.¹⁵

A negyedik tényező, amelyre megítélésem szerint tekintettel kell lennünk, az a felismerés, hogy a „demokrácia deficitje”, amellyel az európai integráció folyamatával kapcsolatos fejtegetéseinkben találkoztunk, és amelyek egyre több figyelmet szentelnek a kortárs politikafilozófiában, lényegét tekintve nem más, mint egyik megnyilvánulási formája a demokrácia – multikulturális társadalmak körülményei között tapasztalható – hiányának, azokban az esetekben, amelyekben a közösség-közi viszonyokat az egyoldalú, valamelyik fél által kontesztált megoldások terhelik le. Ezzel a kérdéssel kapcsolatosan fölöttébb tanulságos Rainer Bauböck véleménye, miszerint „a politikai közösség fogalmának a legtoleránsabb, legbefogadóbb *nemzeti* értelmezéseit is egyre markánsabban jellemzi a képviselttel összefüggő *demokrati- kus deficit* és az etnikai egyenlőtlenségekkel valamint a mássággal szemben megnyilvánuló intoleranciával összefüggésbe hozható *liberális deficit*.”¹⁶

Végül, de nem utolsó sorban Bibó István figyelmeztető szavait illendő ebben az összefüggésben is felemlíteni, melyek szerint az autentikus demokráciát nem lehet sem közösségi félelmekre, sem olyan helyzetekre alapozni, amelyekben a félelmetek a közösségek közötti viszonyrendszer alakulása tartja életben.

15 Ebben az összefüggésben meg kell jegyeznünk, hogy azok az ajánlások, amelyeket a nemzetközi közösség reprezentatív szervezetei intéznek a fiatal demokráciák kormányzataihoz a „multikulturális politikák” elfogadását és a politikai közösség „befogadóbb” formáinak a törvénybe foglalását illetően, a legtöbbször nem tekinthetők relevánsnak. A célt, mint olyat az egyazon politikai közösség keretei között az együttélés feltételeiről alkudozó közösségek is magukénak tekintik ugyan, ám az *érdekek kibékíthetetlenek tűnő ellentéte és a tárgyalások folyamatos kudarcai* idővel bebizonyítják, hogy az említett ajánlások legtöbbször alkalmazhatatlanok. A rá jellemző, sajátos stílusban Lind ezzel kapcsolatosan a következőket jegyzi meg: „Nem pusztán haszontalan dolog, hanem sértő is egyben, hogy politikai szakértők, illetve a nyugati országok fővárosaiban vagy az egyetemi kampuszokon dolgozó tudósok olyanszerű demokratikus szövetségi alkotmányokat dolgozzanak ki, mint a Bosznia számára kitalált Vance-Owen terv, és azokat a kurdokra, a koszovóiakra vagy a kashmíriakra erőltessék, mint a nemzeti függetlenséget kiváltó alternatívákat. Ott, ahol nyilvánvalóan összeomlott egy több etnikumot felölelő föderáció, talán bölcsőbb lenne két vagy több, viszonylag homogén nemzetállamot létrehozni, mint a hatalommegosztás különféle taláékony, de működésképtelen eszközeivel megpróbálni összetakolni az összeroskadt épületet.” M. Lind: *I. m.*, 98.

16 Rainer Bauböck: Sharing History and Future? Time Horizons of Democratic Membership in an Age of Migration, in: *Constellations*, Vol. 4, No. 3, 1998, 320. Kiemelések az eredetiben.

Mindezeket figyelembe véve, úgy vélem, hogy azoknak a konzekvenciáknak a taglalásakor, amelyek Kymlicka elméletéből adódnak a demokrácia dilemmáira nézvést a multikulturális társadalmakban, legalább két kontextust kell megkülönböztetnünk. Ezek eltérő elemzési szempontokat igényelnek, és egymásnak némiképp ellentmondó tanulságok levonására készítetnek.

Az egyik ezek közül a konszolidált demokráciák összefüggésrendszere, amelyre nézve a kisebbségi jogok liberális elmélete egyfajta következményekkel jár, a másik a fiatal demokráciáké, amelyek viszonylag frissen nyerték el – vagy szerezték vissza – függetlenségüket, és amelyek összefüggésében Kymlicka elméletének más természetű konzekvenciáira is tekintettel kell lennünk. Ez utóbbi kategóriába tartozó társadalmak többsége nemrég szabadult a totalitárius vagy diktatórikus rendszerek szorításából, és – bár elvileg esetükben is adottnak tekinthető a diktatúra összeomlását követően sietősen létrehozott jogállami intézményrendszer – a demokrácia hiányos, kevésbé hatékony működése az egyik fő jellemzőjük. A demokrácia gyenge teljesítménye és a hozzá fűzött remények gyakori meghazudtolása nem csupán a társadalom bizonyos szegmenseinek az alulrepresentáltságából, illetve a jogállam intézményeinek az adott körülmények között markánsan megnyilvánuló formalizmusából fakad, hanem azzal a fenyegetéssel is összefügg, amelyet a régi, totalitárius időkben kialakult kiváltságok mentén szerveződő érdekcsoportok által képviselt befolyásos politikai erők léte és tevékenysége jelent a demokrácia kibontakozásának és megszilárdulásának a folyamatára nézve. Az etnokulturális megosztottság, amely szinte maradéktalanul jellemez valamennyi hasonló helyzetben lévő posztkommunista illetve szovjet utódállamot, az ezzel összefüggésbe hozható közösség-közi konfliktusok, valamint az azok megelőzését, illetve feloldását lehetővé tevő intézményes megoldásokkal kapcsolatos ösztársadalmi konszenzus hiánya olyan adottságok, amelyeket a demokratikus folyamat lassításában vagy elakasztásában érdekelt politikai erők találékonyan használnak ki saját céljaik elérése érdekében. Ezeknek a társadalmaknak a tekintetében Kymlicka elméletének alkalmazása, normatív előírásainak intézményesítése nagy körültekintést igénylő elemzést feltételez.

A konszolidált demokráciák viszonylatában a helyzet egyszerűbbnek, áttekinthetőbbnek tűnik, első látásra legalábbis, hiszen a legtöbb esetben olyan államokról van szó, amelyek „megengedhetik maguknak a pluralitás hivatalos elismerését anélkül, hogy ezzel integritásukat tennék kockára” – amint az UNESCO keretében létrehozott, a kultúra és a fejlődés ügyeiben illetékes

bizottságának egy jelentése fogalmaz egy helyen¹⁷. A kisebbségi jogok liberális elmélete, mint láttuk, nem tesz mást – ebből a szempontból legalábbis –, mint összegzi a világ különböző térségeiben tapasztalható tényállást, és a normatív ajánlások szintjére emeli a virágzó demokráciákban az etnikulturális különbségek és megosztottság kezelését biztosítani hivatott intézményes gyakorlatot. Annak ellenére, hogy a konszolidált demokráciák kategóriájába joggal sorolható néhány országban is előfordulnak még a megoldatlan közöség-közi problémákkal összefüggő etnopolitikai provizóriumok – elegendő itt Spanyolország vagy Észak-Írország eseteire gondolnunk –, megállapítható, hogy a demokrácia sikeresként elkönnyvelhető működtetése a multikulturális társadalmak körülményei között nem korlátozódik a hasonló összefüggésben sűrűn emlegetett három ország, Belgium, Kanada és Svájc klasszikus példáira.¹⁸ A felsorolást a nagy imigrációs cél-országokkal lehetne folytatni, mint amilyen az Egyesült Államok, Ausztrália vagy Új-Zéland, illetve számos olyan alkotmányos és más természetű rendezési modell felemlítésével, amelyeket Spanyolországban, Nagy-Britanniában, Svédországban, Finnországban, Olaszországban, Németországban, Dániában és másutt honosítottak meg.

Ezeknek az etnikai változatosságot sikerrel beágyazó és a megosztottságot eredményesen kezelő modelleknek a sajátosságát az adja meg, hogy a felsorolt – és néhány további – esetben sikerült a deliberatív demokrácia módszereivel békés megoldást találni az etnikulturális csoportok jellegzetes problémáira is, amelyeket a doktrinér módon intézményesített, szigorúan többségelvű képviseleti demokrácia és az egyetemes emberi jogok hagyományos eszköztára nem tud megfelelő hatékonysággal orvosolni. A sikert legtöbbször éppen a probléma természetével szemben tanúsított nyitottság tette lehetővé, pontosabban az a felismerés, hogy el kell távolodni attól a doktrínától, miszerint a liberális-demokratikus normák intézményesítése vagy – esetenként – azok konszolidálása implicite megoldja az etnopolitikai feszültségeket és konfliktusokat is. Amint azt a közelmúlt világpolitikai eseményei bebizonyították, sem a többségelvű, képviseleti demokrácia intézményrendszerének a megszilárdulása, sem a társadalmak modernizációjával együttjáró, szoci-

17 *Our Creative Diversity*, 72

18 A nemrég lezajlott események fényében indokoltabb volna talán Belgium és Kanada példáját a multikulturális politika *kudarcaiként* felfogni, hiszen mindkét országban felerősödtek a szegregációs és szecessziós törekvések. Amint azt a későbbiekben látni fogjuk azonban, ezek az események nem érvénytelenítik a kisebbségi jogok liberális elméletének a konszolidált demokráciákban való alkalmazásával kapcsolatos következtetéseimet.

ális értelemben vett homogenizáció, sem a gazdasági prosperitás nem eredményezte az etnopolitikai mobilizációra való hajlam csökkenését, a szakértők egy széles rétegének a várakozása ellenére, akik úgy gondolták, hogy az etnikulturális közösségek problémái az általános gazdasági és társadalmi kérdések sajátos vetületei csupán, amelyek automatikusan megoldódnak ezen gondok össztársadalmi orvoslásával egyidőben.¹⁹

A konszolidált demokráciák megközelítésünk szempontjából jelentőséggel bírójátosságát az adja éppen, hogy körülményeik lehetővé teszik az ilyen természetű problémák görccstelen, innovatív megközelítését, amint arra a közelmúltban Skóciában és Walesben békés körülmények között lezajlott devolúciós folyamatok kínálják a példát, amelyekről mérvadó elemzők úgy nyilatkoznak, hogy azok „történelmi jelentőséggel bíróját változások, amelyek dinamizálni fogják a politikai életet, és át fogják csoportosítani az Egyesült Királyságbeli nemzeti identitásokat”.²⁰ Sokkal kevésbé látványosan, ám mégis figyelemreméltó módon zajlik egyes nemzeti tabuk újragondolása többek között Franciaországban is, ahol a politikai közösség fogalmának értelmezését a közelmúltig erős jakobinárius hagyományok uralták.²¹

Fontos megjegyezni, hogy az érintett társadalmakban alkalmazott újszerű megközelítések a lehető legtermészetesebb válaszreakciók mindazokra a frusztrációkra, melyeket az érintett közösségek az előző időszakokban a *demokratikus rendszer deficitjeként* éltek meg. Philip Payton például úgy vélekedik, hogy „az etnicitás fontos eszközzé válhat, mely lehetővé tehetné Nyugat-Európa számára, hogy megoldjon a 'demokrácia deficitjével' összefüggő számos problémát”.²² Drucker és Brown egy fölöttébb érdekes tanulmányában pedig a következők olvashatók ezzel kapcsolatban: „A devolúcióra olyan módszer-

19 Valójában, az említett mutatók pozitív alakulásával egyidejűleg, az egyes országokban létező nemzeti mozgalmak népszerűségének és támogatottságának a növekedéséről is beszélhetünk, például Kanadában, Spanyolországban, Belgiumban, Olaszországban és Nagy-Britanniában.

20 Philip Schlesinger: *Scotland's Parliament: Devolution, the Media and Political Culture*, ARENA (Advanced Research on the Europeanisation of the Nation-State) Working Paper, No. 3, 1998. A devolúció kérdéskörének történeti áttekintésére lásd H. M. Drucker – Gordon Brown: *The Politics of Nationalism and Devolution*, London – New York, Longman, 1980.

21 Vö.: Paul Séran: Le réveil ethnique en France, in: *Krisis*, Sommaire, 1999, 167-181.

22 Philip Payton: Ethnicity in Western Europe Today, in: Karl Cordell (szerk.): *Ethnicity and Democratization in the New Europe*, London – New York, Routledge, 1999, 34. Payton elismerőleg szól ebben az összefüggésben a „régión Európájának” a gondolatáról és a Maastrichti Szerződés előírásairól, melyek lehetővé teszik a szubnacionális, regionális entitások számára, hogy közvetlenül kapcsolatba kerüljenek az európai intézményekkel.

ként kell tekintenünk, amelynek jelentősége túlmutat Skócia és Wales tartományának viszonylag jól definiált határain, és azon eljárások egyikeként kell komolyan venni, amelyek azt célozzák, hogy a brit kormányt elfogadhatóbbá tegyék a brit nép számára.”²³

Ebben az összefüggésben egy másik fontos megállapítás arra vonatkozik, hogy a konszolidált demokráciák körülményei a hagyományos módszerekkel kezelhetetleneknek bizonyuló etnopolitikai válsághelyzetek esetén lehetővé teszik a *békés társadalmi innovációnak akár a szecesszió formájában való kifejeződését is* – amint az például Kanada vagy Belgium esetében merült fel lehetőségként – anélkül, hogy ez más valószínűsíthető következményekkel járna mint, hogy két vagy több liberális demokrácia jön létre annak a helyén, amelynek nem sikerült hatékonyan kezelnie belső etnopolitikai konfliktusait.²⁴ Ebben az összefüggésben jegyzi meg Payton, hogy „az etnonacionalizmus jelentkezése mind az állam »kudarcának«, mind pedig »megújulásának« a jele abban a demokratikus ideológiai keretben, mely Európa nyugati felét látszik jellemezni a huszadik század második felében.”²⁵

Mindent egybevéve, a konszolidált demokráciáknak az etnokulturális megosztottság körülményei között (is) megnyilvánuló adaptációs képességgel kapcsolatosan Kymlickával együtt megállapíthatjuk tehát, hogy „noha mind a kisebbségi nacionalizmus, mind a nacionalizmusnak azok a változatai, amelyek a bevándorlók közösségeit jellemzik rendszerint, jelenleg is számos konfliktust gerjesztenek, és továbbra is kihívást jelentenek a liberális demokráciák számára, kijelenthetjük, hogy léteznek bizonyos jól meghatározott normák, amelyek eredményeseknek bizonyultak az ilyen típusú konfliktusok kezelésében és megoldásában. Adott a soknemzetiségű föderalizmus modellje és a bevándorlók helyzetét szabályozó multikulturalizmus is, amelyek kiállták az idő próbáját, és viszonylag stabilnak és hatékonyaknak bizonyultak.”²⁶ Kymlicka szerint az *etnokulturális méltányosság nyugati modelljéről* is beszélhetünk már ez idő szerint, amely a liberális demokráciákban élő többségi népek nemzetépítő törekvései számára három alapkövetelményt ír elő:

23 H. M. Drucker – G. Brown: *I. m.*, 129.

24 Newman szerint „a belgiumi etnikai politikáknak sikerül békésen lebontani a központozított államot anélkül, hogy ez a demokratikus jogok brutális semmibevételével járna együtt; ellenkezőleg, a fejlemények akár kibővíthetik a politikai részvétel lehetőségeit”. Vö.: S. Newman: *Ethnoregional Conflicts in Democracies: Mostly Ballots, Rarely Bullets*, London, Greenwood, 1996, 2. Idézi Payton: *I. m.*, 34.

25 Ph. Payton: *I. m.*, 35.

26 Will Kymlicka: „Relații etnice și teoria politică occidentală”, in: *Altera*, V. évf., 10. sz., 2000, 123.

1. az állampolgárság biztosítását az adott ország területén élő és az ezt igénylő összes polgár számára; 2. a nemzeti identitás uralkodó fogalmának – akárcsak a másféle etnokulturális sajátosságokkal rendelkező személyek integrálására irányuló elképzeléseknek és gyakorlatnak – pluralistának és toleránsnak kell lennie, mind a magán-, mind pedig a közélet és nyilvánosság vonatkozásában; 3. annak lehetővé tételét, hogy a nemzeti kisebbségek kibontakoztathassák a maguk nemzetépítő törekvéseit, illetve hogy megőrizhessék sajátos szocietális kultúrájukat. „A nyugati demokráciákban a történelem során ritkán teljesült mindhárom feltétel – fűzi hozzá Kymlicka –, de a legtöbb esetben világosan megfigyelhető ezen előírások elfogadásának az irányába mutató növekvő tendencia. Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a nyugati politikai filozófiában erőfeszítések történnek az etnokulturális méltányosság feltételeinek a minél jobb megértésére és minél egyértelműbb megfogalmazására”²⁷

A kisebbségi jogok liberális elmélete azonban nincs teljességgel híjával minden normatív konzekvenciának ami a liberális demokráciák jelenlegi gyakorlatát illeti, különösképpen, ha tekintettel vagyunk az Európai Unió keleti bővítésére irányuló erőfeszítésekre is, illetve azokra a kapcsolatokra, amelyeket a nyugati világ a gyarmati- illetve a totalitárius rendszerek nyűge alól szabadult fiatal demokráciákkal alakított ki és tart fenn. Az ún. „kettős mérce”, amelyet egyes elemzők szerint számos nyugati állam alkalmaz a kisebbségi kérdés egyrészt belpolitikai megítélésében, másrészt az euroatlanti integrációra aspiráló fiatal demokráciákkal szemben támasztott elvárásaikban, egyértelműen jelzi mind az etnokulturális igazságosság és méltányosság – egyetemes érvényű, mindenütt egyformán alkalmazható – alapelveire vonatkozó nemzetközi közmegegyezés hiányát, mind azt a szakadékot, amely a nyugati típusú liberális demokráciák és a politikai filozófia uralkodó elméletei között táng.²⁸ A kettős mérce problémája azonban már olyan kérdés, amely átvezet bennünket a második összefüggésrendszerbe, nevezetesen a poszt-totalitárius állapotról a konszolidált demokrácia felé vezető úton haladó társadalmak

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ A „kettős mérce” kérdéskörét illetően lásd még Adam Burgess: *Critical Reflections on the Return of National Minority Rights Regulation to East/West European Affairs* in: Karl Cordell (szerk.): *Ethnicity and Democratization in the New Europe*, London – New York, Routledge, 1999, 49–61, David Chandler: *The OSCE and the Internationalizations of National Minority Rights*, in: K. Cordell: *I. m.*, 61–77, valamint Bíró Anna-Mária: *Westward Enlargement – Law and Enforcement. A Minority Rights Perspective from Central and Eastern Europe*, in: George Schöpflin (szerk.): *The Prague Conference. The Westward Enlargement of Central Europe*, The British Council – University College London, 2000, 13–24.

esetében a kisebbségi jogok liberális elméletének a gyakorlatba ültetésével járó, valószínűnek látszó konzekvenciák kérdéskörébe.

Az európai kontinens stabilitásával és biztonságával kapcsolatos nyugati kezdeményezések keretében, amelyek a hidegháború váratlanul bekövetkezett végét követően váltak indokolttá, egyre inkább a nemzetközi politikai élet homlokterébe került a nemzeti kisebbségek kérdése is, aminek az lett a következménye, hogy viszonylag rövid idő alatt a kisebbségekkel kapcsolatos állami viselkedés elfogadható formáit szabályozni hivatott normák, nemzetközi standardok sokasága került elfogadásra a különböző kormányközi fórumokon. Catherine Lalumière, az Európa Tanács főtitkára 1994-ben kijelentette: „Európa megítélése attól függ, hogy miként sikerül megoldania a kisebbségek kérdését”, és befolyásos körökben elterjedt a nézet, miszerint „az a mód, ahogyan a kisebbségeket kezelik, próbaköve a demokrácia fejlődésének”.²⁹ A regionális béke és biztonság szavatolásán túl, az államok kisebbségekkel szembeni magatartását szabályozó előírások egyúttal azt a funkciót is betöltötték, hogy megszabták az Európai Unióba történő felvétel egyes kritériumait.³⁰

A kisebbségek számára látszólag nagyon ígéretes és fölöttébb bátorító folyamat során azonban viszonylag hamar kiderült, hogy azok a pozitív nyugati példák, amelyekből maga Kymlicka is kiindult, és amelyekre sűrűn hivatkozik elméletében, egyedinek tekinthetők, olyanoknak, amelyek megszűnnek relevánsaknak lenni az adott ország határain kívül, és ilyenként nem alkalmasak arra, hogy egyetemes, nemzetközi normák megfogalmazásához szolgálhassák a hivatkozási alapot. Számos nyugati ország ódzkodott ugyanis elkötelezni magát a kisebbségi közösségek vonatkozásában minden államra nézve kötelező, egyetemes érvénnyel bíró előírások felvállalása tekintetében, mert úgy vélték, hogy ezáltal önnön szuverenitásukat ásnák alá. Az elfogadható állami viselkedés szabályainak az egyetemes terminusokban való megfogalmazását célzó kezdeményezések rövid távon sorra megbuktak tehát, és az így kialakult helyzetben kezdett érvényesülni fokozatosan az ún. *kettős mérce*, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a nyugati országok bizonyos kritériumok szerint ítélik meg tulajdon kisebbségi problémáikat, és egy másik, szigorúbb elvárásrendszernek vetik alá az Unió felvételre aspiráló posztkommunista országok kisebbségi jogok biztosításával kapcsolatos teljesítményét.

29 Vö.: A. Burgess: *I. m.*, 49–50.

30 Lásd ehhez Andre Liebich: *Ethnic Minorities and Long-Term Implications of EU Enlargement*, European University Institute, Working Paper RSC No. 98/49, http://www.iue.it/RSC/WP-Texts/98_49t.html.

Ez a megkülönböztető kezelési mód, illetve a fiatal demokráciák számára a kisebbségekkel szemben előírt „civilizált” állami magatartást szabályozó ajánlások és a nyugati országok kormányainak többsége által ezen a téren vállalt kötelezettségek közötti lényeges eltérések a politikai filozófia és a kortárs világ etnopolitikai valósága közötti diszkrépancia további összetevőire hívja fel a figyelmet, egy újabb nézőpontból világítva rá a politikai filozófiának azokra a belső ellentmondásaira, amelyeket hoszasan eseteltünk a korábbiakban.

Azt kell észrevennünk mindenekelőtt, hogy az államok „civilizált” magatartását a nemzetközi közösség számára elfogadható módon szabályozni próbáló nyugati országok tulajdon nemzetépítési folyamatukat és nemzeti államuk létrehozását már régen lezárták, ráadásul nem mindig olyan eszközökkel, melyeket most a demokrácia megalapozásával vagy kiteljesítésével elfoglalt országoknak a figyelmébe próbálnak ajánlani. Annak idején – amint egy, a kisebbségi jog területén elismert görög szerzőpáros fogalmaz – az „etnokulturális változatosság alapvető jogként való elismerését és annak intézményes beágyazását nem tekintették a nemzetállami keretek között kibontakozó liberális demokrácia elengedhetetlen feltételének.”³¹ Napjaink liberális demokráciái nem küzdenek legitimitási problémákkal, az állami berendezkedés alapelveit illetően a lakosság széleskörű támogatását élvezik, ezért minden kockázat nélkül megengedhetik maguknak, hogy liberális magatartási szabályokat alkalmazzanak népességük „kettős szocializációjú” csoportjaival szemben. Magyarán: „megengedhetik maguknak a pluralitás hivatalos elismerését anélkül, hogy ezzel integritásukat tennék kockára”, hogy ismételten idézzük az UNESCO keretében a kultúra és a fejlődés kérdéseinek tanulmányozására létrehozott bizottság jelentésében előforduló megfogalmazást.

Ezzel szemben azokban az etnokulturális szempontból megosztott országokban, amelyekben a diktatúrák vagy gyarmati rendszerek megszűnte után a demokrácia alapozása zajlik, éppenséggel ezek a nyugati nézőpontból elfogadható magatartási szabályok mondanak homlokegyenest ellent a nemzetépítés prioritásainak, illetve az államiság megerősítését és a képvisleti demokrácia kialakítását célzó folyamatoknak. A fiatal demokráciák ingtag intézményrendszereinek, amelyeket rendszerint a totalitárius ideológiákon nevelkedett nemzedékek képviselői töltenek meg tartalommal, igen gyakran kell megküzdeniük ugyanis az egymással rivalizáló közösségek kihívásaival, amelyek legtöbbször pont a politikai közösség természetének a meghatározására

31 Panayote Dimitras – Nafsika Papanikolatos: *Reflections on Minority Rights Politics for East Central European Countries*, kézirat, 12.

nézővést nem tudnak megegyezni, abból következően, hogy a politikai közösségekben való részvétel feltételeit illetően mélységesen ütköző érdekek jellemzik őket. Ilyen körülmények között az etnokulturális másság hivatalos elismerését és annak az állam szerkezetére nézve konzekvenciákkal járó intézményesítését biztosító liberális standardok alkalmazása, illetve – ami ezzel gyakorlatilag egyenértékű – a *konkurrens nemzetépítési törekvések* hivatalos elismerése egyazon ország keretei között, komoly veszélyekkel járhat a fiatal demokratikus állam integritására és stabilitására. A vonatkozó nemzetközi előírások betartását ellenőrző kormányközi szervezetnek való alárendeltség pedig tovább gyengítheti az állam azon képességét, hogy fölülkerekedjen az ütköző és összebékíthetetlennek látszó érdekeket hangoztató csoportok rivalizálásán, ami végső soron a szakirodalomban az „állam kudarcaként” (*state failure*) emlegetett jelenség bekövetkeztét eredményezheti.³²

Az etnokulturális szempontból megosztott országok demokratizálódási folyamatának ezek a dilemmái a szakértők figyelmét újlag a modern világrend négy alapvető normája – a szuverenitás, a demokrácia, a nemzeti önrendelkezés és az emberi jogok – közötti, régebről ismert ellentmondásokra irányították. A hatékony államiság kiépítésének a nemzetközi közösség által elfogadott normái egyfelől a törvényes államrend és a területi integritás védelmére, másfelől – a világ országainak túlnyomó többségében legalábbis – az egyetemes emberi jogok érvényesülésének a biztosítására vonatkoznak. A törvényes államrend és a területi integritás védelmét viszont az érvényes nemzetközi normák attól függetlenül garantálják, hogy milyen mértékben képes egy adott állam politikai közösségének belső kohézióját megteremtteni és fenntartani, illetve, hogy képes-e ellenőrzése alatt tartani azokat a biztonsági problémákat, amelyek az egymással ellentétes érdekeket képviselő csoportok konfliktusából származnak. Csakhogy ilyen körülmények között a határok sértetlenségének az elve homlokegyenest ellentmond az önrendelkezés elvének, az államiság feltételek nélküli garantálása pedig összeférhetlenné válik mind az egyetemes emberi jogok biztosítására vonatkozó, mind a nemzetközi közösség által az államok kisebbségekkel szembeni magatartásával kapcsolatosan elfogadott elveivel. Ezen szabályok elfogadásával és kötelezővé tételé-

32 Ezzel a fogalommal kapcsolatosan lásd Mohammed Ayoob: *State Making, State Breaking and State Failure*, in: Ch. A. Crocker – F. O. Hampson – P. Aall (szerk.): *Managing Global Chaos. Sources and Responses to International Conflict*, Washington D.C., United States Institute of Peace Press, 1997, 37-53. E sorok papírra vetésének az idején a rivalizáló közösségek érdekei között közvetetni képtelen állam tragikus példáját kínálja Macedónia, amelynek hosszútávú stabilitása fölöttébb kétségesnek tűnik ezekben a napokban.

vel az államok nemzetközi közössége „az eredménytelen fellépés Szküllája és a túlzott beavatkozás Kharübdiszé közötti kínos menetelés helyzetébe került, amely a legitim államiságnak pontosan azokat az alapjait kezdheti ki, amelyeket megszilárdítani kívánt” – írja ezzel kapcsolatosan egy tekintélyes amerikai szerzőpáros.³³

Az etnokulturális szempontból megosztott országok demokratizálódási folyamatának tehát egyidejűleg két, egymásnak ellentmondó célt kell követnie: egyfelől az államiság és szuverenitás biztosítását (kiépítését), a belső struktúrák (közösségek) összhangján alapuló és a vonatkozó nemzetközi követelményeknek megfelelő belső rend érvényesítése által, másfelől az etnokulturális változatosság intézményes beágyazását, a rivalizáló közösségek konkurens nemzetépítési folyamatainak a hivatalos elismerése révén, aminek ugyancsak tekintettel kell lennie a nemzetközileg elfogadott – és, mint láttuk, a szuverenitás elvének ellentmondó – kisebbségi jogokkal kapcsolatos ajánlásokra. Vajon lehetséges ez?

A demokratizálódás ún. harmadik hulláma, amely a hidegháború végével a totalitárius rendszerek uralma alól szabadult egész régióban a demokráciának mint kormányzati formának az elterjedését eredményezte, bevont a kibontakozó politikai folyamatba számos etnokulturális közösséget is, amelyek, élve a demokrácia biztosította jogokkal, etnopolitikailag mobilizálódtak, és – többnyire etnikai alapú politikai pártokba szerveződve – a demokrácia játékszabályainak segítségével igyekeznek elérni közösségi célkitűzéseiket. Törekvéseik azonban, bármennyire is megfelelnek formailag a demokrácia játékszabályainak, rendszerint a „tituláris közösségek” nemzetépítési törekvéseibe ütköznek, aminek következtében a szembenálló csoportok az etnokulturális megosztottság körülményei között alkalmazott demokrácia sajátos paradoxonának a csapdájában találják magukat: egyfelől úgy tűnik, hogy a tituláris közösség nemzetépítési törekvésének sikere a kisebbség nemzetépítési törekvésének az elfojtásán múlik, másfelől pedig a kisebbség, bármennyire határozott garanciákat is kapjon tagjai egyéni jogainak a biztosítása tekintetében, nem fogja biztonságban érezni magát mindaddig, amíg hivatalosan el nem ismerik a jogát ahhoz, hogy kialakítsa a többséggel párhuzamos, független szocietális kultúráját, ami által – az uralkodó eszmék alapján legalábbis – a többség nemzetépítési törekvéseinek sikere válik kérdésessé. Ami ebből a sajátos ördögi körből elkerülhetetlenül következik, az nem más,

33 Gregory Flynn – Henry Farrell: Piecing Together the Democratic Peace: The CSCE and the ‘Construction’ of Security in Post-Cold War Europe, in: *International Organization*, Vol. 53, No. 3, nyár, 1999, 525.

mint kölcsönös fenyegetettségérzésből táplálkozó közösségi félelmek megjelenése, amelyek, mint láttuk, kizárják az autentikus demokrácia kialakulásának a lehetőségét. Ilyen körülmények között „élet-halál kérdéssé válik az, hogy melyik csoport tartja ellenőrzése alatt az államot, és így sem az állam struktúrája, sem pedig a nemzeti kisebbségek biztonsága nem szavatolt” – foglalja össze a helyzet lényegét a Kymlicka-Straehle szerzőpáros.³⁴

Amennyiben azzal kell számolnunk, hogy mind a többségi, mind a kisebbségi nemzetek ugyanazokat a folyamatokat szeretnék megismételni, mintegy „lemásolni”, amelyek napjaink konzolidált liberális demokráciáiban mentek végbe két évszázaddal ezelőtt, akkor Mill dilemmájának a következő kényelmetlen alakban felbukkanó – az imént hivatkozott szerzőpáros által megfogalmazott – változatához jutunk el gondolatmenetünkben: ha egy multikulturális társadalomban a demokrácia esélye a rivalizáló nemzetépítési törekvések egyikének a kizárólagos sikerén múlik, akkor „(a) el kell fogadnunk a soknemzetiségű államok szükségszerű fragmentálódását, annak érdekében, hogy a nemzeti csoportok szecesszió révén és a határok átrajzolásával létrehozassák saját nemzeti államaikat; vagy (b) minden többnemzetiségű állam esetében lehetővé kell tennünk a legnagyobb és legerősebb nemzeti csoport számára, hogy az államnacionalizmus eszközeihez folyamodjon, és felszámolja az összes konkurens nemzeti identitást”.³⁵ Allen Buchanan megfogalmazásban, melyben az észtt példa lényeges elemeit is felfedezhetjük, ugyanez a dilemma a következőképpen jut kifejeződésre: „vagy elismerjük, hogy létezni fognak olyan nemzetek, melyeknek soha nem lesz saját államuk, és amelyeknek engedniük kell az asszimilációnak annak érdekében, hogy olyan egynemzetiségű államok jöjjenek létre, amelyekben felvirágozhat a demokrácia, vagy pedig fel kell adnunk a demokrácia felé való haladás gondolatát, és a nemzetek közötti egyenlőség nevében el kell ismernünk a legtöbb állam többnemzetiségű jellegét” – annak minden, a kisebbségi jogok liberális elméletéből fakadó konzekvenciájával, tehetnénk hozzá.³⁶

Mi lehet akkor, végül is, a megoldás?

Ez a kérdés minden bizonnyal hosszú ideig fogja még nyugtalanítani mind a politikusokat, mind az elméleti szakembereket és társadalomtudósokat. Buchanan azt mondja például, hogy túl korai volna még határozott választ adnunk arra a kérdésre, hogy egy adott állam határain belül élő különbö-

34 Will Kymlicka – Christine Straehle: *I. m.*, 84.

35 *I. m.*, 76.

36 Allen Buchanan: *What's So Special About Nations?*, kézirat, 31.

zó nemzetiségek aláássák-e óhatatlanul a demokratikus intézményrendszert vagy sem. „A sajnálatos az, hogy egészen a közelmúltig szinte egyetlen komolyabb próbálkozás sem történt olyan demokratikus állam létrehozatalára, amely elismeri a nemzeti pluralitást.” – szögezi le a szerző.³⁷ Másfelől, Flynn és Farrell úgy vélik, hogy az európai integrációs folyamat összefüggésében a demokráciának mint egyedüli legitim kormányzási formának az elfogadása fontos következményekkel járt az államok viselkedését szabályozó nemzetközi normákra nézve. A szuverenitás és az önrendelkezés fogalmai, akárcsak a be nem avatkozás elve új jelentés-elemekkel bővültek, az államközi renddel kapcsolatos elképzelések pedig lényeges pontokban módosultak, abból a felismerésből kiindulva, hogy a nemzetközi rend minősége sokkal szorosabban kapcsolódik, mint eddig gondoltuk volna „az államok minőségéhez, illetve azzal kapcsolatos képességéhez, hogy belső szuverenitásukat a liberális demokrácia elveivel kompatibilis módon megszervezzék”. A szerzők véleménye szerint az új államközi rend lehetővé teszi a „konstruktív beavatkozást”, aminek köszönhetően „az állam szuverenitása (most már a fogalom új értelmében) tovább bővíthet, ahelyett, hogy csorbulna általa”. A megváltozott kontextusban az önrendelkezés sem fogja veszélyeztetni a létező határokat, hanem „közvetlenül és kizárólag az etnikai és kulturális különbségek védelmét közös keretben szolgáló politikai intézmények létrehozását fogja elősegíteni, megakadályozva, hogy ezek a különbségek az elkülönülés kiindulópontjává váljanak”.³⁸

Ez lenne vajon a megoldás? Elegendő lenne mindössze ennyi?

Megítélésem szerint az etnopolitikai mobilizációt kiváltó okok mindaddig nem fognak megszűnni, amíg az etnokulturális igazságosság és méltányosság elvei, a kisebbségi jogok liberális elméletében megfogalmazottaknak megfelelően, vagy más, esetleg tökéletesített változatban, nem válnak elfogadottá, és nem kerülnek alkalmazásra egy ahhoz fogható nemzetközi konszenzus keretében, amely az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának az elfogadását tette lehetővé. Nem kell túlzottan pesszimistának lennünk ahhoz, hogy felmérjük, milyen esélyei lennének egy hasonló kezdeményezésnek a belátható közeljövőben. Személy szerint meg vagyok győződve azonban afelől, hogy mindaddig, amíg az etnokulturális közösségek közötti tényleges egyenlőséghez való jog – amely, mint láttuk, kiegészíti az egyetemes emberi jogokat és lehetővé teszi azok maradéktalan érvényesülését az etnokulturális megosz-

³⁷ *I. m.*, 32.

³⁸ G. Flynn – H. Farrell: *I. m.*, 527-528.

tottság körülményei között is – fenntartásokkal van kezelve, illetve egyes népcsoportok morális szempontból önkényesnek nyilvánítható körülmények között élveznek privilégiumokat másokhoz képest, addig a világ stabilitását annak az emberiség számára csöppet sem megtisztelő tényállásnak a tudatos fölvaltására lehet csak alapozni, hogy a liberális és demokratikus jogállam eszméje nemes fikció csupán, és hogy az emberiség nagyobbik részének a politikai, szellemi és kulturális értelemben vett jólétét csak annak árán lehet biztosítani, ha ugyanezeket a jogokat megtagadjuk a földkerekség népességének egy nem elhanyagolható kisebbségétől.

LEVENTE SALAT

Multicultural democracy?

The study which is part of a book tries to find the answer to the question whether there is democracy in the case of the ethno-cultural dividedness. The author taking into account the different versions of this question tries to give shape to his conclusions by reading Kymlicka's theories and with its help he also tries to find a solution for the dilemma raised by John Stuart Mill and to summarize the most important findings regarding the authentic minority being's normative basis.

The author thinks that the promise of the liberal theory of the minority rights will depend a lot in the coming years on how much they will succeed to handle the dialogue, which is very tensioned at the moment between the minorities and majorities living together, which refers to the institutional conditions of co-living. And something that is more important, which is how much they will be able to line up the influential political wish of the responsible for the regulating standards regarding the behavior of the states behind the recommendations and forecasts of the theory.

D. LŐRINCZ JÓZSEF

A kelet-európai ambivalens diskurzusról ¹

1. Bevezetés

A kelet-európai társadalmak átmenetének egyik fontos kérdése arra vonatkozik, hogy miként értelmezik magát a folyamatot, az eseményeket a mindennapi életben. Hogyan válnak belsővé az új rendszer értékei, milyen legitimitást tudtak, tudnak biztosítani az elit által javasolt politikai, gazdasági, társadalmi elképzelések, tervek. Ez nem mindig és csak részben múlik a politikai elit, a közvélemény-formálók tevékenységén. Ők 1989 után elsősorban modelleket vettek át, vagy adaptáltak a helyi adottságokhoz. A mindennapi életben viszont csak improvizálásra futja, szélesebb rálátás nélkül és sorozatos csalódások közepette. A közvélemény-formálók igyekezetének sikerét még elősegíthetik vagy gátolhatják többek között bizonyos hosszú távon kialakult predispozíciók, vagy pedig a hétköznapi élet gyakorlati kényszerei.

Az internalizálás eleve polarizációkat, ellentéteteket feltételez, amelyeket az egyéneknek, csoportoknak valahogy fel kell oldaniuk. A mindennapi életben egy sor dichotóm, vagy dichotómként beállított érték között kell feloldani a feszültséget, vagy pedig olyan értelmezési kereteket kidolgozni, amelyek lehetővé teszik a konfliktusokkal való együttélést. Kelet-Európában a modern korban a „mi” és „ők”, illetve a magán- és a közélet szférája közötti polarizáció bizonyos helyi, sajátos változatokat öltött. Érdekes módon mind az elmúlt rendszerben, mind a '89 utániban, két szféra, a „hivatalos”, és a „nem hivatalos”, illetve a „saját” és az „idegen” etnikai (nemzeti) csoport közötti feszültség kiemelt fontosságú volt, és ma is az. Még akkor is, ha jelentésük megváltozott. Nem a konfliktusok valamilyen „világpolitikai jelentőségéről” van szó, hanem arról, ahogy a hétköznapi életben is fontosak

1 Részlet egy hosszabb tanulmányból.

voltak, és ma is azok, hiszen befolyásolták azt, illetve ahogy a világot, benne elfoglalt helyüket látták, hatással voltak magatartásukra, gondolkodásmódjukra, identitásukra.

A konfliktusok pragmatikus feloldása általában azzal is jár, hogy az illető egyénnek, közösségnek át kell alakítania mindaddig érvényes, koherens, pontosabban koherensnek tételezett érték- és normarendszerét, módosítania kell már beélt életvilágán. Ez általában jelentős erőfeszítéssel jár, de legalább akkora gondot jelent az is, hogy egy ilyen változás addigi világ-, illetve önképünk vélt vagy valós koherenciáját veszélyezteti. Kérdésünk az, hogy mi történik, ha különböző okokból a két pólus „kibékítése” hosszú időn keresztül nehézségekbe ütközik,² mert nem alakulhatnak ki legitim intézményesült formái. Hogyan hat ez a hétköznapi élet értékeire, az emberek magatartására? Megpróbálják feloldani a konfliktusok közti feszültséget, és ha igen, hogyan?

A kérdésekre átfogó választ a jelen tanulmány keretei közt nem nyújthatunk. Első megközelítésként Katherine Verdery elméletét tárgyaljuk a megosztott identitású kelet-európai alattvaló kialakulásáról, amely szerinte az értékek, magatartási normák inkohereciáját idézte elő. Bemutatjuk, hogy a kelet-európai mindennapi életben ez nem káoszként, kettős erkölcsi mérceként jelentkezik, hanem pragmatizmusként, a hétköznapi környezet által visszaigazolt érvényes életvitelként. Mindezt a '89 előtt Erdélyben kialakult kvázi-ellenzéki beszédmód általános elemzésével igyekszünk bizonyítani. Erre három példát is bemutatunk: Kányádi Sándor egyes „gyerekversei”, egyes rendszerváltás előtti színházi produkciók (az előadásokat felügyelő bizottság jegyzőkönyvei alapján), és Baász Imre grafikusművész produkciója a Román Kommunista Párt 60. évfordulója „tiszteletére”.

Az 1989 utáni kelet-európai etnikai konfliktusok legérdekesebb értelmezése szerint ezeknek a gyökere a totalitárius rendszerben kialakult kétpólusú személyiség-struktúrának köszönhető. Katherine Verdery³ szerint a kommunizmus abban az igyekezetében, hogy egy teljesen antagonisztikus ellenségképet alakítson ki magának, dichotomizálta az erkölcsi, politikai és társadalmi világot. Annak ellenére, hogy az így kialakított világképet nem mindenki fogadta el, a dichotomizálás lett az a mechanizmus, amely a szubjektumok identitását kialakította, állandóan újratermelte. A hatalom elvárásaitól eltérő módon az „ők”, akiktől a mindennapi életben elkülönözödték, nem a „kapitalis-

2 A tartós átmeneti állapot kérdéséhez lásd Szokolczai (2000).

3 Verdery (1992) és Verdery (1996), a negyedik fejezet: *Nationalism and National Sentiment in Postsocialist Romania*, főként a 92-97. old.

ták”, a „nyugat” voltak, hanem maga a hivatalos elit, a hivatalos kultúra stb. A „mi” éppen ezekkel ellentétben alakult ki. Ez azt jelentette, hogy a rendszer értékeit ellenkező előjellel látták el: a hatalom értékei negatívvá váltak, és fordítva, amit a rendszer tagadott, pozitívvá. Ezt az identitást azonban nem lehetett a nyilvánosságban vállalni, emiatt a kelet-európai szubjektumok identitása megkettőződött: létrejött egy „nyilvános én”, amely a hatalom elvárásai szerint jelenítette meg önmagát, és egy „igazi én”, amelyet csak a magánélet szférájában lehetett megjeleníteni. Az utóbbi, mivel a „nyilvános énnel” ellentétben termelődött ki, létét, koherenciáját, a hivatalos énnel köszönhetette. Ezt a polarizáló, antagonizáló mechanizmust nem lehetett megállítani 1989 után. Az új körülmények közt, hiába tűntek el a „kommunisták”, a mechanizmusnak új „ők”-re van szüksége, akikkel szemben megfogalmazhatja önmagát. Ezt a szerepet töltötték be Verdery szerint az idegenek, elsősorban a más népcsoportok, és ez a rendszerváltozás utáni kelet-európai nacionalizmus igazi oka.

A bipolaritás kétségtelenül jó magyarázat a nacionalizmusra, a folyamatos határtermelésre, és számos más olyan gyakorlatra, amely intoleráns viselkedésmóddhoz vezethet (de nem föltétlenül). Verdery számára a két szféra hermetikusan el van zárva egymástól, a köztük levő viszony csak antagonisztikus lehet. Ezt az álláspontot azonban – amelyet Benn és Gaus liberálisnak neveznek⁴ – a magán- és a közélet viszonyára vonatkozó kutatások cáfolják. Egyrészt, egyfajta történeti relativista szempontból azt bizonyíthatjuk, hogy a magán- és a közélet szférái közti határvonalak változnak időben. Másrészt, a két szféra egymásba hatolhat, akár egybe is mosódhat. A kettő közti határ meghatározása nem adott, hanem egy állandó – tág értelemben vett – politikai harc tétje. Harmadrészt, léteznek kultúrák, amelyekben egész egyszerűen nincsenek szférák, vagy pedig teljesen más a jelentésük. Mindezek tetőzéseként, az elméleti megkülönböztetések sem arra mutatnak, hogy a tudóstársadalomban egyértelmű meghatározásokról lenne szó.⁵

Ami a mi konkrét helyzetünket illeti, még két megjegyzés kívánkozik ide. Egyrészt egyértelmű, hogy ebben a történeti régióban a két szféra létezett, létezik, és a hétköznapi életben is többé-kevésbé különállóként érzékelik. De a mi szempontunkból nem az egymásba olvadások az igazán érdeke-

4 Benn and Gaus *Introduction*, in Benn – Gaus (eds.) (1983).

5 A témát nem lehet most részletesen tárgyalni. A magán- és a közélet viszonyának problematikus, ráadásul időben is változó kategóriáiról lásd például Benn – Gaus (eds.) (1983), Maier (ed.) (1987), Coontz (1988), Castiglione – Sharpe (eds.) (1995), Weintraub – Kumar (eds.) (1997).

sek⁶, hanem az, hogy a magánélet értékeit gyakran alkalmazták a közélet szférájában, és fordítva. Az egyik szféra értelmezési kereteit fel lehetett használni arra, hogy a másik szférában előforduló helyzeteket értelmezzék. Ez a külső szemlélő számára mindenképpen kétértelműséghez vezet. Másrészt viszont, az eljövendő kutatásoknak szem előtt kell tartaniuk, hogy a kettő közti határvonalak állandó változásban vannak, főként '89 után.⁷

Mi azonban most nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy „az idő” hogyan oldotta meg a polarizációk okozta problémákat, hanem hogy a mindennapi életben hogyan kezelték a kettő közti komplex viszonyt. Ugyanis úgy tűnik, a polarizáció ellenére számtalan cselekvést, helyzetet nem lehetett egy szigorúan kétpólusú értékrendszerbe beilleszteni, a szerint racionalizálni. A mindennapi élet sokkal kevésbé volt következetes, mint ahogy azt a tudósok elvárnák. A racionalizálások számtalan esetben éppen azt a célt szolgálták, hogy kijátsszák a kétpólusú értékeléseket, esetleg rájátszanak ezekre. És furamód éppen ez a logikai következetlenség tette lehetővé az emberek számára egy *érvényes* és koherens személyiség kialakítását, amely többek között feloldotta a magán- és a közélet szférája közti „formális” logikai ellentmondásokat, és így tette lehetővé egy „értelmes”, elfogadható világgép kialakítását. Egy elfogadható személyiség kialakítása és fenntartása tehát megkövetelte a nyilvános élet és a magánélet közti feszültség feloldását.

Ennek a legfontosabb következménye az volt, hogy az értékek, az értelmezési keretek erősen kontextus-függőek lettek. Emiatt a külső szemlélő számára a „kelet-európaiak” viselkedésmódja, gondolkodásmódja számtalan esetben inkohereusnak, érthetetlennek tűnt. Erre máskülönben Verdery is ráérez, de szerinte ez a „szocialista identitás struktúrájának” a következménye:

„Self-actualisation in socialist Romania seems to me [...] to have been much more situationally determined than North Americans find acceptable, such that people could say one thing in one context and another in another context and not be judged deceitful or forgetful or mad.”⁸

6 Például az, ahogy az államszocializmus megpróbálta (sikertelenül) uralni, behálózni a magánélet szféráját.

7 Lásd ehhez például Biró – Gagyi (1993).

8 Verdery (1996), 96. old.

„A szocialista Romániában az Én megmutakozása úgy tűnt számomra (...), hogy sokkal inkább helyzetfüggő, mint azt az észak-amerikaiak el tudnák fogadni. Az emberek így egy adott kontextusban egyféleképpen beszélhetnek, míg más kontextusban másképp, anélkül, hogy ezért valaki csalónak, feledékenynek vagy örültnek titulálná őket.”

Tehát, bár ugyanarról a jelenségről beszélünk, következtetéseink különbözőek. Verdery azt hiszi, hogy ez egy meghasonlott identitás jele, míg a tanulmányban azt igyekszünk bemutatni, hogy ez az én nem meghasonlott, és a mindennapi életben rendszeresek voltak az erőfeszítések, amelyek egy elfogadható identitás kialakítására irányultak – még akkor is, ha ezek az erőfeszítések kívülről nézve sikertelenek voltak. Azaz képtelenek voltak egy koherens, következetes értékvilágot, magatartás- és gondolkodásrendszert kialakítani.

A hétköznapi életben azonban nagyon sok mindent nem lehetett egy kétpólusú, koherens értékvilág szerint racionalizálni. Például a szerepek, az értelmezési keretek nem voltak mereven lerögzítve. Az „ők” és a „mi” – például az apparátusbeli hivatalnok és a „hétköznapi ember”, mondjuk egy kérvényező – szerepe eléggé nagy mozgási szabadságot biztosított mindkét fél számára. Főként persze a hivatalnokok voltak „szabadok”, ők gyakran megengedték maguknak a szereptávolítás⁹ különböző formáit, esetleg megpróbálták „emberi” módon viselkedni (ennek a magyarázatára most nem térhetünk ki), de számtalan esetben a kiszolgáltatottságot sem értelmezték teljesként és általánosként, éppen azért, mert a mindennapi életben gyakori volt, hogy ugyanahhoz a helyzethez, személyhez, cselekvéshez több értékelést is társíthattak. Gyakran a hivatalos találkozást otthon, vagy szűk baráti körben úgy mesélték el, úgy értelmezték, hogy a kérvényező (esetleg nem létező) aktív szerepét kidomborítsák. Hasonló módon, lehetett például a magyar nacionalista számára valaki „román, de rendes ember”, vagy „magyar, de hitvány”. Ez, illetve a formális koherencia hiánya, érdekes módon nem vezetett kognitív disszonanciához, identitásproblémákhoz. A cél ugyanis érvényes, a gyakorlatban használható megjelenítési technikák kidolgozása volt, nem egy absztrakt, logikailag koherens rendszer kiépítése és követése.

A továbbiakban az államszocializmus időszakában, Erdélyben kialakult hivatalos és nem hivatalos, a megengedett és a tiltott beszéd közti átjárási gyakorlat egyes elemeit fogjuk vizsgálni.

2. Az ambivalens diskurzus: a hivatalos és az „ellenzéki”

A hallgatás társadalomtörténetéről írott jegyzeteiben Peter Burke ezt legalább annyira fontosnak tartja, mint a beszédet, hiszen annak a tudása, hogy mikor ne beszéljünk, éppen annyira fontos, mint az, hogy mit mondjunk.¹⁰

9 Lásd Goffman (1981).

10 Burke (1993).

Nem az irodalmi művekben retorikai fogásként használatos hallgatásról van szó,¹¹ és nem is az egyéni döntések következtében beállt csendről, hanem az intézményesen meghatározott hallgatásról. Jelentése pedig változhat a beszélőtől, a helytől, az időponttól függően, de számunkra most a „hallgatóság”, a közönség a legfontosabb.

Az értelmiség hallgatása, tétlensége 1989 előtt sokszor legalább annyira kirívó volt, mint nyilvános tevékenysége, megnyilvánulásai. Szembeötlő volt, és sokszor legalább annyit beszéltek róla magánkörökben, mint nyilvános megnyilvánulásairól. Mind a megszólalások, mind a hallgatások a '89 előtti társadalmi világ fontos jelentős részei voltak. És mindkettő kapcsolódott egyrészt a „hivatásukhoz”, másrészt egy bizonyos fajta „pragmatizmus-hoz”. Tulajdonképpen, 1989 előtt Kelet-Európában legalább háromfajta hallgatást különböztethetünk meg. Az első a nyilvánosság magától értetődő része, a közös tudásháttér, amelynek nincs szüksége kimondásra,¹² és ami ebben az esetben nemcsak minden kommunikáció alapja, hanem lehetővé tette a szerzők és a szerkesztők „összekacsintását” az olvasókkal a cenzúra háta mögött. Ezt a hivatalos szervek nehezen tudták ellenőrizni, de erőfeszítésekben nem volt hiány. A második a tudatos hallgatás volt, és ehhez most nincs sok értelme magyarázatokat fűzni. A harmadik típus az akaratlan hallgatás volt. Ezt megtörni a magánélet legrejtettebb zugában sem lehetett, mert ennek nem a tiltás, hanem a tudatlanság volt az oka: hiányoztak azok a fogalmi-elméleti eszközök, amelyek szükségesek a társadalom érvelt kritikájához. A hatalom gesztusai – amelyek érvényességét, nem legitimitását voltak hivatottak biztosítani! – válaszként szintén gesztusokat kaptak. Ebben az esetben a gesztusok elfoglalták az elemzések helyét.

Valószínűleg a totalitarizmus-elméleteknek tulajdonítható a nyugati szakirodalomnak az az általános tévedése, amely a létező szocializmus 70-es és 80-as évekbeli hatalmi retorikájának *motivációját* azonosítja az 50-es évek motivációival. A kettő teljesen más. A kommunista uralom első szakaszában a politikai elitnek legalább egy része abban reménykedett, hogy lassan meg tudja győzni a társadalmat: az általa képviselt ügy jó, tulajdonképpen mindenkinek megfelel. De az utolsó (körülbelül) 15–20 évben úgy tűnik, a hatalmi elit is elveszítette bizalmát a rendszer által javasolt jövőképpen. Emiatt a hatalmi retorika funkciója radikálisan megváltozott: már nem meggyőzni akart,

11 Az ókori retorikában tárgyalta többek között Cicero („reticentia”), Celsus („obticentia”). Quintilianus aposziopeszisz-nek nevezi. Lásd *A szónoklat mestersége*, [?] IX. 2, 54–57.

12 Erről lásd Berger – Luckmann (1998), Burke (1993).

sem felvilágosítani, magyarázni, vagy akár mozgósítani.¹³ Maga az, hogy azt mondott, amit akart, anélkül, hogy figyelnie kellett volna arra a lehetőségre, hogy esetleg megcáfolják (a közvélemény, vagy akár maga a „valóság”) azt bizonyította: a hatalom pozíciója erős, nem lehetett megkérdőjelezni, és emiatt (majdnem) senkinek sem volt bátorsága vitába szállni vele. De akik ezt a fajta diskurzust használták, nagyon jól tudták, hogy senki sem hisz nekik. És ez mutatja hatalmuk igazi jellegét: bármit mondhattak, anélkül, hogy elvárták volna, hogy valaki elhiggye. Mert tudták, hogy megkérdőjelezni nem fogja senki. Rendkívüli luxus volt ez: megengedhették maguknak, hogy ne érdekelje őket, ki mit gondol, hogy valaki elhiszi-e, amit mondanak. A szó nem a manipuláció, a propaganda eszköze volt, hanem egyfajta gumibot. Egy gesztus.

A „valóságról” beszélni tilos volt, nemcsak a hétköznapi emberek, hanem a hatalom számára is. De érdekes módon ez a valóságtól elrugaszkodott beszéd nemcsak a „hivatalos” elitre volt jellemző. Az „ellenzék” sem kényszerült arra, hogy állításait bizonyítsa, hogy a gyakorlati világ felé közvetítse gondolatait: a *gesztus* volt fontos, nem az ötletek, a bizonyítékok, a konkrét javaslatok. Ezt bizonyítja az is, hogy az ellenzéki témák zöme a rendszerváltást követően egy rövid felfutási időszak után nagyon hamar eltűnt a közéletből.

Úgy tűnik, a totalitárius rendszerek képezik az ideális terepet, ahol Gramsci hegemonia-fogalma, az uralkodó és az alávetett („népi”) kultúra közti megkülönböztetés sikeresen használható. A következő rész azt igyekszik bemutatni, hogy a két kulturális szférát polarizáló megkülönböztetés ebben az esetben nem eléggé pontos.

Elsősorban meg kell állapítanunk, hogy egy hatalom nem hoz létre, nem teremt semmiféle „kultúrát”, hanem csak propagál egy kulturális modellt. Eszerint 1989-ig a hatalom maga nem hozott létre semmiféle „szocialista kultúrát”. Azt adott közvetítők hozták létre úgy, hogy formát adtak bizonyos hatalmi elgondolásoknak, pontosabban ezek egyes elemeinek. De kétségtelen, hogy a közéletet a központi modell még a legsötétebb időszakokban sem uralta teljesen. A társadalmi életet (beleértve a magánélet szféráját is) sohasem sikerült teljességében a hivatalos modell szerint értelmezni.¹⁴ Az engedélyezettség szem-

13 Lásd Tismăneanu (1992) és Bauman (1993). Bauman szerint a kommunizmus azért bukott meg, mert az uralkodó elit már nem bízott az általa képviselt rendszerben. Ezt a társadalom megérezte, észrevette. Lehet, hogy ezzel magyarázható, hogy az utolsó időszakban az apparátus már távolról sem foglalkozott olyan lelkesen a lakosság „meggyőzésével”.

14 Hasonló módon értelmezi a kommunista szellemi életet Zygmunt Bauman. Szerinte ez két tengely mentén alakult ki. Egyrészt a rendszer integráló ereje, illetve a társadalmi integráció odavezetett, hogy az értelmiségiek a politikai hatalommal közvetlen versenyhelyzetbe kerültek. Másrészt viszont, a szellemi életet igyekeztek betagozni a rendszerbe,

pontjából a témákat nagyjából három csoportba oszthatjuk. Egyrészt volt egy sor semleges elem (szerelem, természet). Másrészt egy sor téma, ami különböző időszakokban, különböző okokból többé-kevésbé megengedett, esetleg megtűrt volt. Harmadrészt pedig voltak a tabutémák. A három csoport közti határvonal gyakran esetleges volt, gyakran változott, azaz változtatható volt. A legérdekesebbek a köztes, megtűrt elemek, mert ezek segíthetnek abban, hogy megkülönböztessük egymástól az uralkodó és a hivatalos kultúrát. Az utóbbi nem más, mint a hatalom által „ajánlott” modell, netán annak „tökéletes” adaptációja, kidolgozása. Az előbbi viszont ennél jóval több, megpróbál olyan témákat is bevinni a közéletbe, amelyeket a hatalom, ha nem is bátorít, de legalább megtűr.¹⁵ Ehhez a kategóriához tartozik az a fajta diskurzus, amely úgy próbál tiltott témákat, gondolatokat bemutatni, hogy rejtelezi a szöveget, és azt kéri az olvasótól, hogy a sorok között olvasson.

Ez a fajta ambivalens diskurzus –, amely valószínűleg fellelhető minden olyan rendszerben, ahol korlátokat szabnak a szólásszabadságnak – a legjobb példa a hivatalos és az uralkodó kultúra közti különbségre.¹⁶ Számptalan formát felvehet, a szerző fantáziájától függően, de a legáltalánosabb technikák között tarthatjuk számon a következőket: a.) a témát megtűrtként mutatják be; b.) az ideológiai „ellenfél” véleményét pontosan bemutatják, majd „cáfolják”, mint ellenséges nézetet; c.) teljesen ortodox részletek brutális behelyezése egy olyan szövegbe, amelybe nem tillenek.¹⁷

A cenzúra megkerülésére szolgáló technikák egész tárházát mutatja be Tóth Sándor Gaál Gáborról szóló könyvében.¹⁸ Míg a hatalom monopolizálni akarta a nevet, illetve torzítani munkásságának üzenetét, tanítványai és barátai éppen a hatalom által felállított modellből igyekeztek kivonni a baloldali filozófust. Az ötvenes években, főként 1953 után, írja Tóth Sándor, általános gyakorlat volt a „szovjet tapasztalatra” hivatkozni. Ez lehetséges volt még annak ellenére is, hogy a romániai pártapparátus nem akart szakítani sztálinista

és emiatt próbálták meg a szellemi tekintély központjait a hivatalos struktúrába beolvasztani. Lásd Bauman (1992), 162. old. Az értelmiség beolvasztására, manipulálására vonatkozó általánosan elfogadott nézetet lásd például Tismăneanu (1992) könyvében.

15 A tiltás és engedélyezés sokszor attól is függött, hogy ki írta a szöveget. Egyeseknek joguk volt bizonyos megtűrt témákról írni, másoknak nem. Bátorinak lenni nemcsak „bátorság” kérdése volt.

16 Az ellentétpár másik eleme, az uralkodó és a népi közti különbség már jóval több problémát okozhat. Ha népi mindaz, ami nem uralkodó, akkor vajon Havelt „népi szerzőnek” nevezhetnénk? Csak azért, mert kétségtelenül nem volt „uralkodó” 1989 előtt?

17 Híres példa erre Bahtyin és Volosinov munkája, a *Marxizmus és nyelvfilozófia*, vagy a szépirodalomban Solohov regénye, a *Csendes Don*.

18 Tóth (1997).

múltjával.¹⁹ Szintén sikeres megoldás volt, ha egy könyvet úgy ajánlottak kiadásra, hogy megfelel Zsdánov „jó irodalomra” vonatkozó kritériumainak – holott a tulajdonképpeni cél az volt, hogy kiadjanak egy jó könyvet, amelynek valószínűleg semmi köze nem volt az illető kritériumokhoz.²⁰ Általában az újságoknak, folyóiratoknak olyan szövegeket is be kellett illeszteniük, amelyek a párthoz és programjához való hűségüket bizonyították. És mégis, lehetőségük volt ezeket a szövegeket elkülöníteni a tulajdonképpeni anyagtól: külön nyomtatták őket a lapszám elejére, esetleg más papírra, más betűtípussal, vagy akár más oldalszámokkal (római számok). Sőt, olyan eset is volt, hogy a tartalomjegyzékbe sem került bele. Így próbálták az olvasók tudomására hozni, hogy az illető anyagot nem is neki szánták, csak kényszerből került a laptestbe.²¹ Ez a kompromisszum lehetővé tette, hogy jó, tartalmas szövegek is megjelenhessenek. Hasonló technika volt az ún. „mozdony” használata: a szerkesztők által kényesnek tartott szövegek, összeállítások elé, esetleg a kötetek elé Ceaușescu-idézeteket helyeztek. Ezek húzták maguk után a többi. Az idézetek és a tulajdonképpeni szövegek közt gyakran semmilyen kapcsolat nem volt. Külön gondot jelentett a két világháború közötti (vagy korábbi) szövegek szerkesztése, hiszen ott tabutémák megjelenését is kezelni kellett. Az egyik lehetőség az volt, hogy az illető kifejezéseket, részeket kitörölték – vagy figyelmeztetés nélkül kicserélték! – abban a reményben, hogy így legalább a szöveg többi része megmenekül.²² A másik lehetőség az volt, hogy ezeket a szövegrészeket, kifejezéseket a jegyzetanyagba helyezték, hiszen ezeket senki sem ellenőrizte komolyan.²³

Érdekes módon a hatalom időnként hasonló módszerekkel élt. Erre azért volt szüksége, hogy a rendszer számára fontos egyéniségekről – elsősorban a klasszikusokról – kialakult képet manipulálja, durván meghamisítsa. Ezek közül a legfontosabbak: az ún. „válogatott művek” kiadása úgy, hogy sokszor a szerzők munkásságának legfontosabb elemei kimaradtak; vagy pedig figyelmeztetés nélkül kihagytak bizonyos kifejezéseket, bekezdéseket.²⁴

Mint ezek a példák is mutatják, a strukturális hallgatás vizsgálata módszertanilag nem egyszerű kérdés. Abbéli igyekezetünkben, hogy megértsék a totalitárius rendszereket, a kutatók figyelmét elsősorban a hivatalos diskur-

19 Lásd Tóth (1997), 72. old.

20 Lásd Tóth (1997), 56-57. old.

21 Tóth (1997), 76. old.

22 Tóth (1997), 85-86. old.

23 Tóth (1997), 164-165.

24 Tóth (1997), 123, 140-155. old.

zus kötötte le, annak ellenére, hogy elemzése kevésbé eredményes, mint gondolnánk. Ennek az elemzési gyakorlatnak az egyik oka egyrészt arra a megközelítésre vezethető vissza, amely a politikai eseményeket azonosítja a „fontos”, a médiában tág teret kapó eseményekkel, vezetőikkel, politikusokkal; másrészt egy bizonyos episztemológiai kettős standardra. Mint Leo Strauss felhívta rá a figyelmet, egyes, időnként uralkodó filológiai szabályok szerint tilos a sorok közt olvasni, a szövegeknek csak a „megfogalmazott” oldalával szabad foglalkozni.²⁵ Hozzá kell tennünk, hogy ezt a szöveg iránti tiszteletet éppen az uralkodó politikai retorika iránt nem szokták tanúsítani. Ellenkezőleg, ezektől a szövegektől elvárják, hogy legalább annyit takarjanak, mint amennyit megmutatnak. Az eredmény az, hogy egyik esetben sem tartják tiszteletben a szerzői elvárásokat: a szabályszegeő szeretné terjeszteni (kódolt) üzenetét, de a befogadók nem találnak semmilyen módszertani alapot arra, hogy tiszteletben tartsák a kérését; az ortodox retorika viszont azt szeretné, hogy befogadói a szöveg manifeszt tartalmát fogadják el, de az utóbiaknak minden okuk megvan arra, hogy eltekintsenek ettől az igénytől. Nyilvánvaló, hogy a különbség oka az, hogy nincsenek általános standardok amelyek segíthetnének „objektív” módon eldönteni, hogy, például, egy filozófus műve kódolt vagy nem. Lessing véleménye, miszerint az ókori filozófusok tanításainak van egy exoterikus és egy ezoterikus része, ma már senkit sem vonz.²⁶ Manapság ez az előfeltevés – amely valamikor egy filozófiai standard volt – marginális.

És mégis, folytatja Strauss, vannak időszakok, amelyekben egyértelmű, hogy a szövegeket úgy írták és olvasták, hogy tekintetbe vettek egy bizonyos közös tudáshátteret, amely a „rejtjelek” feloldására szolgáló kulcsokat is tartalmazta. A modern korban ez az írástudók társadalmi szerepének az alapvető megváltozásához kapcsolódott a tizenhetedik század közepe táján.²⁷ Mindaddig úgy tartották, hogy a „bölcsek” és a „tömegek” közötti szakadás az emberi természet alapvető velejárója, amit nem lehet neveléssel áthidalni. Következésképpen, a bölcsességet csak a tanítványoknak kell átadni, és el kell titkolni mások elől. Úgy tűnik, az emberi természet tekintetében a modernek opti-

25 Lásd Strauss (1994).

26 Lásd Strauss (1994), 33–37. old. Úgy tűnik, a megkülönböztetés a 17. századi szabadkőműves tanításokban rejlik. Az ún. „kettős doktrína” szerint, a vallásnak lehet egy külső burka (az egyszerű emberek hite), és egy ezoterikus belső igazsága (amit csak a beavatottak ismerhetnek). Ez a szempont, gondolták, abban is segíthet, hogy az ókori bölcsek tanításait kibogozzák. Lásd Kidd, Colin (1998).

27 Strauss, 40–42. old. Strauss a „filozófus”-ról beszél, de a kifejezés kitágítása az írástudókra nem lehet ellentétes szándékaival, és jobban megfelel jelen vizsgálódásunk tárgyának.

mistábbak voltak, mert szerintük a nevelés igenis lehetséges. A közlés nemcsak a szerző nézeteinek a bemutatását jelentette, hanem nevelést is, amelynek célja az üldöztetés felszámolása. A nevelő célzatú írás, közlés eszerint tulajdonképpen hozzájárulás az emberek felszabadításához.²⁸ Az ilyenfajta kritikának, kontextusának, és eredményeinek alapos leírását nyújtja Reinhart Koselleck.²⁹

Hipotézise szerint³⁰ az abszolutizmus struktúrája, amely az uralkodó és az alattvaló, a magán- és a közkerölcs dichotómiájában gyökerezik, megakadályozta, hogy a felvilágosodás és a felszabadítási mozgalom politikai jelenségként ismerjen magára. Következésképpen, a felvilágosodás utópikussá, sőt, képmutatóvá vált, mivel úgy látta, hogy kirekesztették a hatalomból. Olyan utópikus ellentmondásoknak esett áldozatul, amelyeket a gyakorlatban nem lehetett feloldani, és amelyek előkészítették az utat a terror és a diktatúra számára. Koselleck főgondolata tulajdonképpen árnyaltabb, ugyanis szerinte csak bizonyos országokban (Közép-Európa, Németország, Spanyolország, Franciaország, Olaszország) alakult ki egy olyan fajta abszolutizmus, amely egy sajátos típusú felvilágosodás kialakulásához vezetett: ez, miközben igyekezett kicselezni a cenzúrát és a hasonló kellemetlenkedéseket, az uralkodó abszolutista igényei ellen fordult. Ez pedig csak úgy volt lehetséges, hogy különböző álcázási, ködösítési, illetve mindenféle közvetett módon hatásos cselekvési módokat találtak ki. Íme, hogy mutatta be Rousseau a politikai kritika eme közvetlen módszerét:

Il tourne même avec assez d'adresse en objections contre son propre système, les défauts à relever dans celui du Régent; et sous le nom de réponses à ses objections, il montrait sans danger et ses défauts et leur remède.³¹

28 Tóth Sándor könyve Gaál Gábor sorsáról és utóéletéről bemutat egy másik okot, amiért egy szöveget úgy kell olvasnunk, mintha rejtegetett volna: a szerző iránti tisztelet, a féltelmei iránti megértés. Bemutatja például, hogy 1948 után Gaál Gábor gyakorlatilag az állandó fenyegetettség állapotában élt. Tóth Sándor szerint azok a szövegek, amelyek ilyen körülmények között keletkeztek, nem tükrözik a saját gondolatait. Ha valakit az érdekel, amit a szerző tényleg kommunikálni akart, akkor „az általánostól eltérő, sajátos jegyeire figyeljen”. Akkor viszont feltételeznünk kell, hogy a szöveg rejtegetett, hogy a szerző akaratlanul helyezett el ott titkos gondolatokat. Lásd Tóth (1997), 56. old.

29 Koselleck (1988) [első német kiadás 1959].

30 Koselleck (1988), 1–2. old.

31 Rousseau: *Oeuvres Complètes*, tome 93, p. 100. Lásd Koselleck (1988), 68. old.

„[A politikai kritika] meglehetősen ügyességgel sorakoztatja fel bírálatait a fennálló rendszerrel szemben, a Régens személyéből eredő hibák bemutatására; és a felhozott kritikákra adandó válasz örvé alatt minden veszély nélkül mutatja be a hibákat és az ellenszereket is.”

Két következménnyel járt ez, és csak az egyik volt előrelátható. Egyrészt arra kényszerítette az abszolutista államot, hogy válaszoljon ezekre az új kihívásokra, és próbálja meg legitimálni önmagát. Ez csak részben járt sikerrel, mivel a kritikai érvek a kabineteken kívül maradtak, márpedig a politikai döntéseket itt hozták. Ennek ellensúlyozásaként kialakítottak egy progresszív történelemfilozófiát, amely győzelmet ígért a szellemi elitnek, ráadásul harc és polgárháború nélkül. Másrészt viszont volt mindennek egy előre nem látott következménye is: az álca és a ködösítés magukat a felvilágosodás eszméit is áthatotta.

Az abszolutista állam morálisan felszabadította ugyan az egyéneket, de ugyanakkor megtagadta tőlük a közéleti felelősséget, a magánélet szférájába kényszerítette őket. Ez szükségszerűen odavezetett, hogy konfliktusba kerültek egy olyan állammal, amely az erkölcsöt alárendelte a politikának. Következésképpen az államnak folyamatosan egy erkölcsi ítélszék vádjaira kellett felelnie. A felvilágosodás eredményeként, a rendi társadalmak felbomlása után, szüntelenül igyekeztek igazolni a politikát és az erkölcsöt anélkül, hogy a ketőt össze tudták volna egyeztetni.³²

Mi volt a kapcsolat az abszolutista állam kritikája és annak krízise között?³³ A legfontosabb problémát az okozta, hogy a felvilágosodás, annak ellenére, hogy ő robbantotta ki a válságot, sohasem jött rá tevékenysége politikai jelentőségére. Ennek az oka viszont éppen az általa gyakorolt ködösítő kritika volt, amely elsősorban az utópikus jövőképekből indult ki, nem a jelen eseményeiből. Következésképpen a kritika olyan krízist termelt ki, amelyről nem tudott.

Koselleck felvilágosodás-kritikájának az utolsó eleme arra vonatkozik, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított a kor szellemi elitje a történelem tervezésének, amely egy ugyanolyan fontos témává válik, mint a természet fölötti uralom. Ezt a viszonyulást csak fokozza a technicista abszolutista állam, amely elkerülhetetlenné teszi az erkölcs és a politika elkülönítését. De a történelem tervezésében a „valóságtól idegen” morális ember a politikumra úgy tekint, mint egy szükségtelen koloncra, amely csak zavarja elképzelési megvalósításában, és emiatt meg kell szabadulni tőle. A politika feloldódik az utópikus jövőtervezgetésekben.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a felvilágosodás kritikájának és az abszolutista állam krízisének a legfontosabb elemei a következők voltak: az erkölcs és a politika szétválasztása; az egyén hatalmának hiánya a nyilvános-

32 Koselleck (1988), 2-4. old.

33 Koselleck (1988), pp. 9-12.

ságban; ez pedig egy olyan történelemfilozófiát eredményezett, amely mind az államot, mind a politikát egy erkölcsi, utópikus szempontból bírálta; a technokrata gondolkodás fontossága, amely egyrészt azt tervezte, hogy megszünteti a politikai tevékenységet, másrészt pedig azt, hogy az egyéneket az új társadalmi renddel „hasznosan együttműködő személyekké” alakítja.³⁴

Mindez nem önmagában fontos. Azok a kihívások, amelyekkel a felvilágosodás szembesült, olyan mentalitásokat, magatartásokat és viselkedési mintákat alakítottak ki, amelyek megjelenésük sajátos körülményeit túlélték. A felvilágosodás nem egyszerűen csak a múltunk, hanem egy olyan jelen, amely elmúlt.³⁵ Ez a megközelítés lehetővé teszi számunkra, hogy a felvilágosodásban ne csak analógiákat találjunk, hanem jelenünk elemeit is.

3. Az erdélyi magyar ambivalens diskurzus

Az ambivalens diskurzust az erdélyi magyar közéletben is széles körben használták. A leggyakrabban használt csselfogás az volt, hogy bizonyos kulcsszavakat, szimbólumokat használtak, esetleg olyan témákat tárgyaltak vagy emlegettek, amelyek az olvasókat bizonyos analógiák végiggondolására készítették. Általában ezeket nem kellett megmagyarázni, hiszen a szerző és a publikum olyan feltételezett közös tudására alapoztak, amelyek elsősorban a kisebbségi kérdés és a demokrácia kérdésére, illetve a kettő közötti kapcsolatra vonatkoztak. Később, 1989 után a kettő közti viszony kibeszéletlen, kidolgozatlan volta komoly gondokat okozott. Befejezésként az 1989 utáni ambivalens diskurzus három példáját mutatjuk be. Az esetek három nagyon különböző területről származnak, különböző helyzetekre vonatkoznak, és különböző volt az üzenetük is.

1. KÁNYÁDI, AVAGY A KÖZÖNSÉG HIÁNYA

Az első példa számunkra nem az elemzés mélysége, vagy a kódolás virtuozitása, hanem a megjelenés helye miatt fontos: *Napsugár*, „a Pionírok Országos Tanácsának gyereklapja”. Kányádi Sándor 1987 után itt közölte látszólag gyerekeknek szánt verseit és meséit. Az egyik vers címe *Ne félj*³⁶, és körülbelül a következőt mondja³⁷: a tél a végéhez közeledik, a nap felmelegedik, éled

34 Ezt Koselleck a szabadkőműves-páholyok szerepének leírásakor mutatja be. Lásd 91. old.

35 Koselleck (1988), 7. old.

36 *Ne félj*, in *Napsugár*, Vol. XXXI, 2. szám, 1987, 9. old.

37 Az irodalomkritika szempontjából biztos elítélhető egy vers ilyen leegyszerűsítő értelmezése, de a jelen elemzés számára ez elégséges. Másrészt, ezeket a szövegeket akkoriban így olvasták. Az irodalmi értékek csak másodsorban jöhettek számításba.

a remény. Még van ugyan jég, de repedezik. Ez mondjuk még gyerekversként is elfogadható. De egyes költemények tényleg furcsán mutatnak egy olyan lapban, amely legfeljebb tízéves gyerekek számára készült. Az *Őszi biztató*³⁸, komor hangulatával, valószínűleg nem kapott volna helyet egy „normális” gyereklapban: halljuk a harang utolsó kondulását a hegyekben, nincs már miért itt maradni. Az erdő sír, minden állat elmenekült, minden meg van fagyva. De néhány állat és növény bátorít, hogy nincs még veszve semmi. Tavasszal újra megtaláljuk itt a helyünket.

Ez a példa másra is felhívja figyelmünket, nevezetesen arra, hogy a régi rendszer utolsó éveiben sok szerző vagy kilépett a rendszerből (emigrált, elhallgatott), vagy egyre nagyobb hangsúlyt helyezett az „ellenzéki” gesztusra. Az ilyenszerű „pályaváltoztatásokat”, a mindennapi élet nyomorán kívül, csak fokozta, hogy egyes magyarországi körök azt bizonygatták, terjesztették, hogy az erdélyi magyar értelmiség „elárulta a magyarokat”³⁹. Akik úgy döntöttek, hogy Romániában maradtak, két alternatíva között választhattak: kódolt szövegeket írnak, vagy szamizdatokat adnak ki. Mint említettük, mivel a szerzők a hatalom gesztusaira akartak válaszolni, és mivel egyre nehezebb volt a környező valóságról írni, az értelmiség is gesztusokhoz folyamodott. Ez viszont komolyan befolyásolta a kapcsolatukat a publikummal. Mint Kányádi példája is mutatja, sokszor még arra is hajlandóak voltak, hogy lemondjanak saját publikumukról, annak kialakításáról. Az ambivalens diskurzusnak, a kódolt politikai kritikának egy óvodásoknak és kisiskolásoknak szóló lapban nincs sok értelme.

Hasonló következtetéseket vonhatunk le azonban az első romániai illegális lap (*Ellenpontok*) tevékenységéből is. Az első hat számot alig látta valaki, mindössze hat példányban készült. A szerkesztők csak néhány embernek mutatták meg őket Romániában – nem lehet tudni, hogy ez hány olvasót jelenthet. A hetedik számtól már több példány készült, de az emberek tulajdonképpen a Szabad Európa Rádió bemutatásaiból szerezhetek tudomást a lapról, és csak utána kezdtek el magánkörökben beszélgetni róla.⁴⁰ Megint, ez is csak azt mutatja, hogy kiadása nem volt más egy – nagyon fontos és bátor – gesztusnál: egyrészt önmaguk felé, másrészt a magyarországi demokratikus ellenzék felé (amely számukra valószínűleg nemcsak segítőtárs volt, hanem a közönség egy nagyon fontos része is), és egy kicsit még a világ felé is. De a helyi olvasóközönség elérése, kialakítása úgy tűnik, nem volt komoly cél. Mivel a rend-

38 *Őszi biztató*, in *Napsugár*, Vol. XXXI, 11. szám, 1987, 9. old

39 Szilágyi (1995), 155–163. old.

40 Lásd Molnár (1993).

szerváltás előtti publikumra vonatkozó kutatások hiányoznak, a példák bemutatása itt abbamarad. Mindenesetre, ez a fajta viszonyulás a közönséghez a szellemi elit nagy részének a „civil társadalom” iránti egyszerre tudatlan és paternalista magatartását is megmagyarázhatja.

Másrészt ez megmagyarázhatja az *Ellenpontok* hatását, amely perverzítésében példaértékű. Az eredeti szándékok szerint bizonyára néhány fiatal hősies akciója kellett volna legyen, amely megmutatta volna, hogy „mi” nem vagyunk más kelet-európai népeknél kevésbé bátrak, hogy az erdélyi magyarok is képesek – mind morálisan, mind intellektuálisan – részt venni a hatalom megdöntésében, hogy egy kultúrát nem lehet hermetikusan elzárni a világtól, és hogy az okos, értelemmel bíró ellenállás még itt is lehetséges. Továbbá, hogy még létezik szolidaritás, idealizmus, heroizmus, bizalom, és hogy itt is lehet fontos mondani- valót megfogalmazni a világ felé.⁴¹ A Szekuritáте úgy tűnik jelentős erőket bedobott a „tettek” felkutatására, közvetve vagy közvetlenül gyakorlatilag az egész erdélyi értelmiséget terrorizálták. Emiatt a lakosság köreiből az illegális lap léte nem az értelmes itteni erdélyi élet lehetőségét, nem a szolidaritás, a heroizmus, a bizalom értékeit erősítette, hanem az ellenkezőjét: az értelmiségi közhangulatot a hisztérikus rettegés, titokzatoskodás jellemezte, már-már mániákusan mindenkiben, főként idegenekben, besúgókat véltek felfedezni. És rohamosan elterjedt az érzés, hogy föltétlenül emigrálni kell, mert ebben az országban értelmesen élni nem lehet. Tehát annak ellenére, hogy az *Ellenpontokat* egyfajta győzelemnek tekintették, főként fiatal értelmiségi körökben bizalom helyett a legmélyebb depresszió, kétségbeesés jellemezte. Ami a szerkesztőket illeti: köztudomásúlag a csapat felbomlott, és még ma is alig kommunikálnak.

2. AZ ELŐADÁSOKAT FELÜGYELŐ (ÚN. „VIZIONÁLÓ”) BIZOTTSÁG, AVAGY A HATALOM MINT KÖZÖNSÉG

A színházi, zenei vagy más jellegű előadásokat felügyelő bizottság Kovászna megyében 1983. március 3-án jött létre.⁴² Húsz tagja volt az első

41 Személyes tapasztalataim, benyomásaim legalábbis azt a következtetést sugallták, hogy ezek voltak a legfontosabb célok.

42 A most következő bemutatás a bizottság gyűlésein készült jegyzőkönyvekre alapoz. Jelenleg a Kovászna Megyei Kulturális és Vallástügyi Felügyelőség irattárában vannak. Egy A4-es formátumú, összesen 200 (számozatlan) oldalas keményfedelű füzetbe írták őket. A jegyzőkönyvek 66 oldalt töltenek be, a többi üres. Itt található minden gyűlés jegyzőkönyve (1983. március 3. és 1989. december 15. között). Sajnos itt csak néhány anekdotikus részletet tudunk bemutatni, amelyek hasznosak jelen témánk szempontjából. Az egész dokumentum egy sokkal részletesebb, átfogóbb elemzést érdemelne, ugyanis több szempontból is érdekes lehet. Elsősorban szépen kirajzolódik a témák, a pártkritika

gyűlés jegyzőkönyve szerint. Tagok: a megyei propagandatitkár, más párt hivatalnokok és propagandisták, színészek, újságírók, tanárok, munkások. Célja az volt, hogy végignézze, megtárgyalja, bírálja mindazokat az előadásokat, amelyek a megyében kerültek bemutatásra, a színházi produkcióktól a falusi lakodalmak zenei repertoárjáig. Az igazgatóknak, színészeknek, zenészeknek kötelességük volt szem előtt tartani a bizottság minden kritikai megjegyzését. Jóváhagyása nélkül semmilyen bemutatóra nem kerülhetett sor.

Az ambivalens diskurzus elsősorban abban érhető tetten, ahogy a színészek, rendezők, vagy szerzők megpróbálnak válaszolni a bizottság kritikáira. Erre példaként rögtön az első „felügyelt” darab kapcsán kialakult vitát fogjuk felhasználni. A bizottság munkája ugyanis botránnyal kezdődött. Megalakulása napján megnézték Sütő András *Pompás Gedeon* című színművének a főpróbáját. A bizottság kritikai megjegyzései egyrészt a színdarabban található vallásos elemekre vonatkoztak. Az egyik javaslat szerint az időnként elhangzó vallásos énekeket dzsesszel kellene félbeszakítani, hogy elveszítsék folyamatoságukat. Az angyalok számát radikálisan csökkenteni kell, és az ifjúság ateizmusát sokkal jobban ki kell domborítani. A mennyországban játszódó színeknek nem szabad semmilyen nevelő tartalma legyen, a vallásos szövegek számát korlátozni kell (annak ellenére, hogy a darabban szatirikusan jelennek meg).

A legkomolyabb kritikák azonban a nemzeti-kisebbségi jellegű témákra vonatkoztak. Ki kellett hagyni azt a részt, amelyben Gedeon azt éneкли, hogy „Hol vagytok, székelyek” (de csak ezt az egy sort). Mint a párt propagandatitkára megjegyezte, ezt azért kell kihagyni, mert a közönség esetleg a következő sorra is gondolna. A „boldog Ausztriára” és Ferenc Jóskára való utalásokat is ki kellett vágni. A rendező és a szerző igyekeztek megmagyarázni, hogy ezeket az elemeket arra használták, hogy kidomborítsák a szereplők negatív tulajdonságait: nem csak a kollektivizálás iránti magatartásukat akarták bírálni, hanem nacionalizmusukat is. Mégis, a maga szempontjából a propagandatitkárnak igaza volt: ha nem is mondta ki, de tudta, hogy a nemzeti értékek megőriz-

intenzitásának stb. időbeli változása. Másodsorban a jegyzőkönyvek ezt a változást *helyi szinten* mutatják meg, és bizonyos esetekben ez jelentősen eltérhet a központban javasolt témáktól. Harmadsorban pedig, jobban megvilágítják a helyi hatalom és a szellemi elit közti viszonyt. Ékes dokumentumai például annak, hogy a helyi apparátus egy része békeken ki akart egyezni a helyi szellemi elittel (vagy legalábbis annak egy részével): nem durváskodtak, udvariasak voltak, sokszor egyenesen hízelegtek. Negyedsorban arra vonatkozóan is dokumentumok, hogy miként próbálták a rendezők, színészek kikerülni a kulturális élet bürokratái által felállított normákat, szabályokat.

hetik kifejezőerejüket még akkor is, ha negatív szereplő a hordozójuk. Ráadásul az is megtörténhet, hogy pozitív hősökké alakítja őket. A kritikára, rejtjelezett szövegre éhes közönséget természetesen nem érdekelte a darab koherenciája, olyan elemeket keresett, amelyeket szabadon értelmezhet a maga szája íze szerint a darab kontextusától és logikájától függetlenül. Ennek akarta elejét venni a propagandatitkár. Rájött, hogy a szerző értelmezése csapdát tartalmazhat, és gondosan kikerülte.

Az idők során azonban, érdekes módon, a legkomolyabb konfliktus a bizottságon belül robbant ki. Ugyanis bármi a bizottság kritikájának tárgyává válhatott, nemcsak a rejtett vagy kimondott mondanivaló, ideológia, hanem például a díszlet, a ruhák (az egyik előadásban megtiltották, hogy piros csizmában szerepeljenek, mert ez „értelmezhető”⁴³), a színészek teljesítménye, vagy akár maga a darab. Ez néha furcsa eredményekhez vezetett: még olyan klasszikusok esetében is, mint Shakespeare vagy Gogol, a szöveg „értelmezhető” részeit ki kellett húzni. Néha a jóváhagyások is különösek voltak. Szophoklész *Antigonéját* például azért is elő lehetett adni, mert „a darab jó, és már sokszor bemutatták”. Amikor pedig Gogol *Egy őriült naplójának* előadását kommentálták, akkor kihangsúlyozták, mennyire nyilvánvaló, hogy a színművész nem szereti a cári rendszert.

A bizottság egyes tagjai egy adott pillanatban fellázadtak az ilyen, és hasonló bírálatok ellen. Igyekeztek bebizonyítani, hogy a testület dolga kizárólag a darab ideológiai felügyelete, de a szakmai, művészi kritika már nem, hiszen nem szakmabeliek. Ez egyrészt azt jelentette, hogy az ideológiai bírálat nem lehet releváns a klasszikusok esetében, másrészt pedig, hogy a művészi tevékenység szabadabbá válhat. És így – bár ezt persze nem mondta ki senki – lehetőségessé váltak volna a rejtett, kódolt üzenetek. Ezek fölött pedig a bizottságnak szemet kellett volna hunyia. A keményvonalasok reakciója nem vártott magára: a Szocialista Kultúra és Nevelés Országos Tanácsa kiadott egy rendeletet, amely szerint a bizottságnak kötelessége volt minden szempontból, még művészi szempontból is bírálatokat és tanácsokat megfogalmazni az előadásokkal kapcsolatban. De még a határozat megjelenése után is néhány gyűlés azzal kezdődött, hogy egyesek kétségbe vonták azt a jogukat, hogy a művészek vagy a rendezők művészi teljesítményét elbírálják. Minden egyes alkalommal alulmaradtak a vitában, mivel az „értelmezhetőség” problémájára nem tudtak ellenérveket felhozni. Az előadások egyes részeit (vagy teljes előadásokat) el kellett tüntetni, mert úgy is „értelmezhetőek” voltak, ahogy

43 A román kifejezés: „se poate interpreta”.

az a pártapparátusnak nem tetszett. Ha valamilyen kétely merült fel egy részlettel kapcsolatban, a kérdés mindig az volt, hogy „mit értenének a nézők a darabból?”, „hogyan értelmeznék?”.

Egyértelmű, hogy a művészi teljesítményt érintő bírálatok is tulajdonképpen ideológiák voltak. Az évek folyamán az ekként „értelmezhető” elemek száma egyre nőtt, ezek egyre változatosabbak lettek. Problémákat okozhattak a színek (a vörös), az árnyalatok (sötét vagy világos), a hangulat (vidám vagy szomorú), vagy akár a méretek. A bizottság ébersége azonban váratlan eredményt hozott: igyekezetük odavezetett, hogy a művészek elfogadták a kihívást, és számukra, illetve a közönség számára egy adott pillanatban gyakorlatilag a művészi produkció majdnem minden eleme „értelmezhetővé” vált.

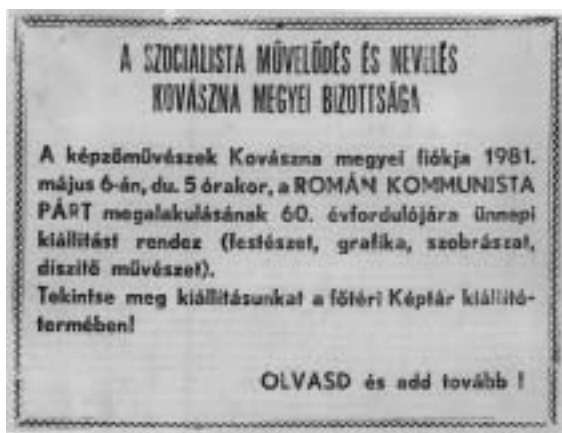
3. BAÁSZ, AVAGY A REÁLIS KÖZÖNSÉG

A hetvenes évek közepétől kezdve, a hivatalos ünnepeken (május 1. és augusztus 23.) a székelyföldi városok nem számítottak olyan kellemes helyeknek, ahol az ember ha nem is ünnepel, de legalább nyugodtan tölti el a szabadnapokat. Ráadásul, miután Sepsiszentgyörgyön néhány diák 1975-ben irreverenda felhívásokat tartalmazó plakátokat ragasztott néhány központi épületre, főként ünnepek előtt a város, a közterek tele voltak titkos vagy egyenruhás rendőrökkel.

A Román Kommunista Párt 60. évfordulóján, 1981-ben, többek között a megye képzőművészei számára nagy tárlatot szerveztek. Erre az alkalomra Baász Imre grafikusművész egy két részből álló komplex munkát tervezett. Az egyik egy installáció volt: tartórúdra hat véres inget helyezett, és köréjük a padlóra kétfajta röpcédulát szórt szét (ezekből néhányat a falakra is ragasztott). Egyrészt voltak régi, harmincas és negyvenes évekbeli kommunista szórólapok (eredetiek és fénymásolatok), amelyek harcra szólítottak fel a kormány ellen, a kommunizmusért stb. Másrészt pedig kis, röpcédula alakú plakátok voltak, amelyek a kiállítás megnyitójáról értesítettek. Baász előzőleg leutazott Bukarestbe, és ott, a Párttörténeti Múzeumban vizsgálta meg az illegális kommunisták szórólapjait. Bár a grafikai struktúra más volt, a meghívókra is ráírta a régi röpcédulák szokásos szövegét: „olvasd és add tovább”.

A munka másik része egy performance volt.⁴⁴ A megnyitó előtti éjszakán néhány barátjával elindult a városban, és felragasztotta a falakra, hirdetőoszlopokra a kétfajta röpcédulát. Egy idő múlva elkapta őket egy ijedt rendőr, aki

44 Az akció lefolyását többen is elmesélték, maga Baász is. A különböző változatok között semmi különbség nem volt. Lásd még Chikán Bálint (é. n.), 30–36.

azonnal felhívta a központot és jelentette, hogy néhány ember röpcédulákat ragaszt a falakra, és segítséget kért. Hamarosan megérkezett a segítség: nem mások, mint a megyei rendőrség és a Szekuritáте parancsnokai⁴⁵. A röpcézőket bevitték a rendőrségre kihallgatásra. Legnagyobb megdöbbenésükre kiderült, hogy a plakátok szövege nem volt rendszerellenes, és hivatalos jóváhagyással rendelkezett. Állítólag éjjel háromkor a megyei párttitkárt is felhívták, de ő is csak annyit tudott mondani, hogy az egész akció az ő jóváhagyásával

45 Ne feledjük, hogy egy rendkívül fontos hivatalos ünnep előestéjén vagyunk, és a két intézmény vezetőjének nem hétköznapi éberséget kellett tanúsítania.

történt: elvégre a megnyitó plakátjait valamikor ki kell ragasztani. Baászt és barátait szabadon engedték.

Az akkori idők hangulatához tartozik és a résztvevők bátorságát tükrözi, hogy amikor hajnalban hazaért, Baász azonnal felhívta feleségét (aki el volt utazva), és elmesélte neki az egész történetet. Bevallotta, hogy fél, mert megtörténhet, hogy tréfája nem marad büntetlen, akár börtönbe is kerülhet. Valószínűleg ez is megtörténhetett volna. Most azonban szerencsénk volt, az igazságszolgáltatás másképpen működött. Másnap Baászt behívták a rendőrségre és formálisan bocsánatot kértek.

„Nem a műalkotás esztétikai léte, hanem a módszer vált elsődlegessé” – mondta Baász akkoriban.⁴⁶ Mint már említettük, az installáció és a performance egységet képeztek. A kiállítás-meghívók úgy működtek, mint a régi röpcék: az installáció részei is voltak. Ugyanakkor a régi röpcédulákból is ragasztottak éjjel a falakra. Az igazi röpcédulák és az éjszakai akció teljesen összekevertek időt, vonatkozási kereteket, ellenségeket, célokat, értékeket, egy teljesen új egységbe helyezve.⁴⁷ A hat fehér ing is kérdéses. Mit jelképeznek? Az erkölcsi tisztaságot, amelyet beszennyezett az áldozatok vére? Lehet. De abban az időben a fehér ing mást is jelenthetett: utalhatott az (általában sötét) öltönyre és a nyakkendőre. Ezek pedig az „integrált”, a rendszerben a helyét megtaláló személyt is felidéztek, elsősorban a párthivatalnokot és a szekust. Így viszont az egész installáció jelképezhette a vérrel bemocskolt „hivatalos” világot, egy olyan kontextusban, amelyben az igazságtalanság elleni múltbeli, jelenbeli harc, mártíromság összeolvadt.

Összefoglalás: az ambivalens diskurzus jellemzői

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy az absztrakt, koherens erkölcsi rendszer a mindennapi életben egy lágy, szabadon kezelhető normarendszeré vált, amelyet a körülményeknek megfelelően alkalmaznak. A szereplők, magatartások a helyzeteknek megfelelően más és más jelentéssel rendelkezettek. Ez lehetővé tette többek között a hétköznapi életben jelentkező csapdák elkerülését úgy, hogy közben az egyén vállalható személyiséget dolgozott

46 Chikán Bálint (é. n.), 36.

47 Bár ez a fajta játék a formával eredeti volt, arra találunk még példát, hogy a hatalom szimbólumait sikeresen a hatalom ellen fordítják. Sosztákovics például azt meséli az emlékirataiban, hogy a „Leningrád” szimfónia nem az ostrom alatt álló városra vonatkozik, hanem arra, ahogy Sztálin elpusztította a régi Leningrádot és annak embereit. Lásd Sosztákovics (1997).

ki magának, és azt az interakciók során – mind a hivatalos, mind a magánéletben – újra meg újra kinyilváníthatta.

Ez a mechanizmus – amely a moralisták szerint valószínűleg elítélendő – kulcsfontosságú szerepet játszott, játszik és fog játszani a mindennapi élet két fontos területén. Egyrészt lehetővé teszi az egyénnek és a világnak egy elfogadható, pragmatikus képét. Az ambivalens diskurzus egy olyan sokszínű, „tarka” személyiség alkotómechanizmusává vált, amely számára a koherencia nem logikai, hanem gyakorlati érvényességet jelentett. Másrészt a mindennapi élet konfliktusainak (beleértve a mindennapi életben adódó etnikai konfliktusokat) is elejét veszi, hiszen az ambivalens diskurzus „megszabadít” az őszinteség, a szókimondás kényszerétől, a következetességtől. Így alakul ki egy olyan személyiség, amely a hétköznapi élet szempontjából *mind morálisan, mind pragmatikusan* egységes, elfogadható és van értelme. Az egység úgy jön létre, hogy a magán és a közélet szféráját valamilyen formában folyamatosan egyeztetni – és nem szétválasztja!

Az ambivalens diskurzus nagyon megnehezíti a közvélemény-formáló közéleti elit erőfeszítéseit arra, hogy közös, koherens értékeken alapuló, ugyanakkor nyilvánosan és következetesen is vállalt absztrakt közösségeket hozzon létre. Azaz olyan publikumokat, amelyeket könnyű meggyőzni hosszabb vagy rövidebb távú társadalmi, politikai projektek helyességéről. Az egyik ilyen terv a nemzetépítés. A másik ilyen projekt (nem csak) Kelet-Európában – az „átmenet”. Itt azzal a furcsa helyzettel kell szembenézünk, hogy számos területen a rendszerváltás céljai, értékei, normái, annak ellenére, hogy legitimek, a hétköznapi ember számára nem érvényesek.⁴⁸

KÖNYVÉSZET

Bauman, Zygmunt (1992): *Love in Adversity: On the State and the Intellectuals, and the State of the Intellectuals*. In *Thesis Eleven*, no. 31

Bauman, Zygmunt (1993): *Dismantling a Patronage State*. In Frenzel-Zagórska, Janina (ed.): *From a One-Party State to Democracy: Transition in Eastern Europe*, Amsterdam and Atlanta, GA: Rodopi

Benn, S. I.; Gaus, Gerald F. (eds.) (1983): *Public and Private in Social Life*, London: Croom Helm

48 A legitimitás és érvényesség kérdéséről lásd Weber (1987), 58–60. old.

- Berger, Peter L.; Luckmann, Thomas (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*, Budapest: Józsefvég Műhely Kiadó
- Biró A. Zoltán – Gagy József (1993): Román-magyar interetnikus kapcsolatok Csíkszeredában (az előzmények és a mai helyzet). In *Antropológiai Műhely*, 1. évf., 1. szám.
- Burke, Peter (1993): Notes for a Social History of Silence in Early Modern Europe. In Uő: *The Art of Conversation*, Polity Press
- Castiglione, Dario; Sharpe, Leslie (eds.)(1995): *Shifting the Boundaries: Transformation of the Languages of Public and Private in the Eighteenth Century*, University of Exeter Press
- Chikán Bálint (é. n.): *Baász*, h. n.: Szabad Tér Kiadó
- Coontz, Stephanie (1988): *The Social Origins of Private Life: A History of American Families 1600–1900*, London and New York: Verso
- Goffman, Erving (1981): Szereptávoáltás. In *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Budapest: Gondolat
- Kidd, Colin (1998): „Men in Aprons”, book review of Piatigorsky, Alexander (1997): *Who's Afraid of Freemasons? The Phenomenon of Freemasonry*, in *London Review of Books*, May 7.
- Koselleck, Reinhart (1988)[első német kiadás 1959]: *Critique and Crisis: Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*, Oxford, New York, Hamburg: Berg Publishers Ltd.
- Maier, Charles S. (ed.)(1987): *Changing Boundaries of the Political: Essays on the Evolving Balance between the State and Society, Public and Private in Europe*, Cambridge, New York, New Rochelle, Melbourne, Sydney: Cambridge University Press
- Molnár János (1993): *Ez egyetlen. Az Ellenpontok és az ellenpontosok története*, Szeged
- Shostakovich (1997): Sosztakovics, Dmitrij (1997): *Testamentum*. Dmitrij Sosztakovics emlékei Szolomon Volkov szerkesztésében, Budapest: Európa Könyvkiadó
- Strauss, Leo (1994, első angol kiadás 1952): *Az üldöztetés és az írás művészete*, Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Szakolczai Árpád (2000): *Reflexive Historical Sociology*, London: Routledge
- Szilágyi N. Sándor (1995): Levél egy kivándorolni készülő értelmiségijéhez. In Cseke Péter (ed.): *Lehet – nem lehet? Kisebbségi létértelmezések (1937–1987)*, Mentor
- Tismaneanu, Vladimir (1992): *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*, New York, Toronto: The Free Press
- Tóth Sándor (1997): *Dicsőséges kudaraink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utóélete Romániában 1946–1986*, Budapest: Balassi Kiadó
- Verdery, Katherine (1992): Comment: Hobsbawm in the East. In *Anthropology Today*, Vol. 8, No. 1.

- Verdery, Katherine (1996): *What Was Socialism, and What Comes Next?*, Princeton, N. J.: Princeton University Press
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1. kötet
- Weintraub, Jeff; Kumar, Krishan (eds.) (1997): *Public and private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*, Chicago and London: The University of Chicago Press

JÓZSEF LŐRINCZ D.

About the ambivalent East-European discourse

The author in his paper expounds, using mostly Romanian Hungarian examples, that in the East-European societies the coherent moral system in the every day life became a soft, freely usable standard system, which could be used according to the circumstances. The characters and the behaviors according to the circumstances could have different and different meanings. This made possible to avoid the pitfalls of every day life and the individual could work out a personality and during the different interactions as far in the official as in the personal life this could appear.

The ambivalent discourse that results from this mechanism, which is condemnable by the moralists, played, plays and will play a key role in two fields of every day life. In one hand this makes possible for the individual and for the world to have an acceptable and pragmatic image and on the other hand prevents the appearance of the every day conflicts (also the ethnic ones) because the ambivalent discourse “frees” you from honesty, straightforwardness and consistency.

DOKUMENTUM

TABAJDI CSABA

A romák jogi helyzete Európában¹

Jelentés az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése Jogi és Emberi Jogi Bizottságában

Összefoglalás

A jelentés a roma ügyek új megközelítését tartalmazza, amely a legutóbbi jelentés óta Európában és az Európa Tanácson belül végbe ment változásokon alapul.

Manapság a romák még mindig diszkrimináció, marginalizáció és szegregáció áldozatai.² A diszkrimináció elterjedt a közélet és a magánélet minden területén, beleértve a közterületekhez, az oktatáshoz, a munka világához, az egészségügyi ellátáshoz és a lakhatáshoz való hozzáférést. A roma közösség ma sem elismert nemzeti vagy etnikai kisebbségi csoport a tagállamok mindegyikében, és így nem minden érintett országban élvezzi az ebből a státusból fakadó jogokat. A roma kisebbség közéletben való érdemi részvétele minden demokratikus társadalom szerves része. Ez a részvétel kizárólag önkéntes alapú lehet. Szükséges erősíteni, tisztázni és összehangolni a multilaterális szervezetek munkáját.

Az Európa Tanács fontos szerepet játszhat, és fontos szerepet kell játszania a romák jogi státuszának, egyenlő elbírálásának és életkörülményeinek rendezésében. A jelentés támogatja az Európai Roma Konzultatív Fórum lét-

1 A Jelentésben használt „roma” kategória kiterjed a „cigány”, „szinti” és „utazó népszerűség” kategóriákra is.

2 A Jelentés magyar nyelvű fordítása a fogalmi pontosság kedvéért több esetben a „diszkrimináció”, „marginalizáció” és „szegregáció” kifejezések latin eredetű formáját használja, az alábbi jelentéstartalommal: diszkrimináció – hátrányos megkülönböztetés, marginalizáció – a társadalom peremére sodródás, szegregáció – kirekesztés, elkülönítés.

rehozására irányuló javaslatot, és állást foglal az Európai Roma Ombudsman intézményének szükségessége mellett. Egy Európai Kutatási és Képzési Központ létrehozása szintén kívánatos.

I. A ROMÁK JOGI HELYZETE EURÓPÁBAN – 1557 (2002) SZÁMÚ AJÁNLÁS³

1. Közel tíz évvel ezelőtt a „Cigányok Európában” című, 1203 (1993) számú ajánlásában a Közgyűlés hangsúlyozta a cigányok különleges védelmének szükségességét, és elítélte az Európa Tanács tagállamaiban ellenük irányuló hátrányos megkülönböztetés különböző formáit. Bár a nemzetközi szervezetek, a nemzeti kormányok, a helyi hatóságok és a civil szervezetek jelentős erőfeszítéseket tettek, az Ajánlásban kitűzött célok csak részben valósultak meg.

2. A Közgyűlés utal az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok Európai Egyezményére (1950), a Kínzás és az embertelen és megalázó bánásmód vagy büntetés megelőzéséről szóló Európai Egyezményre (1987), a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájára (1992), a Keretegyezményre a Nemzeti Kisebbségek Védelméről (1995) és a módosított Európai Szociális Chartára (1996).

3. A romák napjainkban még mindig diszkrimináció, marginalizáció és szegregáció áldozatai. Hátrányos megkülönböztetésük elterjedt a közélet és a magánélet minden területén, beleértve a közterületekhez, az oktatáshoz, a munka világához, az egészségügyi ellátáshoz és a lakhatáshoz való hozzáférést éppúgy, mint a határátlépéshez való jogot és a menekültügyi eljárásokat. A romák marginalizációja, valamint gazdasági és szociális szegregációja az általában a legsebezhetőbb társadalmi csoportokat érintő etnikai diszkriminációba fordul.

4. A romák különleges kisebbségi csoportot alkotnak, mivel kettős kisebbségi státusszal rendelkeznek. Etnikai közösséget képeznek, és legtöbbszörük a társadalom szociálisan hátrányos helyzetű csoportjaiba tartozik.

5. A romák többsége meglehetősen súlyos gazdasági helyzettel szembesül az Európa Tanács legtöbb tagállamában. A szociális területen tett erőfeszítések ellenére a piacgazdaság, és különösen annak neoliberális változata, még a legfejlet-

3 A Gyűlés nyilvánossága előtt lefolytatott vita 2002. április 25-én zajlott. (15. ülés) (Ehhez lásd: Doc. 9397 a Jogi és Emberi Jogi Bizottság jelentése, jelentésvető: Tabajdi Csaba, Doc. 9417 a Migrációs, Menekültügyi és Népesedési Bizottság véleménye, véleményező: Boriss Cilevics, valamint Doc. 9424 a Kulturális, Tudományos és Oktatási Bizottság véleménye, véleményező: Marlene Rupprecht). A végleges szöveget a Gyűlés 2002. április 25-én fogadta el (15. ülés).

tebb európai államokban is a társadalom peremére sodorta a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokat, köztük a romákat. Közép- és Kelet-Európában a gazdasági és politikai átmenet tovább súlyosbította szociálisan hátrányos helyzetüket.

6. Jogilag a roma közösséget továbbra sem ismerik el etnikai vagy nemzeti kisebbségi csoportként valamennyi tagállamban, így az nem minden érintett országban élvezzi az e státusból fakadó jogokat. A romákat valamennyi tagállamban etnikai vagy nemzeti kisebbségi csoportként kell elismerni, és biztosítani kell számukra kisebbségi jogaikat. A Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről és a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája érvényes és alkalmazandó.

7. A romák migrációjának⁴ természete és iránya a közelmúltban megváltozott. Illegális jellege érezhetően nőtt, és a korábbi tranzit-országok is végcélká váltak. Az elmúlt tíz év etnikai konfliktusai és polgárháborúi Európa egyes részein felerősítették a romák elvándorlását. Ennek mértéke ma sem haladja meg a Közép- és Kelet-Európából kiinduló migráció általános nagyságrendjét. A romák vándorlásának sajátos természete azonban fokozott közfigyelmet vált ki, mivel általában nem egyéni, magányos vállalkozásról, hanem a nagyobb vagy kisebb roma családok közös ügyéről van szó. Időközben több állam olyan szabályokat léptetett életbe vagy olyan gyakorlatot rendszeresített, amelyek egyértelműen a romáknak az országba való bejutását kívánják megakadályozni, és amelyek közvetlenül vagy közvetetten diszkriminálják őket.

8. Bizalomnövelő és tanácsadó intézkedések sorát kell bevezetni a Közép- és Kelet-Európából érkezett, de már Nyugat-Európa országaiiban élő roma kivándorlók segítése és további marginalizációjuk megelőzése érdekében. Hatékony támogatást kell biztosítani a szülőföldjükre hazatérő roma kivándoroltak újbóli beilleszkedéséhez is.

9. A romák – mint teljes jogú polgárai az államnak, amelyben élnek – azonos jogokkal és kötelezettségekkel kell rendelkezzenek, mint bárki más. Szabad helyváltoztatáshoz való jogukat el kell ismerni. A többségi társadalom és a romák között aszimmetrikusan oszlik meg a társadalmi felelősség lehetőségeik, valamint az eltérő mértékben birtokolt gazdasági, politikai, kulturális és szociális erőforrások tükrében. A többségi társadalomnak a romákat asszimiláció nélkül kell befogadnia, és támogatnia kell őket, mint hátrányos helyzetű társadalmi csoportot. A romáknak el kell fogadniuk a társadalom egészét irányító

4 *A Jelentés magyar nyelvű fordítása a fogalmi pontosság kedvéért több esetben a „migráció” kifejezés latin eredetű formáját használja. Ennek jelentéstartalma a szövegben legtöbbször – de nem minden esetben – a romák államok közötti (ki)vándorlását takarja.*

szabályokat. Felhívhatók, hogy legyenek kezdeményezőbbek saját problémáik kezelésében, aminek az állam által biztosított megfelelő körülményekhez, támogatáshoz és kezdeményezésekhez kell kapcsolódnia.

10. Az Európa Tanács tagállamainak bátorítaniuk kellene a romákat, hogy hozzák létre szervezeteiket, és szavazóként, jelöltként, vagy a nemzeti parlamentek tagjaiként vegyenek részt a politikai rendszerben. Ösztönözni kellene a meghatározó politikai pártokat, hogy választási listáikon a bejutó helyeken szerepeltessenek romákat. Bátorítani kell az államokat, hogy dolgozzanak ki és valószínűsítsanak meg olyan politikákat, amelyek elősegítik a romák teljes körű részvételét a közéletben és a közigazgatás minden szintjén, valamint erősítik demokratikus önszerveződésüket. A roma közösségeknek, szervezeteknek és politikai pártoknak teljes körű részvételi lehetőséget kell kapniuk a jelenlegi helyzetük javítását célzó programok kidolgozásában, végrehajtásában és ellenőrzésében.

11. A roma nők helyzete javításra szorul, hiszen ők meghatározó szerepet játszanak a roma családok életkörülményeinek javításában. A roma nőket – mint romát, mint nőt, és mint szociálisan hátrányos helyzetű csoporthoz tartozó személyt – hármass diszkrimináció sújtja.

12. A Közgyűlés szorgalmazza a média szereplői körében annak tudatosítását, hogy különleges felelősséggel rendelkeznek a romák és a többségi társadalom közti párbeszéd kialakításában, a társadalomban élő diszkrimináció elleni küzdelemben, a roma kultúra és a romák által a saját helyzetük javítása érdekében kifejtett erőfeszítések megismertetésében, valamint a társadalmi integrációjukkal kapcsolatos pozitív példák bemutatásában.

13. A Közgyűlés elismeri, hogy szükséges megerősíteni, tisztázni és összehangolni

- a) az európai multilaterális szervezetek, így az Európa Tanács, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet, valamint az Európai Unió romákat érintő tevékenységét
- b) az Európa Tanács különböző – az európai romák helyzetét érintő kezdeményezések, jelentések, ajánlások és programok kidolgozásával és ellenőrzésével foglalkozó – testületeinek tevékenységét

14. Az Európai Unió számára egy jövőbeli közös „alkotmányt” kidolgozó Konvent felkérte a civil társadalmat, hogy tegyen észrevételeket és javaslatokat. A roma közösségeknek és szervezeteknek nem szabadna elszalasztaniuk a kínálkozó alkalmat, hogy kifejtsék nézeteiket.

15. Az Európa Tanács fontos szerepet játszhat, és fontos szerepet kell játszania a romák jogi státuszának, egyenlő elbírálásának és életkörülményeinek rendezésében. A Közgyűlés felhívja a tagállamokat, hogy teljesítsék az európai romák helyzetének javításához szükséges hat alapkövetelményt:

- a) rendezzék a romák jogi státuszát
 - i) ismerjék el a romákat etnikai vagy nemzeti kisebbségi csoporthoz tartozó személyekként
 - ii) ismerjék el a roma közösségek kisebbségi csoport státuszát
 - iii) szavatolják a romák egyéni és közösségi kisebbségi jogait
 - iv) biztosítsák az országukban jogszerűen tartózkodó romák számára a személyi igazolvánnyal való rendelkezés legteljesebb lehetőségét azokban az államokban, ahol ilyen okmány létezik
 - v) írják alá, ratifikálják, és alkalmazzák teljes körűen a Keretegyezményt a Nemzeti Kisebbségek Védelméről, valamint a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját
 - vi) szavatolják a romák számára a módosított Európai Szociális Charta által védett szociális jogokat
- b) dolgozzanak ki és valósítsanak meg speciális programokat a romák és közösségeik – mint kisebbségi csoportok – társadalmi integrációjának elősegítése érdekében, és biztosítsák részvételüket a helyi, regionális, nemzeti és európai szintű döntéshozatalban
 - i) dolgozzanak ki és hajtsanak végre a romák problémáival foglalkozó átfogó politikákat, amelyek magukban foglalják a gazdasági, szociális és kulturális területeket
 - ii) erősítsék a romák és közösségeik, valamint a társadalom más csoportjai közti párbeszédet
 - iii) vonják be a romák képviselőit a maguk és közösségeik helyzetének javítását célzó programok kidolgozásába, megvalósításába és ellenőrzésébe a döntéshozatal valamennyi szintjén. Ez az együttműködés nem korlátozódhat konzultációra, hanem valódi partnerségnek kell lennie.
 - iv) szorgalmazzák a roma képviselők jelenlétét a nemzeti parlamentekben, illetve a választott roma képviselők részvételét a regionális és helyi jogalkotásban, valamint végrehajtó testületekben
 - v) támogassák a régiók közti együttműködést, hogy a romákat érintő problémák az ő aktív részvételükkel nyerjenek megoldást

- vi) erősítsék a romák és közösségeik jogi helyzetének rendezését és életkörülményeik javítását célzó ajánlások és speciális programok végrehajtásának alapos és rendszeres ellenőrzését
- c) szavatoljanak a romák – mint etnikai vagy nemzeti kisebbségi csoport – számára egyenlő bánásmódot az oktatás, a munka világa, a lakhatás, az egészségügyi ellátás és a közellátás területén. A tagállamok fordítsanak különös figyelmet arra, hogy
 - i) biztosítsanak esélyegyenlőséget a romák számára a munkaerő-piacon
 - ii) biztosítsák a roma diákok részvételének lehetőségét az oktatás minden szintjén, az óvodától az egyetemig
 - iii) dolgozzanak ki olyan intézkedéseket, amelyek biztosítják, hogy a roma közösségeket közvetlenül érintő közszolgáltatásokban – így az alap- és középfokú iskolákban, a szociális jóléti intézményekben, az egészségügyi alPELLÁTÁS helyi intézményeiben és a helyi közigazgatásban – romákat alkalmazzanak
 - iv) biztosítsák a szükséges költségvetési támogatást a már létező roma intézmények fejlesztéséhez, és segítsék a roma közösségeket a nélkülözhetetlen technikai ismeretek átadásával
 - v) akadályozzák meg a roma gyermekek elkülönített oktatását, különös tekintettel az őket az értelmi fogyatékosok számára fenntartott iskolákba vagy osztályokba irányító gyakorlatra
- d) dolgozzanak ki és valósítsanak meg pozitív intézkedéseket és különleges bánásmódot a szociálisan hátrányos helyzetű társadalmi rétegek számára – beleértve a romákat, mint szociálisan hátrányos helyzetű közösséget – az oktatás, a munka világa és a lakhatás területén
 - i) biztosítsanak hosszú távú költségvetési támogatást a – romákat is magukban foglaló – szociálisan hátrányos helyzetű csoportokat célzó jövedelemnövelő programokhoz
 - ii) biztosítsák, hogy a kormányok által meghirdetett lakásprogramok hozzáférhetőek legyenek a szociálisan hátrányos helyzetű családok, így a roma családok számára is
 - iii) biztosítsanak költségvetési támogatást és technikai ismereteket a romák számára településeik állagának javításához
 - iv) forduljanak az Európa Tanács Fejlesztési Bankjához a romák életkörülményeinek javítását és gazdasági függetlenségük biztosítását szolgáló, velük együtt kidolgozott átfogó programok finanszírozása érdekében

- e) tegyenek különleges intézkedéseket és hozzanak létre szakosított intézményeket a roma nyelv, kultúra, hagyományok és identitás védelme érdekében
 - i) segítsék és támogassák a roma nyelv oktatását
 - ii) bátorítsák a roma szülőket, hogy gyermekeiket általános iskolába, középiskolába és főiskolára vagy egyetemre járassák, valamint tájékoztassák őket megfelelő módon az oktatás szükségességéről
 - iii) ismertessék meg jobban a roma kultúrát a többségi társadalommal
 - iv) biztosítsák, hogy a tankönyvek tartalmazzanak a roma történelemre és kultúrára vonatkozó ismereteket
 - v) foglalkoztassanak roma pedagógusokat, különösen a jelentős roma népességgel rendelkező térségekben
- f) küzdjenek a rasszizmus, az idegengyűlölet és az intolerancia ellen helyi, regionális, nemzeti és nemzetközi szinten, és biztosítsák a romák számára a hátrányos megkülönböztetéstől mentes bánásmódot
 - i) fogadjanak el és hajtsanak végre átfogó anti-diszkriminációs törvényeket valamennyi tagállamban
 - ii) ratifikálják mielőbb az Emberi Jogok Európai Egyezményének 12. számú Jegyzőkönyvét, amennyiben ezt mindeddig nem tették meg
 - iii) állítsanak fel konfliktusmegelőző és -kezelő testületeket regionális és helyi szinten
 - iv) fogadjanak el és hajtsanak végre átfogó anti-diszkriminációs törvényeket, amelyek összhangban állnak az Európai Bizottság által kibocsátott, a személyek között a faji vagy etnikai hovatartozáson alapuló különbségtételt tiltó, az egyenlő bánásmód elvét megvalósító és az európai országok anti-diszkriminációs jogalkotásához iránymutatást jelentő 2000/43/CE számú irányelvével
 - v) nyújtsanak számottevő támogatást a romák egyéni és közösségi kisebbségi jogait védő civil szervezeteknek
 - vi) fordítsanak kiemelt figyelmet a romákat sújtó hátrányos megkülönböztetés jelenségeire, különösen az oktatásban és a munka világában
 - vii) alapozzák a faji diszkrimináció elleni küzdelmet valós statisztikai adatokra, és védelmezzék a romákat az adatokkal való visszaélésre alkalmas szolgáltató és nem önkéntes adatgyűjtéssel szemben
 - viii) erősítsék a romákkal szembeni diszkriminációt feltáró monitoring rendszert helyi, regionális, nemzeti és nemzetközi szinten

- ix) ügyeljenek arra, hogy az Emberi Jogok Európai Egyezményében, valamint menekültek státuszát rögzítő Genfi Egyezményben (1951) és annak 1967-es jegyzőkönyvében rögzített jogok teljes körűen és hátrányos megkülönböztetés nélkül biztosítottak legyenek a romák számára
 - x) fordítsanak kiemelt figyelmet a romák problémáira az állampolgárság megszerzése vagy elvesztése, a határvédelmi intézkedések és politikák terén
 - xi) szavatolják, hogy a migráció ellenőrzése érdekében kidolgozott szabályok és politikák nem jelentenek hátrányos megkülönböztetést a roma kivándorlókkal szemben
- 16.** A Közgyűlés ajánlja a Miniszteri Bizottságnak, hogy
- i) támogassa egy demokratikusan létrehozott Európai Roma Konzultatív Fórum kialakítását, amely megjelenítheti és közvetítheti a romák és közösségeik véleményét, illetve tanácsadó testületként szolgálhat az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága és Parlamenti Közgyűlése, valamint az Európai Unió intézményei számára
 - ii) hozza létre a romák egyéni és közösségi kisebbségi jogai megsértésének eseteivel foglalkozó Európai Roma Ombudszman intézményét
 - iii) állítson fel egy kis létszámú Európai Roma Kutatási és Képzési Központot az Európa Tanács Európai Ifjúsági Központjához kapcsolódóan, amely lehetővé tenné a romák integrációja során a tagállamokban helyi, regionális és nemzeti szinten nyert kedvező tapasztalatok hatékony cseréjét, valamint a roma és a többségi társadalomból érkező szakértők képzésének koordinációját
 - iv) vegye fontolóra a roma munkatársak alkalmazását a szervezet főtitkárságán
 - v) hozzon létre egy Európai Roma Szolidaritási Alapot az Európa Tanács tagállamai és más multilaterális nemzetközi szervezetek önkéntes adományaiból
 - vi) dolgozza ki az Emberi Jogok Európai Egyezményének a kisebbségekhez tartozó személyek jogairól szóló kiegészítő jegyzőkönyvét
 - vii) erősítse meg a monitoring tevékenységet, és fokozottan támogassa a már létező nemzetközi dokumentumokban foglalt kezdeményezések és ajánlások megvalósítását.

II. LEÍRÓ JELENTÉS (DOC. 9397)

1. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése 1993-ban elfogadott egy jelentést, amelyet Joséphine Verspaget asszony készített a Kulturális és Oktatási Bizottság részéről.⁵ A jelentés utat nyitott az Európa Tanács tevékenységének egy új szakaszához. Bár a nemzeti kormányok, a helyi hatóságok, a civil szervezetek és a terület egyéb fontosabb európai szereplői⁶ jelentős erőfeszítéseket tettek, még a legfejlettebb országokban is csupán részlegesen voltak képesek a romákat a modern társadalomba integrálni.

2. Az elmúlt kilenc évben ugyanakkor számos jelentős változás történt Európában. Ezek a változások irányították az európai országok és a nemzetközi szervezetek figyelmét az európai romák súlyos helyzetére.

3. A 19. század végétől a roma közösségek többsége a modern társadalom gazdasági, politikai és társadalmi életének peremére szorult. A szociális területen tett erőfeszítések ellenére a piacgazdaság, és különösen annak neoliberalis változata, a társadalom peremére sodorta a hátrányos helyzetű csoportokat, beleértve a romákat.

4. Az Európa Tanács bővítése, valamint a közép- és kelet-európai államok felvétele nyomán az Európa Tanács térségében élő romák száma jelentősen megnőtt. Az európai romák 60–70 százaléka olyan országokban él, amelyek 1990 óta csatlakoztak az Európa Tanácshoz.⁷

5. A társadalmi szolidaritás jelentős mértékben csökkent Európa országaiban. A szegényekkel szembeni ellenséges érzések és a közösségek közti konfliktusok fokozódnak. A gazdasági nehézségek etnikai vitákhoz vezetnek. A romák szociális helyzetének romlása utat nyitott szociális és etnikai alapú hátrányos megkülönböztetésükhöz.

6. Közép- és Kelet-Európa országaiban a helyzet különösen súlyos. A gazdasági és politikai átmenet, valamint a piacgazdaság megjelenése tovább

5 A Cigányok Európában című 1203 (1993) számú ajánlás (lásd: Doc 6733, a Kulturális és Oktatási Bizottság jelentése, jelentéstevő: Joséphine Verspaget).

6 Különösen fontos megemlíteni az Európai Migrációs Bizottság (CDMG), a Roma/Cigány Szakértői Csoport (MG-S-ROM), a Roma/Cigány Ügyek Koordinátora, a Rasszizmus és Intolerancia Elleni Európai Bizottság (ECRI), az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése, a Demokratikus Intézmények és Emberi Jogok Hivatala (ODIHR/OSCE), a Roma és Szinti Ügyek Kapcsolati Pontja (CPRSI), az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet Nemzeti Kisebbségi Főbiztosa, az Európai Unió, a Nemzetközi Roma Unió, a Roma Nemzeti Kongresszus és a Project on Ethnic Relations tevékenységét.

7 Hiteles és egyértelmű számok hiányában pontos adatok helyett csupán közelítő érték megjelölésére vállalkozhatunk.

súlyosbította a romák hátrányos társadalmi helyzetét. Sokan közülük teljesen kívül rekedtek a meggyengült szociális hálón.

7. A romák migrációja égető kérdéssé vált egész Európában, holott a roma kivándorlók száma elhanyagolható, és nem jelentősebb, mint a Közép- és Kelet-Európa országaiból kiinduló elvándorlás általános nagyságrendje. Másfelől a romák migrációja – különleges természeténél fogva – fokozott közfigyelmet vált ki, mivel nem egyéni, magányos vállalkozásról, hanem a kisebb vagy nagyobb roma család közös ügyéről van szó. Mivel Nyugat-Európa országaiban egyre szigorúbban ellenőrzik és szabályozzák a bevándorlást és a menedéj jogot kérőket, a romák migrációjának természete és iránya megváltozott. Illegális jellege érzékelhetően nőtt, és még az Európai Unió kívüli országok is, amelyek korábban tranzit-országok voltak, végcélokká váltak.

8. Jelentős növekedést tapasztalunk a romák civil és politikai szerveződési szintjét illetően is. Etnikai identitásuk kifejezése hangsúlyosabbá vált. A romák elsősorban élnek Európa szerte, közösségeik változatos összetételűek és szétszórtaak, azonban a közös származás tudata, a hátrányos szociális helyzet és az őket sújtó hátrányos megkülönböztetés a szolidaritás érzését nyújtja nekik.

9. Jogilag a romákat 1993-ban a legtöbb európai országban nem ismerték el etnikai vagy nemzeti kisebbségként. Mára ezt a problémát számos tagállamban megoldották. E pozitív folyamat ellenére azonban még mindig akadnak vonakodó országok, ami szükségessé teszi annak ismételt hangsúlyozását, hogy a romákat jogilag egész Európában etnikai vagy nemzeti közösségként kell elismerni.

10. Az említett helyzet kezelése érdekében átfogó, de árnyalt megközelítésre van szükség. A jobb életkörülmények, a szociális helyzet javítása, valamint a romákat sújtó hátrányos megkülönböztetés és kirekesztés elleni küzdelemnek elsődlegességet kell élveznie az európai államokban.

*A romák jogi státusza az Európa Tanács tagállamaiban*⁸

11. A romákat jogilag elismerik

- a) nemzeti vagy etnikai kisebbségi csoportként Ausztriában, Horvátországban, a Cseh Köztársaságban, Magyarországon, Macedóniában, Norvégiában, Lengyelországban, Romániában, Szlovákiában, Svédországban, Ukrajnában és Jugoszláviában;

8 A jelentés ezen része kizárólag az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése kérdőívére a tagállamok által adott válaszokban foglaltakat tartalmazza.

- b) hagyományos nemzeti kisebbségként Finnországban;
- c) az 1976-os Faji Kapcsolatokról szóló Törvény által védett faji csoportként az Egyesült Királyságban.

12. A romák nem rendelkeznek különleges jogi státusszal Belgiumban, Dániában, Németországban, Görögországban, Olaszországban, Hollandiában, Szlovéniában⁹ és Svájcban.

13. Nem élnek romák Andorrában, Izlandon és Máltán.

14. Az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének jelentéstevője nem kapott a romák jogi helyzetére vonatkozó hivatalos információt az alábbi tagállamoktól: Albánia, Bulgária, Ciprus, Észtország, Franciaország, Grúzia, Írország, Lettország, Liechtenstein, Litvánia, Moldávia, Portugália, Oroszország, San Marino, Spanyolország és Törökország.

*A romák részvétele a döntéshozatali folyamatban*¹⁰

15. Roma politikai pártokat napjainkban Horvátországban, a Cseh Köztársaságban, Magyarországon, Macedóniában és Szlovákiában tartanak nyilván. Pártok alapítása etnikai alapon kifejezetten tiltott Albániában és Bulgáriában.

16. Roma parlamenti képviselőket csupán a tagállamok egy szűkebb körében találunk. Roma képviselők részére fenntartott székek vannak Romániában. A magyar Alkotmány biztosítja a nemzeti és etnikai kisebbségek jogát a parlamenti képviselőhöz, azonban nem sikerült megegyezést elérni ennek körülményeire vonatkozóan.¹¹

*A diszkriminációval és a roma népesség helyzetével nemzeti szinten foglalkozó kormányzati hivatalok és más hivatalos testületek*¹²

17. Az Európa Tanács számos tagállamában már léteznek a roma népesség helyzetével és az őket sújtó hátrányos megkülönböztetéssel is foglalkozó

9 A Szlovén Köztársaság Alkotmánya előírja, hogy a Szlovéniában élő roma közösség státuszát és különleges jogait törvényben kell szabályozni. Az említett törvény mindaddig nem került elfogadásra.

10 A jelentés ezen része kizárólag az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése „A romák jogi helyzete Európában” című kérdőívére a tagállamok által adott válaszokban foglaltakat tartalmazza.

11 *A jelentéstevő kiegészítése a magyar nyelvű fordításhoz: A leíró jelentés szövegének véglegesítését és bizottsági vitáját követően a magyarországi parlamenti választásokon az MSZP színeiben Teleki László, a FIDESZ–MDF választási szövetség színeiben Farkas Flórián, Varga József és Lukács Mihály roma képviselők kerültek a Magyar Országgyűlésbe.*

kormányzati hivatalok vagy más hivatalos testületek. Kormányzati szintű nemzeti vagy etnikai kisebbségi hivatal került felállításra Horvátországban, Magyarországon és Szlovéniában, valamint nemzeti kisebbségi tanács a Cseh Köztársaságban, Bulgáriában és Ukrajnában. Önálló Városfejlesztési és Kisebbségi Integrációs Minisztérium létezik Hollandiában. Romániában egy a miniszterelnök mellé rendelt miniszter felelős a nemzeti kisebbségekért. Oroszországban Nemzetiségi Minisztérium került felállításra. Szlovákiában emberi jogi, nemzeti kisebbségi és regionális fejlesztési ügyekért felelős miniszterelnök-helyettes, Svédországban pedig miniszter foglalkozik a nemzeti kisebbségek ügyeivel.

18. Különleges kormányzati intézmények foglalkoznak a roma ügyekkel a következő tagállamokban:

Ausztria	„Beirat” (egy a roma szervezetek, a politikai pártok és az egyház képviselőiből álló tanácsadó testület)
Belgium	több hivatalos testület foglalkozik roma ügyekkel
Cseh Köztársaság	Roma Közösségi Ügyek Tárcaközi Bizottsága
Finnország	Roma Ügyek Tanácsadó Testülete
Görögország	Miniszterek Tanácsa
Magyarország	Cigányügyi Tárcaközi Bizottság, Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosa
Szlovákia	Roma Nemzeti Kisebbségi Hivatal, a Nemzeti Tanács Roma Kisebbségi Jogi Bizottsága
Szlovénia	Roma Közösség Kormányzati Bizottsága
Svédország	Roma Ügyek Munkacsoportja (a kormányzat, a minisztériumok és a Roma Nemzeti Unió képviselőiből)

19. Ombudszman vagy parlamenti biztos intézménye működik Ausztriában, Horvátországban, Dániában, Finnországban, Görögországban, Magyarországon, Litvániában, Macedóniában, Moldáviában, Hollandiában, Lengyelországban, Portugáliában, Romániában, Oroszországban, Szlovéniában, Svédországban és Ukrajnában. Norvégiában a kormányzat Etnikai

12 A jelentés ezen része kizárólag az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése „A romák jogi helyzete Európában” című kérdőívére a tagállamok által adott válaszokban foglaltakat, valamint a DH-MIN (99) 2. „Válaszok a kisebbségeknek a döntéshozatali folyamatokban való részvétele formáiról szóló kérdőívre” című dokumentum által közölt tényeket tartalmazza.

Diszkrimináció Elleni Központot állított fel, amely ellát ombudszmáni feladatokat. Petíciós bizottságok vannak Ciprus, a Cseh Köztársaság, Németország, Luxemburg, Macedónia, Moldávia és Hollandia parlamentjeiben. Az ombudszmanok, parlamenti biztosok és petíciós bizottságok feladata minden állampolgár – beleértve a romákat – alkotmányos és törvényes jogainak védelme, azonban csak Magyarországon létezik a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogok Országgyűlési Biztosának intézménye.

ALAPELVEK

Asszimiláció nélküli integráció. A romákat etnikai csoportként és szociálisan hátrányos helyzetű közösségként kell kezelni

20. A romák helyzetének javítását célzó kormányzati programokat az asszimiláció nélküli integráció elvére kell alapozni. Európában mégis szomorú tény, hogy a folyamatok sokkal inkább a romák kirekesztése, semmint társadalmi integrációjuk irányába mutatnak. A romák kettős kisebbségi státusszal rendelkeznek: egyszerre jelentenek etnikai kisebbségi csoportot és szociálisan hátrányos helyzetű közösséget. Ez a megközelítés két követelményt hordoz magában: (1) a romák emancipációját és társadalmi integrációját, valamint (2) roma identitásuk megőrzését. A megkülönböztetett bánásmód a kultúra és az oktatás területén nyilvánvalóan nélkülözhetetlen kulturális identitásuk, nyelvük, hagyományaik és szokásaik megőrzéséhez. A szociális területen a romákat más hátrányos helyzetű társadalmi csoportokkal azonos módon lehet kezelni, és biztosítani kell számukra a pozitív intézkedésekhez való hozzáférést a munka világában, valamint a lakhatás és az oktatás területén.

A romák hátrányos szociális helyzete

21. A romák többsége szociálisan hátrányos helyzetű csoportokba tartozik, és napjainkban meglehetősen súlyos gazdasági helyzettel szembesül az Európa Tanács tagállamainak többségében. Problémáik mindenekelőtt a felgyorsult iparosodásból és városiasodásból, régi keletű szociális, oktatási és foglalkoztatási politikákból, a piacgazdaság hatásaiból, valamint – Közép-és Kelet-Európában – a gazdasági és politikai átmenet folyamatából származnak.

22. Az iparosodás és a városiasodás eredményeként sok hagyományos roma mesterség eltűnt. A romák többsége munka nélkül van. A munkanélküliek

aránya egyes közösségeikben elérte a 80–100 százalékot. Számos roma kiesett a közellátásból és a szociális hálóból. A szegénység súlyosbítja a társadalmi kirekesztés jelenségeit, behatárolja a roma gyermekek hozzáférését az oktatáshoz, és tovább rontja a roma családok lakhatási, egészségügyi és foglalkoztatási helyzetét. Az elszegényedés az önmagát erősítő szegregációhoz és marginalizációhoz vezet. A romáknak részesülniük kellene a módosított Európai Szociális Chartában foglalt jogok és kollektív panasz rendszerének előnyeiből.

*Küzdelem az etnikai diszkrimináció ellen.
Marginalizáció és társadalmi szegregáció*

23. A romák marginalizációja és gazdasági/társadalmi szegregációja az általában a leggyengébb társadalmi csoportokat érintő etnikai diszkriminációba fordul. A diszkrimináció az európai országok többségében elterjedt a közélet és a magánélet minden területén, beleértve a közterületekhez való hozzáférést, az oktatást, a munka világát, az egészségügyi ellátást, a lakhatást, valamint a közellátást és a szociális szolgáltatásokat. A gazdasági/társadalmi kirekesztés és az etnikai diszkrimináció néhány roma közösséget az önkéntes marginalizációhoz és önkéntes szegregációhoz vezetett. Az Európa Tanács Emberi Jogi Biztosa a roma népességgel rendelkező tagállamokban tett látogatásai alkalmával az érintett hatóságokkal folytatott megbeszélései során foglalkozik a romák problémáival.

A romákat teljes jogú állampolgárként kell kezelni az államban, amelyben élnek. A közös, de aszimmetrikus felelősség

24. A többségi társadalom és a roma kisebbség között aszimmetrikusan oszlik meg a közös társadalmi felelősség lehetőségeik, valamint az eltérő mértékben birtokolt gazdasági, politikai, kulturális és szociális erőforrások tükrében. A többségi társadalomnak a romákat asszimiláció nélkül kell befogadnia. A faji alapú támadások és az etnikai alapú hátrányos megkülönböztetés minden formáját fel kell számolni, és teljes támogatást kell biztosítani a romák, mint hátrányos helyzetű társadalmi csoport számára. A romáknak – mint az ország állampolgárainak, amelyben élnek – azonos jogokkal és kötelezettségekkel kell rendelkezniük, mint bárki másnak, és el kell elfogadniuk a társadalom egészét irányító szabályokat. Felhívhatók, hogy legyenek kezdeményezőbbek

saját problémáik kezelésében, aminek az állam által biztosított megfelelő körülményekhez, támogatáshoz és kezdeményezésekhez kell kapcsolódnia.

A romák részvétele a közéletben és a döntéshozatalban

25. A kisebbségek és közelebről a roma kisebbség valódi közéleti szerepvállalása minden demokratikus társadalom szerves része. Az egyes személyek és társadalmi csoportok legitim érdekeinek tiszteletben tartása, valamint a belső és a külső béke és stabilitás fenntartása között alapvető összefüggés áll fenn. A nyitott és rugalmas véleménycsere és döntéshozatali eljárás elősegítheti a közügyek sikeres bonyolítását, valamint erősítheti az állam egységét. A romák közéleti szerepvállalását parlamenti képviselők, politikai pártjaik és civil szervezetek biztosíthatják. A romák részvétele nélkülözhetetlen nemzeti és helyi szinten egyaránt.

A ROMA ÜGYEKEL FOGLALKOZÓ NEMZETKÖZI INTÉZMÉNYRENDSZER FELÉPÍTÉSE. AZ EURÓPA TANÁCS KÜLÖNLEGES SZEREPE

26. Az Európa Tanács komoly szerepet játszhat, és komoly szerepet kell játszania a romák jogi státuszának, egyenlő elbírálásának és életkörülményeinek rendezésében, mivel e szervezet rendelkezik mindazon lehetőségekkel, amelyek nyomán saját jogú államként tekinthetnek rá. Mindazonáltal szükséges megerősíteni, tisztázni és összehangolni az európai multilaterális szervezetek, így az Európa Tanács, az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet és az Európai Unió tevékenységét. A Roma/Cigány Szakértői Csoportnak a nemzeti kormányok által delegált szakértőkből álló és a Miniszteri Bizottsághoz közvetlenül kapcsolódó testületnek kell maradnia, amelyet maradéktalanul be kell vonni a romákkal kapcsolatos politikai döntésekbe. A Csoport legfontosabb feladata, hogy ajánlásokat fogalmazzon meg a romákkal kapcsolatos politikák megvalósításához helyi, regionális, nemzeti és európai szinten.

27. A romák, saját állam hiányában, különleges védelemre szorulnak. Sajátos helyzetük volt az indítéka Tarja Halonen finn köztársasági elnök asszony egy Európai Roma Konzultatív Fórum létrehozására irányuló javaslatának. Ez a demokratikusan felállított és rendszeresen üléselő gyűlés tanácsadó testületként szolgálhatna az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága és Parlamenti Közgyűlése, valamint az Európai Unió számára.

28. Szükséges létrehozni egy Európai Roma Ombudszman hivatalát, amely a romák egyéni és közösségi jogai megsértésének eseteivel, valamint a különböző kezdeményezések végrehajtásának felülvizsgálatával foglalkozna.

29. Szükséges felállítani egy Európai Kutatási és Képzési Központot, amely a romák integrációja során a tagállamokban helyi, regionális és nemzeti szinten nyert kedvező tapasztalatok cseréjét, valamint a többségi és a kisebbségi népekből érkező szakértők képzését szolgálná. Manapság testületek és szervezetek sokasága elemzi a problémákat és konfliktusokat, ám sokkal kisebb figyelem irányul a sikeres példákra és megoldásokra. A Központ kapcsolódhatna az Európa Tanács Európai Ifjúsági Központjához.

EGYÉB ÁLTALÁNOS MEGÁLLAPÍTÁSOK

A romák részvétele a döntéshozatalban

30. Az államoknak és a helyi hatóságoknak bátorítaniuk kellene a romákat, hogy teljes mértékben vegyenek részt országuk politikai és közéletében, hozzák létre saját szervezeteiket és/vagy politikai pártjaikat, valamint vegyenek részt a politikai rendszerben szavazóként, jelölteként, vagy a nemzeti parlamentek tagjaiként. A romák képviselőit be kell vonni a nemzeti parlamentek döntéshozatali folyamatába, különösen a nagy létszámú roma közösséggel rendelkező országokban.

31. A kormányoknak a döntéshozatali folyamat minden szintjén be kell vonniuk a romák képviselőit, ami nélkülözhetetlen a helyzetük javítása érdekében kidolgozott politikák és programok hatékonyságához és legitimitásához. Ennek a részvételnek nem szabadna konzultációra korlátozódnia, hanem valódi partnerségnek kellene lennie. A nemzeti parlamenteknek biztosítaniuk kell a romákkal kapcsolatos döntéshozatal átláthatóságát, valamint hogy a roma közösségek jóval a döntéshozatali határidők előtt értesüljenek a programokról és javaslatokról. Minden intézkedést a helyi körülményekre és a roma népesség sokféleségére tekintettel kell meghozni.

A romák részvétele a közösségeik helyzetének javítását célzó politikák és programok megvalósításában

32. A kormányoknak bátorítaniuk és segíteniük kellene a romák és a többségi társadalom közti párbeszédet és kölcsönös megértést. Minden si-

ker alapja a roma közösségek és a társadalom egésze közti együttműködés. A többségi társadalom gyakran nem érti a roma közösségek törekvéseit és igényeit, így sokszor értelmetlen és oda nem illő megoldások születnek, amelyek nem a kulcsproblémákra irányulnak.

33. A romákat nem csupán a közösségeik életkörülményeinek javítását célzó programok kidolgozásába, de azok végrehajtásába is be kell vonni. A romák részvétele a végrehajtási folyamatban segíti a kormányokat, hogy folyamatos visszajelzést kapjanak, ami lehetővé teszi programjaik módosítását és helyesbítését, hogy azok elérjék kitűzött céljukat.

34. Az említett politikák és projektek hatékony megvalósításához a kormányzat minden szintjén nélkülözhetetlen – a romákat célzó nemzeti politikák megvalósításában játszott fontos szerepükre való tekintettel – a helyi hatóságok és a romák részvétele.

A diszkrimináció elleni küzdelem

35. A romákat sújtó hátrányos megkülönböztetés és faji alapú támadások nem csupán a romák, de az egész társadalom problémáját jelentik. A nemzeti kormányoknak kezdeményezniük kellene a közélet minden területén fellelhető faji és etnikai alapú hátrányos megkülönböztetés elleni átfogó anti-diszkriminációs jogszabályok megalkotását és végrehajtását.

36. A kormányoknak megfelelő és hatékony jogi normákat kell alkotniuk, hogy tiltsák az etnikai-faji alapú hátrányos megkülönböztetést a közhivatalnokok által lefolytatott valamennyi eljárásban. Az ennek elkövetésében bűnösnek talált személyeket, beleértve a rendőröket, az államoknak késlekedés nélkül büntetniük kell.

37. A faji alapú hátrányos megkülönböztetés elleni kormányzati erőfeszítéseket hiteles, a romák helyzetét a lehető legpontosabban tükröző statisztikai adatokra kell alapozni. Az ehhez szükséges információkat az alapvető emberi jogok tiszteletben tartásával kell gyűjteni, és azokat oly módon alkalmazni, hogy kizárólag a faji alapú hátrányos megkülönböztetés leküzdése és a roma népesség általános helyzetének javítása érdekében kerüljenek felhasználásra.

A diszkriminációval és a roma népesség helyzetével nemzeti szinten foglalkozó kormányzati hivatalok és más hivatalos testületek

38. A nemzeti kormányoknak a faji alapú hátrányos megkülönböztetés elleni fellépés területén különleges felelősséggel rendelkező szakosított hivatalokat kellene felállítaniuk. Ezeket a megfelelő képzettségű munkatársakkal rendelkező hivatalokat minden tagállamban létre kellene hozni az anti-diszkriminációs normák betartatása, valamint azok megsértőinek vád alá helyezése érdekében. A feladatnak megfelelő helyi, regionális, nemzeti és nemzetközi szintű monitoring rendszereket kell felállítani, hogy azok figyelemmel kövessék, valamint a nyilvánosság előtt rendszeresen beszámoljanak a romákat sújtó faji támadások és etnikai alapú hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelem területén tett haladásról.

A roma identitás és az állampolgársági problémák

39. A szabad identitásválasztás a személyes autonómia és szabadság alapvető feltétele. A roma identitás választása vagy annak elutasítása kizárólag az egyén szabad választásán alapulhat, és a nemzeti kormányoknak szavatolniuk kell, hogy semmiféle hátrány nem származik e választásból. Az egyén a magánéletben és a közéletben egyszerre több identitást is hordozhat. A romák etnikai kisebbségi csoportot képeznek, de egyben teljes jogú állampolgárai az országnak, amelyben élnek.

40. A nemzeti kormányokat és az állampolgársági problémákkal foglalkozó nemzetközi szervezeteket ösztönözni kell, hogy szenteljének kiemelt figyelmet a romák problémáinak az állampolgárság megszerzése, illetve annak elvesztése terén. Az államoknak tekintettel kell lenniük az állampolgársági kérdéseket érintő nemzetközi egyezményekben foglalt kötelezettségeikre.

Az oktatáshoz való jog

41. A tagállamokban a romák oktatását elsődleges fontosságú feladatnak kell tekinteni. A nemzeti kormányoknak határozott erőfeszítéseket kell tenniük az iskolákban előforduló etnikai alapú hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelemben. A nemzeti jogrendszereknek hatékony szabályokat kell tartalmazniuk az oktatás területén tapasztalható diszkrimináció megszüntetése, valamint az áldozatok részére megfelelő jogorvoslat biztosítása érdekében.

Az államoknak komoly erőfeszítéseket kell tenniük, hogy megszüntessék a roma gyermekek elkülönített iskolákba helyezését, különös tekintettel az őket az értelmi fogyatékosok számára fenntartott iskolákba vagy osztályokba irányító gyakorlatra. Az oktatás területén biztosítani kell a roma gyermekek esélyegyenlőségét.

42. Másfelől, a tagállamoknak oktatási programokat és intézkedéseket kellene kidolgozniuk és végrehajtaniuk annak érdekében, hogy csökkentsék a roma diákok és a többségi társadalomból érkező tanulók közti szakadékot. A nemzeti kormányoknak támogatniuk kellene a roma diákok általános iskolára való felkészülését segítő iskolai előkészítő programokat, valamint a roma tanulókat és családjaikat a szervezett oktatásban való részvétel idején. A kormányoknak fedezniük kellene az étkezés, a tankönyvek és egyéb oktatási kiadások költségeit abban az esetben, ha ezeket a szülők nem engedhetik meg maguknak. Az oktatáspolitikáknak olyan intézkedéseket kellene tartalmazniuk, amelyek támogatják és segítik a felnőttoktatást és a szakképzést, a továbbképzést és a regeneráló képzést.

43. Kiemelt figyelmet kell fordítani a roma szülőkkel való kapcsolattartás javítására, valamint különleges információkat és tanácsokat kell nyújtani számukra az oktatás szükségességére és a hozzáférhető támogatásokra vonatkozóan, mert a szülői hozzáállás is sok roma gyermeket foszt meg az oktatási rendszer által kínált lehetőségek kihasználásától. Kormányzati lépéseket is kellene tenni a roma közösségből érkező tanárok és asszisztensek, közvetítők és oktatók számának növelésére.

A munkához való hozzáférés

44. A tagállamoknak komoly figyelmet kellene fordítaniuk az európai romák különösen nehéz gazdasági és foglalkoztatási helyzetére. Bár számos országban nem léteznek etnikai alapú statisztikák, a nemzeti kormányok állítják, hogy a munkanélküliek aránya a romák között határozottan magasabb, mint a népesség egészében.

45. A romák foglalkoztatási helyzete különösen súlyos Közép- és Kelet-Európa országokban. Romániában a munkanélküliek 70%-a roma. Szlovákiában – egy 1999-ben végzett felmérés szerint – a romák a több mint 24 hónapja állástalanok 41%-át, valamint a több mint 48 hónapja munkanélküliek 52%-át alkották. Szlovéniában a romák körében a munkanélküliségi arány 29% volt, a társadalom egészének 12,2%-os arányával szemben. Lengyelor-

száiban a nemzeti munkanélküliségi ráta 12–15% között van, ez az érték azonban a romák körében sokkal magasabb, 50–60%.

46. A romák esélyegyenlőségét a munkaerőpiacon kormányzati anti-diszkriminációs politikákkal kellene biztosítani. A hátrányos megkülönböztetés elleni küzdelem részét képező, a munkavállalók jogairól szóló tájékoztató kampányokat kellene indítani, és mindenki számára azonos munkalehetőséget kellene biztosítani. Az alkalmazottak jogairól tájékoztatást nyújtó kampányokat szintén támogatni kellene.

47. A nemzeti foglalkoztatási programoknak kiemelt figyelmet kell fordítaniuk a romák munkaerő-piaci problémáira, valamint különleges intézkedéseket kellene tartalmazniuk helyzetük javítása érdekében. A kormányoknak és a nemzetközi pénzügyi alapoknak hosszú távú anyagi támogatást kellene biztosítaniuk a romákat célzó jövedelemnövelő és fejlesztési programokhoz. Növelni kell a roma férfiak és nők foglalkoztatását a közszférában.

48. A közösségi foglalkoztatási programoknak az érintettek hosszú távú munkavállalási esélyeit kell javítaniuk. Szükséges az oktatáshoz való szélesebb körű hozzáférés – különös tekintettel a közép- és felsőfokú oktatásra, valamint a szakképzésre – annak érdekében, hogy egy jól képzett fiatal roma generáció jelenjen meg és váljon versenyképesé a munkaerő-piacon. A romákat célzó szakképzési programoknak a helyi és/vagy regionális igényekhez, valamint a valós munkalehetőségekhez kell igazodniuk.

A lakhatáshoz való hozzáférés

49. A kormányoknak biztosítaniuk kell, hogy a romák ne váljanak hátrányos megkülönböztetés áldozatává a lakhatás területén, és a lakáspolitikák ne erősítsék kirekesztésüket. Az e területen felkínált megoldásoknak minden hátrányos helyzetű társadalmi csoport számára elérhetőnek kell lenniük, és nem születhetnek etnikai alapon.

50. A romák teljes körű részvétele a lakásprogramokban nélkülözhetetlen feltétele és követelménye az előrelépésnek. A majdani haszonélvezőket be kell vonni a lakáspolitikák tervezésébe, valamint közösségi szállásaik építésébe, felújításába és fenntartásába.

51. Az illegális roma lakóhelyek problémáját meg kell oldani.

Az egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés

52. Bátorítjuk a kormányokat, hogy végezzék el a szükséges kutatásokat a romák egészségügyi állapotára vonatkozóan, és küzdjenek az etnikai és szociális diszkrimináció ellen az egészségügyi ellátás területén. A kormányoknak komoly erőfeszítéseket kell tenniük annak érdekében, hogy biztosítsák a romák hozzáférését az egészségügyi ellátáshoz, és megszüntessék a hátrányos megkülönböztetést annak minden szintjén. A romákat tájékoztatni kell az egészségügyi ellátásokról.

53. A nemzeti kormányoknak azonnali lépéseket kell tenniük a roma közösségek körében viszonylag gyakori betegségek és az alultápláltság felszámolása érdekében. Az államoknak biztosítaniuk a jelentős roma népességű térségek megfelelő orvosi ellátását, valamint az akadályok – így a helyi infrastruktúra hiányának vagy a gyógyellátás túlzott költségeinek -felszámolását.

A roma kultúra, nyelv és hagyományok védelme. A média szerepe

54. Bárki számára, legyen az egy kisebbségi csoport tagja vagy sem, biztosítani kell az anyanyelv szabad használatának jogát a magán- és a közéletben, szóban és írásban egyaránt. Az anyanyelv használatára vonatkozó jognak ki kell terjednie a publikációk és az audiovizuális eszközök területére, illetve – azokban a térségekben, ahol jelentős létszámú letelepedett roma népesség él – a közigazgatási hatóságokkal való kapcsolattartásra, valamint a bíróság és más jogi szervek előtti eljárásokra. A Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről és a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája rendelkezésre áll és alkalmazandó a romák – mint etnikai kisebbségi csoport – védelme érdekében.

55. Fontos, hogy a többségi társadalom jobban megismerje a roma kultúrát, ami elemi feltétele az előítéletek és a negatív sztereotípiák felszámolásának. Az államoknak biztosítaniuk kellene, hogy a tankönyvek tartalmazzanak a roma történelemre és kultúrára vonatkozó ismereteket, különösen a nagy létszámú roma népességgel rendelkező országokban. A nemzeti kormányoknak azt is biztosítaniuk kellene, hogy a tanárok és az oktatási folyamat más szereplői megfelelő képzést kapjanak a multikulturális oktatás területén.

56. Szükséges növelni a média felelősségérzetét az etnikai kapcsolatok területén. A média szerepe meghatározó a gyűlöletbeszéd és az előítéletek eleni küzdelemben.

A romák migrációja Európában

57. A romák vándorlása európai üggyé vált. A legtöbb nyugat-európai ország az elmúlt tíz évben fogadott a kontinens keleti feléből érkező roma kivándorlókat. Mára a romák migrációjának természete és iránya megváltozott. Illegális jellege nőtt, és a korábbi tranzit-országok is végcélokká váltak.

58. Manapság a legtöbb közép- és kelet-európai ország egyszerre nyújt menedéket a roma bevándorlóknak és jelent kibocsátó forrást. Sok roma érkezett Bosznia-Hercegovinából Horvátországba, valamint Jugoszláviából Szlovéniába és Macedóniába a balkáni háborúk idején. A kilencvenes évek második felében egy főleg Romániából érkező kisebb roma csoport kért menedéket Lengyelországban. Másfelől, vannak roma menekültek Romániában is, akik többségükben Moldáviából érkeznek. Magyarország és a Cseh Köztársaság szintén a kivándorló romák végcéljává vált az elmúlt években.

59. Az elvándorlás nem jelent valódi megoldást az európai romák problémáira. A migráció okainak kezeléséhez bizalomgerjesztő intézkedésekre és az anyaország szociális és politikai struktúráira vonatkozó tájékoztatásra van szükség. Európa szerte hangsúlyt kell fektetni a hátrányos megkülönböztetés valamennyi formájának felszámolására, és támogatást kell biztosítani a roma közösségek életkörülményeinek és szociális helyzetének javításához.

60. Különleges intézkedéseket kell hozni a Közép- és Kelet-Európából érkező, de már Nyugat-Európa országaiban élő romák támogatása érdekében. Fontos megelőzni a jogszerűtlen tartózkodást, és elkerülni a menekültek, menedékkérelmest és illegális bevándorlókat további marginalizációját.

A roma nők különleges helyzete

61. A roma nők kettős diszkrimináció szenvedő alanyai. Hátrányos megkülönböztetés sújtja őket nőként és romaként egyaránt. A kormányoknak kiemelt figyelmet kell fordítaniuk a roma nők különleges helyzetére és igényeire, és a nemzeti roma stratégiáknak külön cselekvési tervet kell tartalmazniuk a roma nők érdekében.

62. A roma nők fontos szerepet játszhatnak a többségi társadalom és a romák közti párbeszéd kialakításában. A kormányoknak kezdeményező lépéseket kell tenniük annak érdekében, hogy növeljék a roma nők részvételét a döntéshozatali folyamatban, és arra kell biztatniuk őket, hogy alakítsák ki saját szervezeteiket és hálózataikat.

63. A roma nők fontos szerepet játszhatnak családjaik életkörülményeinek javításában is. Kiemelt figyelmet kell szentelni a roma nők oktatási helyzetének, munkavállalási lehetőségeinek, valamint az egészségügyi ellátás terén felmerülő sajátos igényeiknek.

A Jelentést angol nyelvű szövegéből fordította:

Simon Zoltán,
országgyűlési szakértő

Lektorálta:

Tabajdi Csaba,
jelentéstevő

SZÁMUNK SZERZŐI

- GYURGYÍK LÁSZLÓ, szociológus,
Teleki László Intézet - Közép-Európai Kutatások Központja,
Budapest
- IRINA CULIC, szociológus,
Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- KATARZYNA WARMINSKA, antropológus,
Krakkói Pedagógiai Akadémia
- KÜLLIKI KORTS, szociológus,
Tartui Egyetem
- LŐRINCZ D. JÓZSEF, politológus,
Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- ROGER BRUBAKER, szociológus,
UCLA
- SALAT LEVENTE, politológus,
Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár
- TABAJDI CSABA, országgyűlési képviselő,
Budapest
- TARAS KUZIO,
York University, Kanada
- VARGA E. ÁRPÁD, könyvtáros,
Kulturális Innovációs Alapítvány Könyvtára, Budapest
- YINGER J. MILTON, szociológus,
Oberlin College

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat.
Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külke-
reskedelmi Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49 Lapexport.

ÁRA: 420 Ft

Előfizetési díj egy évre: 1680 Ft
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők)

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 0865-557X

Kedves Barátunk!

A Regio szerkesztősége a Teleki László Alapítvány támogatásával levelezési listát indít, mely reményeink szerint információs és vitafórumként fog működni.

A „Regio list” működtetésének célja a Közép-Európa- és nacionalizmus tanulmányokkal, kisebbségkutatással foglalkozó szakemberek, műhelyek információs kapcsolatának biztosítása.

A körlevélben a lista minden tagja egyenrangú partnerként elhelyezheti az általa fontosnak tartott üzeneteket, dokumentumokat. Számítunk kutatási programok, tudományos események, pályázati lehetőségek, tudmánypolitikai információk, megjelent kiadványok ismertetésére, vagy legalább a figyelemfelhívásra. De ugyanígy fontosnak tartjuk, hogy bizonyos aktuális kérdésekben viták folyhassanak, illetve kooperációs felületek jöjjenek létre.

A körlevél létrehozását azért tartjuk fontosnak, mert évek óta folyik egy ki nem mondott vita a magyar kisebbségkutatás integrálatlanságáról. Mi nem egy központi integrációban látjuk a probléma megoldását, hanem a megfelelő kooperációs felületek létrehozásában, illetve a fiatalabb és Budapesttől távol élő kutató nemzedék „helyzetbe hozásában”.

A legfontosabb ellentmondásokat kutatási területünket tekintve a következőkben látjuk:

1. Nézőpont: Míg Magyarországon kisebbségkutatásról beszélünk, addig a (Budapestről nézve) határon túli kutatóhelyek saját társadalmukat kutatják, ők pedig nem mint kisebbségkutatók, hanem mint egy-egy tudomány szakemberei kívánnak integrálódni a(z össz)magyar, illetve a nemzetközi tudományos életbe.
2. Az egymás melletti elbeszélés egyik forrása, hogy módszertanilag a különböző megközelítések más-más fogalomkészlettel és megközelítésben vizsgálják a problémákat, és ezek között alig van átjárás, párbeszéd: 1. interetnikus kutatások; 2. közép-európai összehasonlító tanulmányok; 3. nacionalizmus tanulmányok; 4. kisebbségtörténet; 5. tranzitológia; 6. elitkutatások; 7. identitásvizsgálatok; 8. nyelvhasználati kutatások; 9. társadalom- és településstatistikai megközelítések; 9. kisebbségjogi elemzések.
3. A kutatások és az intézmények finanszírozása szempontjából a magyarországi és az azon kívüli intézmények között hosszú ideje párhuzamosságok működnek. Pontosabban tíz év alatt még nem alakult ki, hogy ki mit tudna a leghatékonyabban csinálni. Csak a saját intézetbeli tapasztalatainkról beszélhetünk: a) A szomszédos országok empirikus vizsgálatait, az alap kutatásokat nem lehet hatékonyan és hitelesen Budapestről elvégezni. b) Az infrastruktúrából adódó

szolgáltató szerep az összehasonlító vizsgálatok szervezésének, kiadványok szerkesztésének, illetve a térség problémáinak a nemzetközi tudományosságba való meghonosításának szükségességét hozza magával. c) Mivel az utóbbi tíz évben, a nem Magyarországon létrejött kutatóhelyek fenntartási/működési problémákkal küszködnek, a hazai hasonló intézmények az infrastrukturális háttérükön túl egyfajta kijáró szerepet is betöltenek, s ez újabb aszinkron helyzetekhez vezet.

Természetesen még egy sor hasonló megvitatatlan problémát fel lehetne sorolni. A kérdés az, hogy a – tágan értelmzett – kutatási területen milyen együttműködési lehetőségeket, tapasztalatcserét lehet kialakítani. Reméljük, nem lesz egyirányú az információközlés, mindenki kihasználja, s nem csak információszerezésre, hanem tájékoztatásra is. A „Regio-list” egy lehetőség, próbáljuk ki!

*A szerkesztőség nevében
Bárdi Nándor*

Hogyan működik a „Regio list”?

A listára a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list/> címen lehet feliratkozni.

A szerver néhány percen belül visszaküld egy üzenetet, amit küldjön vissza a „reply” („vissza”) funkcióval. Hamarosan megérkezik a listára való felvétel igazolása, a honlapon pedig megváltoztathatja beállításait.

A nagyobb szövegfájlokat (konferenciaprogramok, folyóiratok tartalomjegyzéke stb.) kérjük csatolt fájlban, rtf formátumban küldeni.

Amennyiben számítógépe nem ismeri fel az ékezeteket, kérjük jelezze.

Alternatív módon a z.kantor@tla.hu címre küldött maillal is fel lehet iratkozni.

Egy-két napon belül felírjuk a listára, ahonnan majd egy e-mailt kap, amelyet egyszerű „reply”-al küldjön vissza. Attól kezdve automatikusan minden levelet megkap, amely a listára érkezik.

A jelszava (password) az e-mail cím @ előtti tagja lesz, amelyet a <http://www.tla.hu/mailman/listinfo/regio-list> címen majd megváltoztathat.

Amennyiben további kérdései vannak, írjon a z.kantor@tla.hu -ra

Kántor Zoltán

SZÁZADVÉG

2002. 1. szám

ÉLETUTAK

Róbert Péter: Miért (nem) meritokratikusak
a modern társadalmak?

Boreczki Ágnes: Családtörténeti mozaik.
A mobilitás és a migráció néhány
újramondott családtörténetben

Szabari Vera: Társadalmi struktúra- és mobilitás-kutatás
Magyarországon az 1960-as években

BIRTOKOS ESET

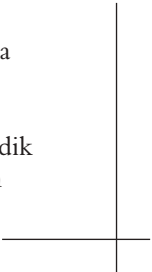
Fertő Imre: A földreform politikai gazdaságtana

ÖTVENHAT

Horváth Sándor: 1956 történetírása a rendszerváltás óta

TANTÖRTÉNET

Pukánszky Béla: A testi fenyték témája a tizenkilencedik
századi magyar neveléstan könyvekben

MAGYAR = KISEBBSÉG

NEMZETPOLITIKAI SZEMLE

A STÁTUSTÖRVÉNY DILEMMÁI

VITAINDÍTÓ

Kántor Zoltán: A státustörvény: nemzetpolitika vagy a kisebbségvédelem új megfogalmazása?

FÓRUM

Bakk Miklós, Buzer Tamás, Biro Béla, Bodó Barna, Borbély Zsolt Anikó, Brigid Fowler, Majnitsy Balázs, Németh Zsolt, Tahajdi Csaba és Tóth Judit hozzászólása Kántor Zoltán vitaíróhoz.

Flager Magor: A státustörvény vitája a Magyar Hírlapban

DOKUMENTUMOK

2001. évi LXII. törvény a szociális államokban élő magyarokról

A Velencei Bizottság jelentése a nemzeti kisebbségek számára az anyanyelvük által biztosított kedvezményes bánásmódról

A Magyar Köztársaság Kormányának és Románia Kormányának egyetértési nyilatkozata

KITEKINTŐ

Hunzárson, John: Etnicitás és modern nemzetek

VÁLTOZÓ IDŐBEN

Bárdi Nándor – Kovács Éva – Mészáros Tibor: Politikai attitűdök, nemzeti önképek az Erdélyi magyarság körében (1997)

MŰHELY

Fráter Olivér: Kivándorlás és menekültügyi kérdés a székelyudvarhelyi református egyházközség száradatai tükrében (1908-1936)

Kántor Zoltán: Az RMDSZ és a romániai magyar társadalom: alternatívák vagy kényszerpályák?

Salát Levente: Javaslat a romániai magyar kisebbségi társadalom intézményes keretének megreformálására

Verecs Ernő: Észrevételek a törvénytervező kormányrendeletek romániai gyakorlatáról

STÚDIUM

Alt Mónika – Boga Emese: Se vele, se nélküle – A Nemzetközi Valóság és Románia kapcsolata 1989-1999 között

Csusz Zsombor: A politikai-adminisztratív él változásai Csíkszerdahelyen (1968-2000)

Gerencsér Balázs – Juhász Albin: A kisebbségvédelem megvalósulása a nemzetközi szervezetekben

ÚJ SOROZAT, VII. ÉVFOLYAM – 2002. I. (23.) SZÁM

KOLOZSVÁR

Megrendelem a
REGIO
– Kisebbség, Politika, Társadalom –
című negyedévenként megjelenő folyóirat
..... számait példányban

Előfizetési díj:
420 Ft/db vagy 1680 Ft/egy évre
postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a számokat hozzácsatolni.
Az előfizetési díjat átutalással, csekken, utánvétellel egyenlítem ki. (A választott mód aláhúzendő).

Név

Pontos cím

DátumAlíírás

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5764, fax: 391-5759, e-mail: regio@tla.hu

RIO

A review of studies on minorities, politics and society

Volume 13, 2002, No. 1

ROGERS BRUBAKER The return of assimilation?	3
YINGER J. MILTON Toward a theory of assimilation and dissimilation	24
IRINA CULIC Countryside and capital. The Romanian state and the problem of the regionalism	45
KÜLLIKI KORTS State and Minority Population in Estonia	69
TARAS KUZIO Identity and nation-building in Ukraine Defining the "Other"	94
LÁSZLÓ GYURGYÍK Assimilative progressions in the society of the Slovakian Hungarians	121
KATARZYNA WARMINSKA Religious identity of tartars living in Poland	151
ÁRPÁD VARGA E. The assimilative balance of the Transylvanian Hungarians during the XXth century	171
LEVENTE SALAT Multicultural democracy?	206
JÓZSEF LÓRINCZ D. About the ambivalent East-European discourse	226
DOCUMENT	249